

ERMENİ SORUNU TARTIŞILIRKEN...

 HEINRICH
BÖLL
STIFTUNG
DERNEĞİ

ERMENİ SORUNU TARTIŞILIRKEN...

Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilciliği
İnönü Caddesi, Hacı Hanım Sk. No: 10/12
34439 Gümüşsuyu – İstanbul
+90 212 249 15 54

Birinci baskı
İstanbul, Mart 2006

Proje sorumlusu
Dr. Ulrike Dufner

Çevirmenler
Dilman Muradoğlu
Hartmut Schröder

Kapak tasarımı
Myra

Sayfa uygulama
Myra

Baskı
Sena Ofset
II. Matbaacılar Sitesi, B Blok
Kat: 6, No: 39 Topkapı – İstanbul

ISBN 975-00954-0-5

İÇİNDEKİLER

Önsöz <i>Ulrike DUFNER</i>	5
Coğrafyanın Birleştirip Tarihın Ayırdığı İki Ülke: Ermenistan ve Türkiye <i>Alexander ISKANDARIAN</i>	7
Türkler ve Ermeniler: İki Yakın Halk Türkiye ve Ermenistan: İki Uzak Komşu <i>Hrant DİNK</i>	18
Türkiye ve Ermenistan Toplumlari: Türklük, Ermenilik ve Önyargılar <i>Ferhat KENTEL</i>	62
Karşılıklı Anlayışın Yolları: 2005 Türkiyesinde Ermeni Tartışması <i>Stefan HIBBELEK</i>	85
Sireli Yeğpayrıs (Sevgili Kardeşim), Bir Sergi Deneyimi <i>Osman KÖKER</i>	99
Yerel Bir Tarihi Kaynak Olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi ve Ermeniler <i>Talip ATALAY</i>	103

ÖNSÖZ

Sevgili okurlar,

Geçtiğimiz yıl Türkiye, Ermenistan ve aralarında Almanya'nın da bulunduğu birçok başka ülkenin kamuoyu yoğun olarak "Ermeni sorunu"yla meşguldü. Bu olağandışı ilginin nedeni, 2005'in -Hrant Dink'in bu kitapta yer alan yazısında da değindiği gibi- uluslararası platformda hâlâ kabul gören bir "adı" olmayan 1915 yılındaki olayların 90. yıldönümü olmasıydı.

Öncelikle bu kitabın neyi içermediğini belirtmek istiyorum. Kitapta 1915 olaylarının soykırım olup olmadığına dair bir tartışma bulamayacaksınız. Almanya'nın o dönemdeki olaylara ne ölçüde karıştığına ya da Federal Almanya Parlamentosu'nun Almanya'nın tarihi sorumluluklarıyla yüzleşmesi yönünde aldığı karara yönelik bir yazı da yer almıyor bu kitapta, yine geçen yıl Brandenburg eyaletindeki ders kitaplarında Ermeni sorununun ele alınış biçiminin Almanya'da yarattığı ateşli ve duygu yüklü tartışmalar da.

Bu seçkinin amacı, daha çok sorunun güncel politik, toplumsal ve sosyal söylemlerde ve günlük hayatta ele alınış biçimleriyle ilgili duyarlılığı artırmak. Yazılar Ermeni sorununun Türkiye'de ve Ermenistan'da politik söylemlerin içinde nasıl yer aldığı sorusunu irdeliyor. "Ermeni sorunu" nasıl tanımlanıyor ve dile getiriliyor? Tarihteki olaylar bugün dondurulmuş olan ikili resmi ilişkilerle hangi ölçüde bağlantılı? Varolan durumu aşmak için resmi ve aydın çevreler ne tür yaklaşımlarda bulunuyor? Tarihle hesaplaşma, güncel durumun aşılması için yeterli mi, zaruri mi, öncelikli mi? Bugün "Ermeni sorunu" olarak nitelendirilen olgu hangi zihniyet ve imgelerden oluşuyor?

Seçkideki iki yazı, 1915 olaylarına değinmeden, Türkiye'deki Ermenilerin tarihini anlatan güncel yaklaşımlara yer veriyor. Ancak bu yazılarda söylenmek istenen, tarihin tarihçilere bırakılması gerektiği değil kesinlikle. Aksine her iki yazı da, kök salmış stereotipleri gerçekle yüzleştirmek, sarsmak ve böylece insanı düşünmeye iterek uyandırmak ve kendi tarihine ilgisi- ni artırmak yönünde varolan yaklaşımlara birer örnek teşkil ediyor. Bu iki yazı bir taraftan da, yitip gittiği zannedilenlerin ve unutulmaların, araştırılarak ve canlandırılarak tarihteki yerlerini tekrar alabileceklerini gösteriyor. "Sevgili Kardeşim- 100 yıl Önce Türkiye'deki Ermeniler" başlıklı kartpostal sergisini anlatan yazı, unutulmuş, hiç öğrenilmemiş olan ve reddedilenlerin nasıl tekrar görünür, algılanabilir ve kavranabilir olduğunu kanıtlıyor. Kartpostal- lar bugün idrak etmemizin çok zor olduğu bir olguyu, Türkiye Ermenilerinin kültürel, sosyal ve ekonomik boyutlarıyla gündelik yaşamın içine nasıl dahil olduklarını gözler önüne seriyor ve dün olduğu gibi bugün de bir toprak parçasının, bir yörenin ya da bir kentin görülmeye değer yerlerini belgeliyor. Bugün bir Türkiye kartpostalı hangimizde bir kiliseyi, bir Ermeni manastırını çağırıştırır? Tipik bir Türkiye kartpostalında görülen daha çok plajlar, pazar yerleri ve özellikle de camilerdir.

Kitaptaki yazılardan ikisi, ağırlıklı olarak 1915 olaylarının 90. yıldönümüyle bağlantılı olarak Türkiye ve Ermenistan'daki güncel politik tartışmaları ele alıyor. Her iki yazı da tarihle

İlgili hesaplaşmanın normalleşmesi için çok uzun bir yol kat edilmesi gerektiğini gösteriyor. Yine Ferhat Kentel ve Hrant Dink'in yazıları "öteki" stereotipinin ne derece köklü olduğunu, "öteki"yle ilgili düşüncelerin hangi parametrelerden oluştuğunu ve bunlardan hangi sonuçların çıkarılması gerektiğini dile getiriyor. Burada mutlaka sorulması gereken soru, söz konusu "öteki"nin nasıl oluşturulduğu. Özellikle Hrant Dink'in yazısı en az üç farklı Ermeni grubundan söz edilmesine gerektiğine dikkat çekiyor: Ermenistan'daki Ermeniler, Türkiye Ermenileri ve dünyanın dört bir yayına yayılmış olan çoğunluktaki Ermeniler. Dink'in yazısı, daha net ayrımlar yapabilmek ve Ermeniler arasındaki tek tek her tartışma boyutunun nasıl oluştuğunu daha iyi kavrayabilmek için daha detaylı bir ayrıştırma yapmak gerektiğini düşündürüyor.

Bu seçkinin çok boyutlu bu tartışmaya ancak mütevazı bir katkısı olabilir. Yine de kitabın, okurlarını, kolay yanıtlarla çözülemeyecek bu karmaşık sorunla daha yoğun bir hesaplaşmaya teşvik edeceğini, motive edeceğini umuyor, bir taraftan da böylece stereotiplerin ve düşman imgelerinin bertaraf edilmesinde bir adım daha atılmış olmayı diliyoruz.

Burada iki kişiye, övgüye değer bir titizlikle metinleri inceleyip, düzeltilerini yaparak kitabı yayına hazırlayan Cem Bico'ya ve mükemmel Almanca ve Türkçesiyle kitabın iki dilde yayınlanmasını sağlayan, kurumumuz için bir kazanç olduğunu düşündüğüm Dilman Muradoğlu'na özellikle teşekkür etmek istiyorum. Onların katkısı olmasaydı bu kitap ya hiç basılamayacak ya da ancak çok ileri bir tarihte basılabilecekti.

Ulrike Dufner

Heinrich Böll Stiftung Derneği Türkiye Temsilcisi

İstanbul, Şubat 2006

COĞRAFYANIN BİRLEŞTİRİP TARİHİN AYIRDIĞI İKİ ÜLKE: ERMENİSTAN VE TÜRKİYE

Alexander Iskandarian*

Tarihçi Hayk Demoyan'a kullanımına sunduğu belgeler için teşekkürlerimle,

Soykırımın anısı, Ermenilerin ulusal bilincini belirleyen sabit bir değer olma özelliğini bugün de koruyor. Soykırım, hâlâ resmi tarih kitaplarının değişmez bir parçası ve bu konuyla ilgili kapsamlı başvuru kitapları yayınlanmaya devam ediyor. Soykırımın sembolik tarihi resmi matem günü olarak anılıyor. Konuyla ilgili televizyon programları, gazete ve dergilerde çıkan yazılar bir istisna değil. Bunların yanı sıra soykırım tarihinin halka mal olmuş bir versiyonu da mevcut. Bugün Ermenistan halkının büyük bir çoğunluğu soykırımdan kurtulabilmiş olanların, özellikle de bir biçimde Rus İmparatorluğu'nun topraklarına ulaşabilenlerin çocukları. Böylece aile içinde geçmişe ait hikâyeler canlı kalabilmiş ve şu veya bu biçimde çocuklara aktarılmış.

Trajedinin anısı, Ermeni dünyasının değerler sistemi içinde önemli bir yere sahip ve buna bağlı olarak bağımsızlığını kazanan Ermenistan Cumhuriyeti'nin devlet politikalarında ifadesini bulan ulus düşüncesinin temel taşlarından birini oluşturuyor. Bu arada 20. yüzyılın başında gelişen olaylar da Ermeni-Türk ilişkilerinin önemli bir ayağını oluşturmaya devam ediyor. Ancak Ermenistan'ın resmi kanallardan Ankara'yla diplomatik ilişkilerin başlatılması yönündeki çabaları açısından bakıldığında, bu olayların belirleyici bir unsur olarak değerlendirilmesi pek mümkün değil artık. Yine de soykırım tarihinin Ermenistan'ın Türkiye'yle olan ilişkileri üzerindeki olağanüstü etkisi de şüphe götürmez bir gerçek. Özellikle de Ankara'nın soykırım gerçeğini kabul etmemesi,¹ çoğu Ermeni tarafından açık bir haksızlık ve bir düşmanlık göstergesi olarak algılanıyor. Ankara'nın diplomatik ilişkiler ve Ermenistan-Türkiye sınırının açılması konusunda uzlaşmaz tutumu ve karadan ulaşım blokajı ve soykırımla ilgili olmayan Dağlık Karabağ ihtilafının çözülmesine sert tavrı, bütün bunlar Ermenistan'da Türkiye'nin Osmanlı İmparatorluğu'nun uzantısı olarak algılanışını güçlendiriyor.

Ancak Ermeni soykırımının tanınması ve mahkum edilmesinin uluslararası platformda böylesine yoğun biçimde dillendirilmesini etkileyen başka faktörler de var; bunlardan biri, Ermenistan Cumhurbaşkanı'nın konuya kişisel yaklaşımı. Ermenistan Cumhuriyeti'nin ilk cumhurbaş-

---

* Siyaset bilimci, Erivan Kafkasya Medya Enstitüsü Başkanı.

1 Türk siyaset bilimcileri Bülent Aras ve Havva Karakaş-Keleş'e göre soykırımın tanınması, ulusçuluk üzerine kurulu olan Kemalist sistem açısından "yıllardır süregelen egemenliğinin zarar görmesi korkusuyla" imkânsız görünüyor. Çünkü Ermeni soykırımın reddedilmesinin, Türkiye'nin, devletin önde gelenlerinden devraldığı ulus algılamasına uzanan tarihi ve sosyal nedenleri var ve bu durum Ermeni cemaatini huzursuz ediyor. Bkz. Bülent Aras, Havva Karakaş-Keleş: *Armjano-tureeckie otnoşeni-ja: kritičeskij analiz* [Ermeni Türk İlişkileri Üzerine Eleştirel Bir Analiz] yayımlandığı yer: Central'naja Azija i Kavkaz, Ho.4 (22), 2002, sayfa 125, 129. İngilizcesi: *Turco-Armenian Relations: A Critical Analysis*. Yayımlandığı yer: Central Asia and the Caucasus, No: 4 (116) 2002.

kanı olan Levon Ter-Petrosyan, Türkiye'yle ilişkiler çerçevesinde soykırım konusunu yeterince yüksek sesle dile getirmedir. Soykırım ancak bugün cumhurbaşkanı olan Robert Koçaryan'ın iktidara geldiği 1998 yılından itibaren ülkenin dış politikasında önem kazanmaya başladı.² Robert Koçaryan tekrar seçildikten sonra, soykırım olgusu, hem bizzat Cumhurbaşkanı, hem de Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan ve bakanlığı tarafından sayısız kez dile getirildi. Ermeni hükümetinin resmi tavrı, Koçaryan'ın 2005 yılının Nisan ayında Ermeni soykırımının 90. yılı nedeniyle uluslararası bir konferansta yaptığı konuşmada açıkça ortaya çıkıyordu: "Ermeni soykırımının uluslararası arenada tanınmasını ve mahkum edilmesini sağlamak, sadece Ermenilerin görevi değildir. Soykırım, bugün yerel ve uluslararası bağlamda ele alınması gereken bir sorundur. Ermeni halkının intikam peşinde olmadığını ve konuya yaklaşımımızı defalarca dile getirdik. Bugün yine Türkiye'yle normal bir ilişki kurmaya hazır olduğumuzu söylüyoruz. Ancak Türkiye'nin uzlaşmaz tutumu sadece bizim için değil, uluslararası camia için de anlaşılmaz ve tuhaf bir tutum."³

Öte yandan soykırımın tanınması sorunu, uluslararası politika dünyasında Ermeni halkının ve yöneticilerinin taleplerinden bağımsız olarak, son yıllarda özellikle ABD ve AB tarafından Türkiye üzerindeki nüfuzlarını artırabilmek adına kullanılan bir araç haline geldi. Avrupa Birliği'nin Türkiye politikasında Ermeni sorunu, Ermenilerin taleplerini desteklemek değil, öncelikle Türkiye üzerinde baskı kurma niyeti üzerinden belirleniyor. Amerikan politikacıları ve askerinin Ermeni soykırımının tanınması yönündeki tehditleri ise, Türk hükümetinin Irak Savaşı'nda Amerika'yı rahatsız eden, alışılmamış dışında bir tavır sergilemesine yol açtı. Ancak bu siyasi tavır, adresi Ermenistan devleti ya da Ermeni halkı olmamasına rağmen, söz konusu ülkelerdeki Ermeni diasporasını ve Ermenistan'ı da etkiledi.

2000 yılından itibaren konuya taraf olmayan üçüncü ülkelerde Ermeni soykırımının tanınması yönünde oldukça başarılı kampanyalar yürütüldü. Bu tarihten itibaren Fransa, İsveç, Belçika, İsviçre, Slovakya ve Polonya, Ermeni soykırımını tarihsel bir gerçek olarak farklı biçimlerde tanıdı. Slovakya ve Polonya'nın tutumu Avrupa Birliği'nin yeni üyeleri arasında gelişen yeni bir eğilime de işaret ediyor. Bu arada Federal Alman Parlamentosu da 1915 olaylarına atıfta bulunan resmi bir belge yayınladı. Belgenin, içinde "soykırım" sözcüğü geçmemesine rağmen, Alman Parlamentosu'ndan çıkmış olması Türkiye'de huzursuzluk yarattı. Macaristan'da da gündemde olan soykırıma yönelik bir deklarasyonun yayınlanması, Türk Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün ülkeyi ziyaretıyla ertelendi.

Bu gelişmelerin, hele de sadece söz konusu ülkelerdeki Ermeni diasporasının değil, 20. yüzyıl başında Türk-Ermeni ilişkileri üzerine çalışan tarihçi ve bilim insanlarının da bu deklarasyonların yayınlanması için çaba göstermiş olmaları dikkate alındığında, Ermeni toplumunu etkilememesi düşünülemezdi. Bunlara ek olarak, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonra yurtdışındaki Ermeni cemaatleri ve Ermenistan halkı arasında bir nevi iletişim köprüsü kuruldu. Bu nedenle üçüncü ülkelerin soykırımı resmi olarak tanımaları, sadece diasporanın değil, tüm Ermenilerin zaferi olarak olarak algılanıyor.

2 Safrastjan, R: *probleme priznaniya genocida vo vnešnej politike Armenii: raznouronvennyi analiz* [Soykırımın Tanınma Sorunu ve Ermenistan Dış Politikasının Faklı Boyutları Üzerine Bir İnceleme] (Erivan), No:1; sayfa 3

3 Bkz. www.president.am web sayfasındaki konuşma metni

SON YILLARDAKİ GELİŞMELER

24 Nisan 2005'te Ermenistan'da ve tüm diasporada soykırımın 90. yılı anıldı. Ermenistan'da ve Ermeni cemaatinin güçlü olduğu ülkelerde sayısız anma etkinlikleri düzenlendi. Anma günüyle birlikte, Amerikan Kongresi'nin ve diğer ülkelerin parlamentolarının soykırımı gündeme getirmelerinden başlayarak, etnik Ermenilerden oluşan rock grubu System of a Down'un verdiği konserlere uzanan lobi çalışmaları yeni bir ivme kazandı. Birçok ülkede Türkiye Cumhuriyeti temsilciliklerinin önünde protestolar ve gösteriler düzenlendi.

Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı Recep Tayyip Erdoğan, 24 Nisan 2005'ten bir gün önce Ermenistan Cumhurbaşkanı Robert Koçaryan'a resmi bir yazıyla "1915 olaylarını araştırarak ortak bir komisyon oluşturulmasını" önerdi. Kongre'deki "Turkish-Armenien Friendship Group"un üyeleri, kendilerine gönderilen bu yazının kopyasını parlamentodaki meslektaşlarına iletiler.⁴ Bu yazıdaki kimi noktalar Amerikan resmi çevrelerinde anlayışla ele alındı.⁵ ABD Başkanı George W. Bush resmi bir açıklamada – daha önceki Amerikan başkanlarının da yaptığı gibi 20. yüzyılın başındaki olaylarla ilgili olarak "soykırım" kavramını kullanmadan- tarafları Türkiye'nin bu yaklaşımına karşılık vermeye çağırırdı. Alman Başbakanı Gerhard Schröder de buna benzer bir açıklama yaptı.

Cumhurbaşkanı Koçaryan ise verdiği yanıtta Türkiye Başbakanını, normal düzeyde ikili ilişkiler kurmaya ve sorunlara hükümet düzeyinde kurulacak ortak bir komisyonda çözüm aramaya davet etti.

Türkiye Cumhuriyeti Parlamentosu bu çağrıyla neredeyse eş zamanlı olarak, Türkiye'nin soykırım bağlamında herhangi bir biçimde suçlanmasını reddeden bir karar aldı: "Ermenistan şayet Türkiye'yle dostluk bazında bir ilişki kurmak istiyorsa, tarihin yeniden ele alınması önerisini kabul etmelidir." Bu kararda ayrıca çeşitli ülkelerin parlamentolarında soykırımın tanınmış olması kınanıyordu.⁶

Buna rağmen Ermenistan'ın soykırım konusundaki duruşunda bir değişiklik olmadı. Burada Ermeni soykırımı bağlamında iç politikada görüş ayrılıklarının olduğunu iddia etmek yanlış olacaktır, çünkü Ermenistan siyaset dünyasında halen bu konuda farklı bir tavır geliştirecek kayda değer bir güç yok. Soykırım, eski Ter-Petrosyan hükümeti tarafından zaman zaman şu andaki iktidara yönelik bir eleştiri bağlamında dile getiriliyor ancak. Bu tür girişimler sert tepkilere neden oluyor, ancak yine de bu bağlamdaki revizyonist politikalar ulusal bir mesele-ye ihanet olarak görülüyor.

Meclis grup sözcüsü ve Birleşik İşçi Partisi Başkanı Gurgen Arsenyan'ın, yüzyıl başındaki gelişmeleri alışlagelmiş biçimde yorumlamaktan ve tüm Türk halkını ve gelecek nesilleri suçlamaktan vazgeçmek zorunluluğundan söz ettiği konuşması, bu bağlamdaki iç politika tartışmalarına bir örnek. Bu konuşmaya tahmin edilebileceği gibi, parti programının en önemli konusu

4 Noyan Tapan, No: 120, 16.05.2005

5 Yazıyla ilgili olarak Washington'daki resmi çevrelerle önceden mutabakat sağlanmış olması yüksek bir olasılık.

6 *Turkish Parliament Issues Declaration against Armenian Claims*, <http://www.turkishpress.com/news.asp?id=40311>

Ermeni soykırımının uluslararası platformda tanınması olan Taşnaksutyun Partisi'nden sert bir tepki geldi.⁷

Türk-Ermeni ilişkilerine damgasını vuran sürekli gerilim ortamının ötesinde, Türkiye ve Ermenistan arasında öğrenci değişimi ve üniversiteler arası işbirliğini düzenleyen bir antlaşma mevcut. Karşılıklı olarak düzenlenen müzik ve dans gruplarının gösterileri de azımsanmayacak ölçüde. Bunun örneklerinden biri, 2002 yılının sonbaharında Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Dörtlüsü'nün Erivan'da verdiği konser. Turizm sektöründeki trafik ise tek yönde, Ermenistan'dan Türkiye'ye işliyor. Türklerin Ermenistan'a ilgi duymamasının nedeni çok büyük bir olasılıkla, Ermenistan'a gitmenin Türkler açısından bir tehlike olabileceği yönündeki yaygın kanı. Oysa Ermeni turistlerin Türkiye'nin Akdeniz kıyısındaki tatil beldelerine akını giderek artıyor. Yine Türkiye'de çalışma dünyasında hayatını kazanmaya çalışan çok sayıda Ermeni göçmen işçi var. Son yıllarda ise Ermenistan vatandaşları ve diasporalı Ermeniler Türk Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nin Başkanı Kaan Soyak'ın katkısıyla Türkiye'deki kutsal yerlere düzenlenen hac gezilerine katıldı.

Türkiye topraklarında bulunan Ermenilere ait kültür ve tarih anıtlarının durumu arzalandığı gibi değil ve bu nedenle sık sık tartışmalara konu oluyor. Zaten gergin olan ikili ilişkilerin aynasından bakıldığında, Türkiye topraklarında bulunan Ermenilere ait kültürel ve tarihi mirasın yok olmaya yüz tutmuş olması, bugün Ermenistan'da "kültürel soykırım" olarak algılanıyor. Ancak bu alanda olumlu gelişmeler de yok değil. Van Gölü'nde bulunan Akdamar adasındaki 10. yüzyıldan kalma bir manastırda Türk girişimiyle restorasyon çalışmalarının başlamış olması bu olumlu gelişmelerin bir örneği. Ancak restorasyon çalışmalarına Ermeni uzmanların katılmasına izin verilmemiş olması, bu konuda Ermeni basınında öfke dolu yazıların çıkmasına neden oldu.

Yine kimi milliyetçi gençlik grupları protesto olarak Türk mallarının boykot edilmesi çağrısında bulundu, ancak bu çağrı toplumda destek bulmadı. Bugün Erivan'da mağazalarda ve pazarlarda çok sayıda Türk malına rastlamak mümkün.

Türkiye'de son yıllarda gözlenen gelişmeler Ermenistan'da geniş bir tartışma platformu oluşmasına önayak oldu. Bu gelişmeler özellikle basın yayın dünyasıyla ilgili. Örneğin daha önce hayal dahi edilmezken, bugün Türkiye'de artık Taner Akçam ya da Vahakn Dadrian'ın kileri gibi, soykırımla ilgili sayısız makale ve çalışma yayınlanabiliyor.

EKONOMİK BOYUT

Yaklaşık 350 kilometre uzunluğundaki Türkiye-Ermenistan sınırı 1992 yılında Ankara'nın Karabağ sorunundaki aldığı tavır bağlamında kapatıldı. Şu anda Ermenistan ve Türkiye arasındaki tek bağlantı, 1996 yılında başlayan Erivan-İstanbul uçak seferleri. Türkiye ve Ermenistan arasındaki ticaret çoğunlukla Gürcistan üzerinden gerçekleştiriliyor. Türkiye'den ithalat genellikle Gürcistan toprakları üzerinden yapılıyor. Türk Ermeni İş Geliştirme Konseyi'nin

7 Taşnaksutyun Partisi'nin programındaki hedefler için bkz. *Jerkir* gazetesinin web sitesindeki 7 Ekim 2005 tarihli sayfa (www.yerkir.am).

Başkanı Kaan Soyak, Ermenistan ve Türkiye arasındaki ticaret hacminin en az 100-120 milyon dolar civarında olduğunu söylüyor.⁸

Sınırın açılması ve ulaşımdaki blokajın kalkması halinde iki ülke arasındaki ticaret ilişkilerinin hızla değişeceği bir gerçek. Türkiye'nin ekonomik açıdan geri kalmış Doğu bölgelerinden yerel yönetim temsilcileri birçok kez sınırın açılması ve Ermeni firmalarıyla ticari ve ekonomik ilişkilerin geliştirilmesi gerektiğini dile getirdiler. Ermenistan resmi çevrelerinde ve kamuoyunda sınırın açılmasının olası getirileri konusunda paylaşılan ortak bir görüş⁹ olmamasına rağmen, gözlemci ve siyasilerin çoğunluğu sınırın açılmasından yana.

Sınırın açılmasına karşı çıkan çevreler, bu tavırlarına gerekçe olarak, Türk mallarının istilası karşısında yerli ürünleri korumak gerektiğini ve yine yerli ürünlerin ihracatının Türkiye üzerinden gerçekleşmesinin bir bağımlılık unsuru olacağını öne sürüyor. Sınırın açılmasını isteyen firmalar ise, gümrük duvarları yüksek olmayan bir Türkiye'nin ürünlerini uluslararası pazarlara uygun koşullarda ihraç edebilmeleri açısından bunun gerekli olduğunu düşünüyor. Her halükarda bu söylem daha çok ekonomik bir düşünce biçimine denk düşüyor ve öncelikle tarihe bakıştaki farklı görüşlerin de etkisini gözler önüne seriyor.¹⁰

SOYKIRIM KONFERANSI

Soykırımın 90. yılı çerçevesinde Ermenistan'da ve yurtdışında konuyla ilgili çok sayıda konferans düzenlendi. 18 Nisan'da Ermeni Ulusal Bilimler Akademisi'nde "Soykırım - Gerçek ve Kınama" başlıklı iki günlük bir konferans düzenlendi. Konferansta Ulusal Bilimler Akademisi Başkanı Fadej Sarkisyan şöyle konuştu: "Bizler, bugün tüm dünyada birçok ülkenin soykırımı tanıdığı biricik bir sürecin tanıklarıyız. Dünya ülkeleri giderek artan bir biçimde insanlığa karşı işlenmiş bu korkunç suçun tanınması ve mahkum edilmesi yönünde bir eğilim içinde. İşte bugünün gerçeği bu ve Türkiye bu gerçeği artık uzun süre inkâr edemeyecek."¹¹

20-21 Nisan 2005 tarihlerinde Erivan'da "En Ağır Suç ve En Büyük Meydan Okuma. Soykırım ve İnsan Hakları" konulu yüksek düzeyde bir uluslararası konferans düzenlendi. Konferansa 20 ülkeden 50'nin üzerinde bilim insanı katıldı. Yerel bir televizyon kanalından canlı yayınlanan konferans, ülkede çok önemli bir gelişme olarak algılandı. Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oksanyan açılış konuşmasında şunları söyledi: "Ermeni soykırımının tanınması, artık sadece Ermenilerin bir talebi olmaktan çıkıp, giderek uluslararası bir anlam kazanmaya başladı." Oksanyan, Ermenistan'ın Türkiye'nin AB üyeliğine karşı olduğuna ilişkin Türkiye'deki yaygın kaniya gönderme yaparak şöyle konuştu: "Ermenistan için Avrupalı bir Türkiye, Avrupa standartlarına uyan bir Türkiye bulunmaz bir nimettir. Türkiye sayesinde Avru-

8 Bkz. Azg gazetesinin 14.08.2005 tarihli sayısı

9 Erivan'ın resmi söyleminde sınırın Ermenistan değil Türkiye tarafından kapatıldığı dile getiriliyor.

10 Gültekin Burcu: *Pograničnoe sotrudničestvo meždu Turciej Južnym Kavkazom: perspektivy subregional'noj integracii* [Türkiye Güney Kafkasya Sınırında İşbirliği. Yerel Entegrasyon Perspektifleri]; *Ot ekonomiki vojny k ekonomike mira na Južnom kavkaze*, London, International Alert 2004; sayfa 47. Seçkinin İngilizce Adı: *From War Economies to Peace in the South Caucasus*.

11 *Ermenistan'ın Sesi*, 19.05.2005

palı bir komşumuz olmasını, bu ülkede kiliselerimizin ve tarihi anıtlarımızın var olabilmesi için gerekli olan demokrasinin yerleşmesini istiyoruz. Ancak burada sorun olan, Türkiye'nin Avrupa standartlarını gerçekten yerine getirip getiremeyeceğidir."¹²

Cumhurbaşkanı Koçaryan ise aynı konferansta şunları söyledi: "Birinci Dünya Savaşı'nı biz başlatmamış olmamıza rağmen, bu savaşın kurbanı biz olduk. Soğuk Savaş yas tutma hakkımızı elimizden aldı, oysa bu savaşın da nedeni biz değildik. Ermenilerin planlı bir şekilde yok edilmesi gerçekleştirildiğinde, henüz 'soykırım' kavramı da yoktu ortada, böyle bir kavramın tanımı da... Hümanizmin temel değerlerinin büyük güçlerin jeopolitik çıkarlarına alet edilmesi için, uygar dünyada etik değerlerin dış politikanın bir parçası haline gelmesi için uzun zaman geçmesi gerekiyordu. Bu bağlamda kat edilen yol, birçok halk için trajik bir yol oldu. Bu yolu aşmak Ermeniler açısından 1,5 milyon insanın hayatına mal oldu. Fakat Ermeni sorunu bugün hâlâ jeopolitik çıkarların rehinesi olmaya devam ediyor."¹³ Cumhurbaşkanı konuşmasına devamla şunları söyledi: "Soykırımın tanınması büyük bir direniş potansiyeli içeriyor. Burada en önemli nokta bu tür suçların önlenmesi. Ve yine çok çok önemli olan bir konu da, geçmişte yapılan soykırımların mahkum edilmesi. Bunun amacı, bu tür suçların zaman aşımına uğramamasını, suçluların mutlak surette cezalandırılmasını ve yeni bir soykırım tasarlayanları caydırmasını sağlamak olmalı."¹⁴

Koçaryan Ermenistan Cumhuriyeti'nin resmi tavrına atıfta bulunarak konuşmasına şöyle devam etti: "Ermenistan Cumhuriyeti bağımsız bir ülke olarak tavrını açık ve net bir biçimde ortaya koymuştur: Soykırımın tanınması yeni soykırımları önleyecektir. Soykırımın tanınması, iki halk arasında yanıtlanmamış birçok soruya yanıt olabileceği ve geleceğe yönelik bir adım olacağı için Türk-Ermeni ilişkileri açısından son derece önemli. Biz geçmişti yasla anıyoruz, nefretle değil. Geçmişti inkâr etmekle kalmayıp, günümüz Ermenistanını blokaj altına alan Türk tarafının agresif tepkilerini anlayamıyoruz. Şu anda karşı karşıya bulunduğumuz çözülmesi gereken bir paradoks var. Acı çekmek ve hayata küsmek, artık bu trajik geçmişin kurbanları için değil, sorumlusu olan taraf için geçerli."¹⁵

Karabağ Cumhurbaşkanı Arkadi Gukasyan'ın konuşması daha da sertti. Cumhurbaşkanı, Osmanlı İmparatorluğu döneminde Ermenilere uygulanan soykırımla Karabağ krizinde Azerbaycan'ın Ermeni politikası arasında paralellikler olduğunu vurguladı.¹⁶

Konferansta AB-Ermenistan Parlamentoları İşbirliği Komisyonu Başkanı Marie Anne Isler Béguin de konuştu: "Haksızlıkların giderilmesi yalnız tüm insanlık için değil yönetimdekiler için de bir zorunluluk. Soykırımı tanımak zor; Türk devletinin ve Türk halkının tıpkı Almanya'nın Yahudi soykırımını tanıdığı biçimde tanıyabilmesi için, önce tüm duygusallıklardan arınması gerekiyor."¹⁷

---

12 *Ermenistan'ın Sesi*, 23.05.2005

13 www.yerkir.am, 20.04.2005 13: 05

14 a.g.e.

15 a.g.e.

16 Bkz. Gukasyan'ın 23.05.2005 tarihinde *Ermenistan'ın Sesi*'nde yayınlanan konuşması.

17 *Ermenistan'ın Sesi*, 23.05.2005.

Konferansın davetlileri arasında Türk gazeteci ve bilim insanlarından oluşan bir delegasyonun yanı sıra, bir İsrail delegasyonu da bulunuyordu. Burada konferans salonunun koridorlarında Türk tarihçi Taner Akçam ve Profesör Baskın Oran arasında bir tartışma yaşandığına da değinelim kısaca. Taner Akçam soykırımın tanınması ve mahkum edilmesini ve Türk kimliği ve Türk devletinin kurulmasının sonuçlarını açıklayan cesur tezlerini savunurken, Baskın Oran, Ermeni tarafının soykırımın uluslararası platformda tanınması yönündeki tavrının Türkiye'deki demokratikleşme sürecini sekteye uğratacağını söyledi. İstanbul Bilgi Üniversitesi'nden Profesör Murat Belge ise konferanstaki konuşmasında, bugüne kadar soykırımı tanımamış ülkelerin şimdi tanınması ve Türkiye'nin kendisinin de tanınması yönündeki baskıların konuyu ancak ertelemeye yarayacağını vurguladı. Baskın Oran ise, Ermeni tarafını "kesin bir zaferin tehlikelerine" karşı uyararak, 20. yüzyılın başındaki gelişmeleri tanımlarken "soykırım" kavramının kullanılmamasını, bunun ilerici Türk aydınlarının Türk toplumunu Ermeni soykırımının tanınması yönünde hazırlayabilmeleri açısından gerekli olduğunu belirtti.¹⁸

Knesset Milletvekili Yossi Sarid ise, konferansta yaptığı konuşmada şunları söyledi: "İşlenen suçun mahkum edilmesi, yeni soykırımları önlemeye ve iki halkın barışmasına katkıda bulunacak." Sarid bu sözleriyle İsrail hükümetinin bakışını temsil etmediğini üzümlere dile getiriyordu: "Muhalefet temsilcisi olarak İsrail halkının çoğunluğu ve tüm dünyaya yayılmış olan İsrail cemaatleri adına konuşuyorum."¹⁹ Yosi Sarid Türk hükümetini Ermeni soykırımının sorumluluğunu üstlenmeye davet etti ve bugünkü hükümetin 1915 yılında yaşanan olaylarda doğrudan suçlu olmadığına dikkat çekti. İsraili politikacı Türkiye'nin soykırımı tanınması için tüm çabaların birleştirilmesini istedi. İsrail'den bir başka konuşmacı, Uluslararası Holokost Araştırmaları Enstitüsü'nün bilimsel danışmanı Yehuda Bauer konuşmasında şunlara değindi: "Eğer ABD Ermeni soykırımını tanırsa, İsrail de 30 saniye içinde aynı şeyi yapacaktır. İsrail'in soykırımı tanımamasının nedeni, ülkenin aydınlarının bu korkunç suçu kabul etmelerine rağmen, Türkiye'nin kendilerine uyguladığı baskıdır."²⁰

Konferansta bulunan Birleşmiş Milletler Genel Sekreteri'nin özel temsilcisi Juan Mendez konuşmasında 90 yıl önce olanları "soykırım" olarak tanımlamamasına rağmen, daha sonra yaptığı bir söyleşide şunları söylüyordu: "...Birleşmiş Milletler'in üye ülkeleri, olayların soykırım olup olmadığını bir sorun olarak dile getirdiklerinde, BM de bu konuda bir açıklama yapacaktır."²¹

Polonya eski başkanı Lech Walesa da şeref konuğu olarak katıldığı konferansta yaptığı konuşmada Türkiye'nin soykırımı reddetmesi bağlamında şöyle konuştu: "Bizce Türkiye bize incinmemeli ve Polonya'yla ilişkilerini en yüksek seviyeye çıkarmalı. Türkiye bizi Türkler ve Ermeniler arasında bir seçim yapmaya zorlamamalı. Eğer Türkiye belgelerin yetersiz olduğunu söylüyorsa, yeni belgeler bulunmalı. Türklerin atalarının Birinci Dünya Savaşı'nda Anadolu'da

18 *Ermenistan'ın Sesi*, 23.04.2005.

19 Bkz.: *Josi Sarid prizval pravitel'stvo Turcii vzjat'na sebja otvestsvennost' za Genocid armjan* [Yossi Sarid Türk hükümetini Ermenilere uygulanan soykırımın sorumluluğunu üstlenmeye çağırdı], www.yerkir.am, 21.04.2005 14:22 (İngilizce versiyonu: Knesset member urges Turkey to admit to Genocide, www.yerkir.am, 21.04.2005 14:22)

20 www.yerkir.am, 21.04.2005 17:52

21 www.yerkir.am, 21.04.2005 17:43

yaptıklarını belgelerle kanıtlamaya çalışmaları gerekir. Türkler Ermenilerden özür dilemek istemiyor. Oysa Almanlar bizden özür diledi ve böylece konu kapandı.”²²

YAYINLAR

Ermeni soykırımıyla ilgili sayısız çalışma mevcut. Burada son 2-3 yılda yayınlanan bazı çalışmalara ve bu çalışmaların ele aldığı en önemli konulara değinmekte fayda var. Doğaldır ki soykırımla ilgili çalışmaların büyük bir kısmı Ermenistan’da yayınlandı. Bu yayınların büyük bir bölümü 1995 yılında Erivan’da kurulan Ermeni Soykırımı Enstitüsü ve Müzesi (IMGA) tarafından gerçekleştirildi. Söz konusu yayınlarda dile getirilen sorunlar içerikleri itibarıyla geniş bir palet oluşturuyor. Bu yayınlarda yer alan konulardan bazıları soykırımın tarihi ve tarih yazımı,²³ Türk-Ermeni ilişkilerinin tarihi ve güncel sorunlar, Ermeni soykırımının tarihsel hatırası, tanıkların anıları²⁴ ve Türkiye’deki tarih ve kültür anıtlarının bugünkü durumu.²⁵ Yayınlar arasında soykırımla ilgili yurtdışındaki arşivlerden toplanan belgelerden oluşturulan derlemeler de yer alıyor.²⁶ Daha güncel yayınlar arasında ise soykırımın kurbanlarının listesini veren, oluşan maddi zararı²⁷ betimleyen ve Osmanlı İmparatorluğu bünyesindeki diğer halklara uygulanan kitlesel soruşturmalar ve katliamlarla ilgili araştırmalar var.

Bu arada diasporada da soykırımla ilgili araştırmalar²⁸ yayınlanıyor. Bunların arasında dikkat çekenler, Ermenistan’da da yayınlanan Vahakn Dadrian, Ruben Adalian ve Stephan Astourian’ın araştırmaları.²⁹ 2003 yılında Peter Balakian’ın *The Burning Tigris, The Armenian Genocide and America’s Response* adlı kitabı yayınlandı. Yine yeni çalışmalar arasında Verjine Svazlian’ın *Ermeni Soykırımı ve Halkın Tarihsel Anıları* adlı birçok dile de çevrilmiş olan

---

22 *Ermenistan’ın Sesi*, 19.05.2005

23 IMGA düzenli olarak *Voprosy istorii i istoriografii genocida armjan* [Ermeni Soykırımın Tarihi ve Tarih Yazımı] adı altında İngilizce, Ermenice ve Rusça belgeleri içeren derlemeler yayınlıyor. Bundan bağımsız olarak soykırımın tarihi ve tarih yazımı hakkında belgeleri içeren derlemeler de yayınlıyor. Bu konudaki ilginç çalışmalardan biri N. Ogannisjan’a ait: [Arap Tarih Bilimlerinde Eleştirel Düşünce Işığında Ermeni Soykırımı], Erivan 2004 (Zangak-97- Ermenice)

24 Gibbons, Herbert Adams: *The Blackest Page of Modern History; Events in Armenia in 1915; The Facts and the Responsibilities*. Ermenice yayınlayan: IMGA, Erivan. Lepsius, Johannes: [Gizli Rapor: Ermeni Halkına Uygulanan Katliam]. Ermenice olarak yayına hazırlayan: IMGA, Erivan, 2003 [Bilinmeyen İsimler: 19. yüzyıl sonu ve 20. yüzyıl başındaki Ermenisever Fransızlar]. Önsöz ve derleyen: Marat Charasjan. IMGA, Erivan 2003.

25 Ogannisjan, A [Türkiye Topraklarında Kültürel Soykırım] Ermenistan Ulusal Bilimler Akademisi Doğu Araştırmaları Enstitüsü, Erivan 2005 [Ermeni Mimarisi- Kültürel Soykırım]. Montreal 2005 (Fotoğraflar)

26 [Rusya ve Ermeni Soykırımı 1914- 1917- Belge derlemesi]. Derleyen ve çeviren: Arman Marukjan. Erivan 2004 (IMGA- Ermenice) [1914-1918 tarihlerindeki soykırım hakkında Avusturya- Macaristan İmparatorluğu diplomatlarının raporları]. Derleyen ve önsözü yazar: Artem Ohadjanian. Erivan 2004 (IMGA- Ermenice). ABD’de Ermeni soykırımı hakkındaki resmi belgeler]. Derleyen: Artem Ohadjanian; çevirmen: Asmik Ajrapetjan. Erivan 2004 (IMGA- Ermenice). [1914-1918 tarihlerindeki soykırım hakkında Alman diplomatların raporları]. Derleyen: V.A. Mikaeljan. Erivan 2004 (IMGA- Ermenice). Ohadjanian Artem: 1915. Irrefutable Evidence. Austrian Documents on the Armenian Genocide, Erivan, IMGA, 2004.

27 [1915-1923 Ermeni Soykırımı Kurbanlarının Listesi. 1. cilt, Sebastija Bölgesi]. Erivan, 2004 (IMGA- Ermenice).

28 Hosrojewa, Anaıt [19. Yüzyıl Sonu ve 20. Yüzyılın İlk Çeyreğinde Osmanlı Türkiyesi ve Diğer Türk Yerleşim Bölgelerinde Sürünlere Uygulanan Soykırım]. Erivan 2004 (Ermenice).

29 Adalian, Rouben Paul: *Remembering and Understanding the Armenian Genocide*, (IMGA), Erivan, 2004; Astourian, Stephan H: *Modern Turkish Identity and the Armenian Genocide, From Prejudice to Racist Nationalism*, Erivan, IMGA, 2004.

kitabı dikkat çekiyor. Svazlian'ın kitabında 1915-1922 yılları arasındaki gelişmelerin yanı sıra soykırımdan kurtulan 659 tanığın ve kurbanların yakınlarının anlatıları yer alıyor. Yine Hayk Kasaryan'ın kapsamlı çalışması birçok dilde yayınlanmış bulunuyor.³⁰ Tüm bunlara ek olarak, soykırım kurbanlarına Ermeni dostu bir yaklaşımla verilen destek, farklı ülkelerin soykırıma yaklaşımı ve bir insan hakları sorunu olarak soykırım gibi konuları ele alan diğer yayınlardan söz edebiliriz.³¹

BİR TÜRK BİLİM İNSANINA AÇILAN DAVA

Soykırımla bire bir bağlantısı olmayan bir Türk bilim insanıyla ilgili gelişen olaylar Ermenistan'da sansasyon yarattı. 2003 yılından itibaren düzenli olarak Ermenistan'a gelen Türk bilim insanı Yektan Türkyılmaz, 17 Haziran 2005 tarihinde Erivan'da Swartnotz havaalanında yakalandı. Türkyılmaz'ın bagajında Ermenistan'dan çıkarmaya çalıştığı 17.- 20. yüzyıllara ait çok değerli tarihi kitaplar vardı. Kitaplara el kondu ve Türkyılmaz hakkında Ermeni Ceza Yasası'nın 215. maddesi uyarınca kaçakçılıktan dava açıldı. Bu olayın biricikliğinin farklı nedenleri var. Öncelikle Türkyılmaz Ermeni arşivlerinde çalışmak için izin alan ilk Türk bilim insanıydı. İkincisi, Türkyılmaz'ın çalışmaları dolaylı da olsa soykırımın tanınmasını olumlayan çalışmalardı ve resmi Türk tarih yazımından farklı bir yerde duruyorlardı. Ve son olarak Türkyılmaz'ın tutuklanması mesleki olarak konuya ilgi duyanların ötesinde kamuoyunun büyük bir bölümü tarafından dikkatle izlendi. Türkyılmaz olayı, beklendiği gibi politize edildi. Sovyetler Birliği'nin ceza yasasından esinlenerek hazırlanan Ermeni Ceza Yasası, bilim insanı için çok ağır bir ceza öngörüyordu ve bu ceza bağımsız Ermenistan'da daha önce hiç uygulanmamıştı. Türkyılmaz tutuklandı ve hapse girdi. Görünen o ki, bu, çok abartılmış bir önlemdi ve istenmeyen sonuçlara yol açabilecekti. Bu bağlamda Oskanyan'ın sözleri oldukça ilginç: "Siz nasıl açıklarsanız açıklayın, yurtdışında bu olay siyasetleştirilecek, Ermeni-Türk ilişkileri, arşivler ve soykırımın tanınması bağlamında ele alınacaktır..."³² Ermenistan'da Türkyılmaz'ın serbest bırakılması yönünde bir kampanya başlatıldı, insan hakları savunucuları ve sivil toplum örgütü temsilcileri, Türkyılmaz'ın mümkün olan en hafif cezaya çarptırılması için uğraş verdi.

İstanbul'da basılan *Agos* gazetesinin Genel Yayın Yönetmeni Hrant Dink'e göre, Türkyılmaz, Ermeni soykırımını dolaylı da olsa tanıyan bilim insanları arasında yer aldığı için, Türk kamuoyunun bu olay karşısındaki tutumu farklılıklar gösteriyordu.

Türk bilim insanının tutuklanması, bu olayda Ermenilerin uzlaşmaz tutumunu eleştiren Batı medyası tarafından da olumsuz değerlendirildi. Ermeni sorunu üzerine çalışan Türk bilim in-

30 [Osmanlı İmparatorluğu Boyunca Ermeni Halkına Uygulanan Soykırım]

31 Egge, Björn [Frtijof Nnansens'in İnsan Hakları ve İnsanlık Onuru Mücadelesi]. Erivan 2003 (IMGA- Ermenice) Bagdasarjan, Robert: Genocid i armjanskaja intelligencija Rossii [Soykırım ve Rusya'daki Ermeni Aydınları]. Erivan 2003 (IMGA). Oganjan, Paskual: Genocid armjanskogo naroda i zaščita prav čeloveka [Ermeni Halkına Uygulanan Soykırım ve İnsan Hakları]. Erivan 2003 (IMGA) Ternon, I.: [Cezasızlık, İntikam, İnkâr. Ermeni Soykırımı Uluslararası Mahkemelerde]. Erivan 2003 (IMGA- Ermenice). Marukjan, Arman: Armjjanskij vopros i politika Rossii (1915-1917) [Ermeni Sorunu ve Rus Politikaları 1915-1917]. Erivan 2003 (IMGA) Tunjan, V.G.: Mladoturki i armjanskij vopros (1908-1912) [Jöntürkler ve Ermeni Sorunu 1908-1912]. 1. bölüm, Erivan 2004 (IMGA)

32 Danielyan, Emil: Oskanian Hails Turkish Scholar's Release: RFE/RL Reports; 29 Ağustos 2005.

sanları Ermenistan Cumhurbaşkanı Koçaryan'a bir mektup yazarak Türkyılmaz'ı savunmasını istediler. Bilim çevrelerinin Türkyılmaz için mümkün olan en hafif cezanın verilmesi yönündeki talepleri basına da yansıdı.

Tutuklu bilim insanı, hem göz altında iken hem de duruşmada yasayı bilerek ihlal etmediğini savundu. Mahkeme Türkyılmaz'ı iki yıl hapis cezasına çarptırdı, ceza bir yıla indirildi ve tecil edildi; Türkyılmaz böylece duruşma salonundan özgür bir insan olarak ayrıldı. Mahkeme Türkyılmaz'ın yurtdışına çıkardığı kitaplara el konulmasına karar verdi.³³ Ermeni Ceza Yasası'nın bu tür bir suçta 8 yıl hapis cezası öngördüğü göz önüne alındığında, bu kararı örnek bir karar olarak tanımlamak yanlış olmayacaktır. Türkyılmaz karardan sonra ne polisi ve adli makamları ne de Ermeni hükümetini dava etmek konusundan söz etti; tek söylediği, çalışmalarına kaldığı yerden devam edeceğiydi.

SONUÇ

Özetleyecek olursak, Ermeni toplumu ve elit kesim soykırım sorununa yaklaşım açısından tam bir fikir birliği içinde. Şu anda soykırımın aydınlığa kavuşturulması olasılığı, sadece tarihçilere değil, geniş halk kitlelerine de imkânsız görünüyor. Soykırımla ilgili sayısız belge, araştırma, kitap ve arşiv materyali mevcut. Tarihçiler bu nedenle soykırımın kanıtlanmasının gerektiğini, zaten her şeyin kanıtlanmış olduğunu söylüyor.³⁴

Öte yandan soykırım o denli çok sayıda Ermeniye etkilemişti ki, bu insanların anıları toplumsal bilinçte yaşamaya devam ediyor. İnsanlar soykırımı sadece tarih kitaplarından okumuyorlar, aile hikâyelerinden ve akrabalarının anlattıklarından da biliyorlar. Soykırımı tartışmak kutsal şeylere saygısızlık ve bu türden bir tartışmaya dahil olmak da kutsal olgulara küfür etmek olarak algılanıyor.

Soykırımı (hangi ulustan olursa olsun) bir tarih komisyonunda tartışmak -burada soykırımın farklı boyutlarının ele alınması dışında tutulmalı- mümkün değil.³⁵ Bu İsrail'de Yahudi soykırımının yapıldığı yapılmadığını tartışmak gibi bir şey olacaktır. Soykırım konusunda şüpheleri olan bir bilim insanı -aslında her bilim insanı- hain bile değil, bir deli olarak sınıflandırılacaktır.

---

33 a.g.e.

34 Türk Başbakanı Erdoğan'ın Türk arşivlerinin açık, Ermeni arşivlerinin kapalı olduğu yönündeki demecine karşılık olarak Ermenistan Dışişleri Bakanlığı basın sözcüsü Hamlet Gasparyan Armenpress ajansına verdiği demeçte, Ermeni arşivlerinin uzun yıllardır her ülkeye ve hangi ulustan olursa olsun her araştırmacıya açık olduğunu söyledi: "Eğer ilişkilerin düzeltilmesi gerçekten isteniyorsa ve buna gerekli cesaret de mevcutsa, bahanelere hiç gerek yoktur. Bugüne kadar Türk araştırmacılar dışında birçok yabancı bilim adamı arşivlerimizi kullandı. Onlar da istiyorlarsa gelip baksınlar. Ama gerçek zaten uzun süredir ortada. Propagandayı bir kenara bırakıp pazarlık masasına oturalım artık!"

35 Ermenistan Dışişleri Bakanı Vardan Oskanyan Türkiye Cumhuriyeti Başbakanı T. Erdoğan'ın bir demecini yorumlarken, "Tarihçiler Ermeni soykırımını uzun bir süredir araştırıyor ve bir sonuca da ulaştılar. Türkiye politikalarını bu araştırmalar üzerine inşa ediyor olsaydı, tarihçilerin de artık ekleyecek bir şeyleri kalmayacaktı" dedi. Türkiye Başbakanı daha önce tarihçilere, "Birinci Dünya Savaşı'nda Osmanlı İmparatorluğu topraklarında yaşayan milyonlarca Ermeniye uygulanan sözde soykırımın araştırılması" çağrısında bulunmuştu. Erdoğan Türkiye'nin arşivlerini açmaya hazır bulunduğunu söylemiş ve aynı adımı Ermenistan'ın da atmasını istemişti.

Ermeniler açısından artık top Türk tarafında. Ermeniler soykırımın tanınmamasının tarihle ilgisi olmadığını düşünüyor, bu durum salt bir düşmanlık göstergesi olarak algılanıyor.

Diğer taraftan konu yoğun olarak siyasileştirildi ve Ermeni-Türk ilişkilerinin yarattığı sorunlu ortamda soykırım sorunu bu ilişkiler tarafından bir anlamda rehin alınmış durumda. İlişkilerin karmaşıklığı ve zorluğu uzun zamandır (ya da en azından sadece) tarihte yaşananlarla değil, Ermenistan-Azerbaycan-Türkiye üçgenindeki sorunlarla ilgili ele alınıyor artık. Ermenistan'ın Türkiye'den soykırımla bağlantılı olarak beklentisi kesinlikle "bir araştırma komisyonu"nun kurulması değil, tarihte yaşanmış bir gerçeği tanımak olacaktır ancak. Ermenistan-Türkiye ilişkilerindeki genel bir iyileşme (sınırın açılması, diplomatik ilişkilerin başlaması vb) konuyla ilgili genel anlamda bir yumuşamayı beraberinde getirebilir ve her iki tarafın da kabul edebileceği çözümler arayıp bulmayı kolaylaştırabilir. Ancak soykırım tanınmadığı sürece Ermeni cemaatinin herhangi bir çözümü kabul etmesi mümkün değildir. Yapılması gerekenler açısından en son söylenecek şey "kolay" sözcüğü olacaktır; ancak Ermenilerin bu sorunda yaşadığı hayal kırıklığını, sorunla yüzleşmeden, sürekli üstünü örtmeye çalışarak telafi etmek de artık mümkün değildir.

TÜRKLER VE ERMENİLER: İKİ YAKIN HALK TÜRKİYE VE ERMENİSTAN: İKİ UZAK KOMŞU

Hrant Dink

Komşularıyla ilişkilerini sorunsuz ve güvenli bir noktaya taşımak için son yıllarda güçlü bir irade gösteren Türk dış politikasının, henüz önemli bir adım atmadığı yegâne komşusu Ermenistan kaldı.

Ne var ki, Türk-Ermeni ilişkileri, bugünden yarına, sadece iyi niyet söylemleri sarf edilerek çözülebilecek bir noktadan çok uzak. Her şeyden önce sorunun tarafları, aktörleri ve etkileri çok çeşitli. Tarih ayrı bir problem, bugün Kafkasya’da yaşanan gerginlikler ayrı problem, dış aktörlerin soruna ilgisi ayrı bir problem ve nihayet Türk ve Ermeni taraflarının da kendi içlerinde farklı bakışlara sahip bir çeşitlilikte olmaları ayrı problem. Örneğin Ermeni dünyası; bir tarafta Ermenistan devleti ve halkı söz konusu, diğer tarafta dünyanın dört bir yanına dağılmış diaspora ve tabii bir de gücü çok sınırlı da olsa Türkiye Ermenilerinin varlığı... Bu parçalanmışlık doğal olarak herkesi kendi durduğu noktadan bakmaya biçimlendiriyor. Durulan noktalar farklı olduğu için de farklı bakış açılarının varlığı bir o kadar kaçınılmaz.

Dikkatinize sunduğum bu çalışma da kendi durduğum noktadan kendi bakış açımın bir ürünü. Ve hemen belirtmem gereken husus o ki, bu çalışma sadece Türkiyeli Ermeni Hrant Dink’in bakış açısıdır. Kesinlikle tüm Türkiye Ermenilerinin bakış açısı olma iddiasını taşıyor. Kendi durduğum noktanın koordinatları ise şöyle: İki kimliğim var, bilincinde olduğum ve içselleştirdiğim. Birincisi Türkiyeliyim, Türkiye Cumhuriyeti yurttaşuyım... İkincisi Ermeni’yim. Türkiye’yi dışarıda yaşayan herkesten fazla tanıyorum. Dolayısıyla her iki gerçeklikten kopuk söylemlerimizin, bizi “soyuna ihanet” ile “ülkesine ihanet” noktalarından birine rahatlıkla taşıyabileceğini çok iyi biliyorum. Ben ise hiçbir kimliğime ihanet edemem.

TÜRKİYE-ERMENİSTAN İLİŞKİSİZLİĞİNİ BESLEYEN NEDENLER: TARİH... TRAVMA... PARANOYA

Türkiye-Ermenistan ilişkisizliğinin en temel besleyicisi, tarih ve tarihten bugüne taşınan, karşılıklı algılamayla ilgili psikolojik duruşlardır. Şu bir gerçek ki, her iki taraf da birbirine karşı duruşunda huzursuz ve sağlıksız. Saptama ağır gelse de, itiraf etmek gerekir ki; Ermeniler travmalarıyla, Türkler de paranoyalarıyla birbirlerine nazaran iki klinik vaka konumundalar. Her ikisinin de kimliğinde diğeri “öteki”dir ve bu “ötekilik” bir tür vazgeçilemez varlık halidir.

O nedenle, Ermeni kimliğindeki “Türk”ün, Türk kimliğindeki “Ermeni”nin yadsınamaz rolü üzerine analiz yapmadan, Türk-Ermeni ilişkileri üzerine sağlam öneriler geliştirmek hayli güç. Analizi yaparken de Ermeni dünyasını homojen bir yapı olarak ele almamak, Ermenistan Ermenileri, diaspora Ermenileri ve Türkiye Ermenileri olmak üzere üç ayak üzerinde ayrı ayrı

konusmak gerekir. Bu kategorik ayırımı yaparken dahi her birini homojen yapılar olarak görmemeli, kendi içlerinde de farklı özellikler sergilediklerini peşinen kabul etmeliyiz.

Şüphesiz üzerinde öncelikle konuşulması gereken de, travmayı en ağır haliyle yaşayan diaspora Ermenileri. Bugün, dünya genelindeki Ermeni nüfusun 8 milyon civarında olduğu, bu nüfusun 1/3'ünün Ermenistan'da, 2/3'ünün de diasporada yaşadığı tahmin edilir. İşte bu manzara dahi Ermeni ulusunun içinde yaşadığı paradoksu anlatmaya yeterli. Bir asır önce bağımsızlık peşinde koşan bir ulus, bu arzusunun kurbanı olmak pahasına sadece 4 bin yıldır yaşadığı topraklardaki varlık halini değil, nüfusunun büyük bölümünü de kaybetti. Bugün yaklaşık bir asır sonra hiç ummadığı bir anda bağımsız bir devlete sahip olmasına rağmen, şimdi bu kez de nüfusunun büyük bölümü bağımsız devletin dışında. Üstelik bağımsızlık sonrasında bile kendi içinde dış göç vererek, nüfus kaybını sürdürüyor. Bu da gösteriyor ki, Ermeni dünyasında kimlik tarifi ve "Kim, nereli?" sorusu henüz cevabını bulmuş değil. "Ermeni dünyasında kim nereye göre diasporalı?" sorusuna cevap arayanların kısa yoldan yaptıkları tanımlama şöyle: "Bugün artık Güney Kafkasya'da sınırları belli, bağımsızlığını kazanmış bir Ermenistan devleti var. Dolayısıyla burası yeryüzünde yaşayan tüm Ermenilerin anavatanıdır. Bu sınırlar dışında yaşayan tüm Ermeniler ise diasporayı teşkil eder." Ne var ki, bu tanımlama Türkiye Ermenileri açısından değerlendirildiğinde pek de gerçeği yansıtmaz. Sonuçta Türkiye Ermenileri varlıklarını halen 4 bin yıldan beri yaşadıkları kadim topraklarında sürdürüyorlar ve onları diaspora olarak tanımlamak yanlış ve eksik olur.

Ermeni dünyasının içinde bulunduğu durumun baş aktörlerinden biri Türkiye. Üstelik Türkiye'nin konumu sadece tarihle de sınırlı değil. Bugün Ermeni dünyasının Türkiye'ye duyduğu güvensizlik, tarihin oynadığı rolden hiç de az değil. Çok açık ki, Karabağ sorunu nedeniyle uygulanan ekonomik ambargo Ermenistan'ın rahat nefes almasını tümüyle engelledi. Ermenistan'dan göç eden halkın yaşadığı ekonomik dramı kapısında hisseden diasporanın da Türkiye karşıtlığı giderek depreşti. Bir zamanlar Ermenilerin Anadolu'dan zorla göç ettirilmesinin, bu kez de dolaylı olarak Kafkasya'da sürdürüldüğü inancı giderek yaygınlaştı. Nitekim Ermenistanlı yetkililerin dünyaya "Türkiye'ye ambargoyu kaldırması için baskı yapın" çağırısı boşa değil. Çeşitli ülkelerde son zamanlarda artan "soykırım yasa tasarıları"nın ardında yatan kö-rükleme, biraz da bundan.

Ermenilerin dünya ölçeğinde diaspora teşkil edişlerinin başlangıcı iki asır öncesine dayanır. Daha ziyade ticaret nedeniyle, önce Avrupa ülkelerine, belli bir süre sonra da Amerika kıtasına sığırayan, ekonomik nedeni ve sınırlı sayıda insanı kapsayan bu göçler, hemen her bölgede koloni olarak nitelendirilebilecek bir başlangıç gösterir. Bu sayıların süreç içinde tırmanışı ise misyonerliğin Anadolu'nun Hıristiyan halklarından Ermeniler üzerinde işlemiş olduğu din avcılığı ile yakından ilintili. Özellikle Protestan ve Katolik mezhebine geçişin promosyonu sayılabilecek "Başka dünyalarda özgür ve refah içinde bir gelecek vaadi", Ermenilerin "gurbet"e yönelişine ilk ivmesel hareketi verir. 20. yüzyılın başlarına gelirken artık Katolik Ermenilerin Fransa'da, Protestan Ermenilerin Amerika'da oluşturdukları yerleşik Ermeni kolonilerine rastlamak mümkündü. Sonuç olarak, Ermenilerin iki yüzyıl öncesinde ticari ve dini reflekslerle başlayan diasporalaşmaları; 1915'teki zorunlu göçten, daha sonra Ortadoğu ülkelerinden Batı'ya süreklilik gösteren ikinci bir göç hareketliliğine; Cumhuriyet döneminde Türkiye'den

süren göçlerden, nihayet bağımsızlığını kazandıktan sonra, Ermenistan'dan yarı gönüllü, yarı zorunlu göçe kadar birçok aşama içerir ve bu aşamaların her birinin yarattığı kırılma noktaları mevcuttur.

Bu göçün asıl yığınsal, zorunlu ve kırılğan olanı tabii ki Osmanlı'nın son yüzyılında yaşanandı. 19. yüzyılın başlarında Anadolu Ermenilerinin zulüm ve eziyet altında kıvranışlarıyla birlikte başlattıkları yerel başkaldırıları neticesinde yaşananlar, kademeli olarak göçleri artırıyordu. En önemli diasporalaşma süreci ise jenosid tarihçilerinin büyük bölümünce "yüzyılın ilk soykırımı" olarak da nitelendirilen "1915 Ermeni soysürümü"ydü. Türk resmi tezinin "tehcir" (sürgün) olarak tanımladığı bu göçürme, Ermeni nüfusunun büyük bölümünün kırılmasına yol açarken, sağ kalanlar Der Zor, Halep gibi bölgelere ulaştılar, buradan da Avrupa ve Amerika'ya göç ederek, parçalanmışlığı ve dünyaya yayılmışlığı doruk noktasına ulaştırdılar. Bu savrulma öylesine güçlü bir savrulmaydı ki, bugün bakıldığında dünyanın hemen tüm kıtalarında ve hemen her bölgesinde kolonileşmiş veya cemaatleşmiş Ermenilerin varlığı görülebilir.

Dünyaya dağılmış tüm Ermenilerin ana vatanı Anadolu'dur. Yakın zamanda Ortadoğu ülkelerinden ya da Ermenistan'dan Batı'ya yaşanan göçlerin temelinde de yine Anadolu'daki binlerce yıllık yerleşiklikten koparılmışlığın tarihi yatar. Sonrasında diaspora içinde yaşanan göçler daha ziyade "ara ve aktarma göçler"dir. Diasporayı oluşturan asıl göç ise Anadolu'dan başlandı. Diaspora Ermenileri dünyanın neresinde olurlarsa olsunlar Anadolu'ya ait kültürel izleri halen taşırlar. Bunca kuşak geçmesine rağmen, çok zayıf da olsa, Türkçe konuşanlara, hem de yerel şiveleriyle konuşanlara sıkça rastlanır. En asimile olmuş ailelerde dahi geçmişten ve özellikle de Anadolu'dan bir iz bulmak mümkündür. Bu nedenle, Ermeni diasporasını "Anadolu'nun dünya hali" olarak tanımlamak hiç de abartı sayılmaz.

ERMENİ DÜNYASININ RUH HALİ YA DA AĞIR MİRAS: TRAVMA

Ermeni dünyasının, problemi en karmaşık, nüfusu da en kalabalık olan kesimi diaspora Ermenileridir. Sanıldığıının aksine aralarında mükemmel bir örgütlülük de söz konusu değildir. Varolan örgütlülük daha çok eriyip asimile olmama ve kimliği koruma çabası ekseninde odaklanmış durumdadır. Bu korku, diaspora Ermenisinin kimliğinde halihazırdaki en belirleyici virüse tekabül eder. Diaspora olgusu sadece Ermeni halkının ana topraklarından kopuşunu ifade etmez, bu aynı zamanda asırlarca birlikte yaşamış bir halkın coğrafi anlamda da birbirinden kopuşunu anlatır. Bir ulusu oluşturan "toprak bütünlüğü"nü büyük oranda ortadan kalkışına delalet eder. Bunun ise ulusal kimlikte yaratacağı tahribat kaçınılmazdır. Ve Ermeni halkı son iki asırdır bu tahribatı çok ağır bir şekilde zaten yaşıyor. "Kimliği yaşatmaya çalışmak" ile "kimliği yaşamak" ayrı kavramlar. Ermeniler son bir asırdır kimliği yaşamaktan ziyade, kimliği yaşatmaya çalışmakla meşgul. Bugün gelinen noktada, Ermenistan kimliğinin yaşandığı, diaspora ise kimliğin yaşatılmaya çalışıldığı alanı anlatır.

Küresel değerlerin yerel değerleri tahakküm altına aldığı çağımızda, kimliğini bir nebze de olsa yaşatabilmek için diasporanın olağanüstü çaba göstermesi gerekir. Bu çaba her zaman için özel nedenlere ve araçlara ihtiyaç duyar. Ermeniler ve Yahudiler bu özel nedenlere sahip dias-

poranın bilinen iki klasik örneği. Her ikisinin de özel nedeni aynı: Soykırıma uğramış olmak. Bu mazlumiyet nedeniyle, insanlığın onlara kimliklerini korumaya ilgili tanıdığı hak bir miktar ayrıcalıklı ve pozitif olmalıydı. Hakikaten de, Yahudiler bu pozitif hakkı ve kimliklerini korumada onlara bahşedilen olanakları çok iyi değerlendiren, dini inanışlarından aldıkları "Tanrı'nın ayrıcalıklı halkı" unvanını, dünyadan aldıkları "yeryüzünün ayrıcalıklı halkı" noktasına kadar taşıyabildiler. Ne var ki, aynı durum Ermeni halkı için söz konusu olmadı. Dünya, Yahudi soykırımına karşı gösterdiği hassasiyeti Ermenilerden esirgedi, bu ise Ermeni kimliğinde en büyük tahribatın yaşanmasına sebep oldu.

Diaspora Ermenilerinin birinci ve ikinci kuşakları, dağılmış oldukları ülkelerde, hiçbir zaman, özel olarak, kimliği devam ettirme kaygısı taşımadılar. Yaşadıkları travmanın süregelen etkisi zaten başlıbaşına bir kimlik uyarıcısıydı ve özel bir çabaya da gerek bırakmıyordu. Üstelik hayatta kalma ve yeni bir ülkeye tutunma mücadelesi hakimdi yaşamlarına. Üçüncü ve dördüncü kuşaklarda ise bu durum belirgin bir değişiklik gösterdi. 1915'te yaşanan travmayı ortadan kaldırmak için, ne dünya ne de travmanın sorumluları kıllarını bile kıpırdatmamışlardı. Ama zaman acımasızdı, o kendi sürecini işletiyordu... Kuşaktan kuşağa azalarak intikal eden travmanın izlerinin varlığına rağmen, artık ciddi bir kimlik erozyonu başlamış, Ermenilik bir tarafta unutulmuş, Amerikalılaştırma, Fransızlaştırma, Ruslaştırma hız kazanmıştı. Karma evliliklerin çoğalması, Ermeni adlarının terk edilmesi, dilin unutulması, kilisenin boşlanması hep bu kuşaklara musallat oldu. Diasporalı oluş, Ermeni kimliğine sonuçta yeni bir boyut getirdi, bugün sayıları yaklaşık beş milyonu aşan büyük bir nüfusu kendi içinde çift kimlikli bireyler haline dönüştürdü. Bu, örneğin, hem Amerikalı hem Ermeni olmakla sınırlı bir çifte kimlik değil, daha ziyade yeni kimlikle eski kimliğin çatıştığı bir alandı. Eski kimliğin yeri, ne yazık ki nostaljiktir ancak buradaki "eski" tanımı artık "bitmiş olan" ya da "eskiyen" anlamında değil, "etkinliğini yitirmiş olan" anlamındaydı... Bu haliyle de yaşanan değil yaşatılmaya çalışıldı.

Ermeni diasporasının kimliğini daha iyi koruyabildiği bölgeler -şaşırtıcı gelse de- daha ziyade Ortadoğu'daki İslam ülkeleri oldu. İran, Irak, Suriye, Lübnan, Mısır gibi ülkelerde İslami cumhuriyetlerin tanıdığı kısmi özgürlük ortamı içerisinde tam bir kapalı cemaat yaşantısı sürdüren bir milyonu aşkın Ermeni, çok sayıda okullarıyla, kiliseleriyle, dernekleriyle Batı'daki diasporaya nispet edercesine çok daha dikkat çekici bir biçimde kendi kimliğini korumayı becerebildi ama ne yazık ki, son otuz yıl içerisinde bölge ülkelerinde yaşanan sıcak savaş ortamlarının verdiği güvensizlikle, buradakilerin büyük çoğunluğu da çareyi Batı'ya göç etmekte buldu. Bu örnekten bakıldığında şu sonucu çıkarmak mümkün: Batı'da kimliklere tanınan geniş özgürlükler ve olanaklar ne yazık ki, bir tür kimliklerin erimesini kolaylaştırıcı katalizör işlevi gördü. Doğu'daki özgürlük kısıtlamaları ise kimliklerin korunmasındaki inanın belki de baş sebebi oldu. İhtimal ki, Müslüman ülkede her gün dinlenen beş vakit ezan sesi aynı zamanda bir Ermeni'ye "Sen bir Ermeni'sin ve Hıristiyansın" çağrısıydı ve bu hiç de yabana atılmaması gereken bir uyarıcıydı. Görünen o ki, Batı'nın özgürlükler cenneti kimliklerin cehennemine dönüşürken, çokkültürlülük adına kimliklere tanınan kolaylıklar ise ne yazık ki bu cehennemin ateşini söndürmeye yetmedi.

Ciddi bir kimlik kaybına uğrayan "hakkı esirgenmiş Ermeniler" bundan böyle kimliğini "gerçekleri talep etme inadı" üzerinden yaşamaya çabaladı, gelinen noktada da bu inat diaspora

Ermeni kimliğinin temel düsturu haline dönüştü. Diasporanın ilk kuşakları için ayakta kalabilmenin, tükenmemenin adı olan bu inat, üçüncü ve dördüncü kuşaklarla birlikte gerçekleri dünyaya kabul ettirme çabasına yükseldi. İşte Ermeni diasporasının ruh halini anlatan asıl ifade, bu inadın ortaklaşmış halidir. Bu ruhu sürekli tutmak ise Ermeni kimliğini yaşatmanın temel aracı. Dünyanın gerçekleri hâlâ kabul etmemiş olması bir yana, Ermeni kimliğini asıl tahrip eden, Türklerin bu konuda kıllarını bile kıpırdatmayacak bir yaklaşım içinde olmalarıdır. Bu nedenle de Ermeni halkının travmatik hastalığı hâlâ sürüyor. Ermeni kimliğini asıl kemiren ve tüketen de bu sağlıksız ruh halidir. Ermeni kimliğini analiz ederken "Türk" olgusunun bu kimlik üzerinde oynadığı tarihsel ve güncel rolün hakkını teslim etmek gerekir. Türk olgusu tarihten gelen ve asırlar süren bir arada yaşamının etkisiyle, ister istemez Ermeni kimliğindeki milliyetçi şekillenmenin dış etkeni oldu ve bu dış etken 1915'te yaşananların ardından bugün artık doruk noktasına ulaştı.

Bugün Türk olgusu Ermeni kimliğinin şekillenişinde önemli bir rol oynar. Ancak Türkü algılamak açısından da diaspora Ermenileri, Ermenistan Ermenileri ve Türkiye Ermenileri arasında ciddi farklılıklar gözükür. Bu üç kesimde travmanın yarattığı hasar ve etki; ağır, orta ve hafif olmak üzere değişik yansımalar gösterir. Türkiye Ermenileri halen Türklerle beraber yaşar, Ermenistan Ermenileri Türklere komşudur ama diaspora Ermenilerinin büyük bölümü Türklere hayli uzaktır. İşte bu, Türkle tanışıklıktaki mesafe, kimlikte yaşanan travmayı da farklılaştıran temel nedendir. Diaspora Ermenileri için Türk, o tarihte bırakıp gittikleri Türktür. O tarih soykırıma uğradığı 1915'tir, o tarih Varlık Vergisiyle "ekonomik soykırım"a uğradığı 1942'dir, o tarih kendisine karşı vandalizmin yeni bir versiyonunun yaşandığı 6-7 Eylül 1955'tir. Onun nezdinde Türk hiç değişmezdir, o Türkle geçmişte nasıl bir birliktelik kurulamadıysa bugün de gelecekte de işbirliği kurulamaz. Ermenistan Ermenileri için de Türk, o tarihteki Türktür ancak işte şimdi yanı başındadır. İstese de istemese de onunla yarın yan yana yaşamak zorundadır. Türkiye Ermenileri için ise Türk zaten birlikte yaşadığıdır.

Bu haliyle de Türk olgusu, diaspora Ermenileri için ne denli olumsuz etki yaratırsa, Türkiye Ermenileri açısından aksi yönde bir etki yaratır. Türk olgusu diaspora Ermenisi için öfkeyi kabartan bir işlev görse de, Türkiye Ermenisi için travmayı azaltan bir ilaçtır. Diaspora Ermenileriyle Türkiye Ermenilerinin tarihsel bakımdan Türkle ilişkilerinde bir farklılık yok. Aynı şeyleri yaşadılar ancak sonrasında Türklerin içinde yaşamak ve Türklerle kurulan diyaloglar, beraber yaşamayı becerebilen Türkiye Ermenilerinin kimliğindeki travmayı önemli ölçüde yok edebildi ve ilişkilerin normalleşebileceğini gösterdi. Aynı duruma son zamanlarda Ermenistan'dan Türkiye'ye iş için gelen Ermenistanlıların Türklere kurduğu diyaloglarda da rastlamak mümkün. Ermeni dünyasında bu travmanın yarattığı farklı etkinin yansımaları, her yıl 24 Nisan'da yapılan anma etkinliklerindeki farklı dozlarda görülebilir. Diasporada bu gösteriler Türk bayraklarını yakmaya kadar varan, Türkiye aleyhindeki sert anma toplantılarıyla, Ermenistan'da ise çoluk çocuk herkesin sessiz bir şekilde soykırım anıtına gidip vakur bir şekilde çiçek bırakmasıyla gerçekleşir. Türkiye Ermenileri ise isteseler de istemeseler de en garipleri. Ne bir anıtları var, ne de 24 Nisan'ı anabilecek takatleri!

TÜKETİLEN MİRAS: TARİHSEL İLİŞKİ

Ermeninin ve Türkün birbirleriyle ilişkileri ve birbirlerinden etkileşimleri hiçbir zaman öyle iki kelimeyle geçiştirilecek bir sıradanlıkta olmadı. Asırlar süren ilişkilerde birbirinden alınan o kadar çok iyi ve kötü kimlik donanımları söz konusu oldu ki, kimi zaman davranış biçimlerinde birini diğerinden ayırmak hayli güçleşti. Yaşanılan birliktelik öylesine derin ki, bu birlikteliğin bozuluşunu ihanet olarak tanımlamayı her iki tarafın da karşılıklı bir argüman olarak kullanmasına şaşırılmamalı. Ermeni milletini "sadık millet" olarak adlandıran ancak daha sonra ihanet ettiklerini iddia eden Türk görüşü karşısında, Ermeniler de 1915'te yaşananları salt bir halkın topluca imhası olarak yorumlamaz, bunu aynı zamanda asırlar süren ilişkiye ihanet olarak algılar.

Farklı kültürlerin bir arada yaşaması, başlangıcından beri Anadolu toprakları üzerinde sürekli tanık olduğumuz bir olgu. Ne var ki, bu olgu her zaman başarılı bir süreç izlemedi.

Bugün hemen her kesimce, "eskiden bir arada çok iyi yaşadık" söylemi sıkça dile getirilen duygusal bir nostalji olsa da, bunun gerçeği tam manasıyla yansıttığını söylemek güç. Osmanlı'nın milletler sistemi içinde, Müslim ve gayrimüslimlerin yaşam biçimleri ve birbirleri ile ilişkileri "kompartment sistemi" olarak adlandırabileceğimiz bir düzen içinde gerçekleşirdi. Kompartımanlar birbirlerinden nispeten bağımsızdı. Bunların kendi gelenek ve göreneklerine göre eğitimel, kültürel, sosyal ve hukuksal kurumlarını yaşatabilmeleri sistemin ilk ve adaletli ayağını oluştururken, birbirleri ile ilişkilerinde ve kamusal alanlarda hiyerarşik bir farklılığın her zaman mevcut olması, sistemin ikinci ve adaletsiz ayağını oluştururdu.

Kompartımanlar arasında yaşam biçimi ve kalitesi açısından farklılıklar olsa da herkes halinden memnun görünüyordu. Bugünden bakınca haksızlık olarak nitelendireceğimiz ayrıcalıklar o zaman pekâlâ sineye çekilebiliyordu. Örneğin Müslümanların kamusal alanda gayrimüslimlere göre birçok ayrıcalıkları vardı. "Bir gayrimüslimin asla ata binemeyeceği, kaldırımdan yürüyemeyeceği, aynı kıyafeti giyemeyeceği, evlerin cumbalarının bir diğerinin önüne geçemeyeceği, minarelerin kilise çanlarından daha yüksekte bulunacağı vs" gibi farklılıklar tarihçilerin verdiği örneklerdir. Ancak tüm bunlar, kamusal alanda bir eşitsizliğin var olduğunu gösterse de, kompartıman içindeki özgürlüklerin hatırına sorun edilmeyen ayrıntılardı. En azından kompartımanlar arasında salt bu farklılıklar nedeniyle ciddi çatışmalara yol açmamışlardı.

Türk ve Ermeni kaynakları, Fatih'ten 17. yüzyılın yarısına kadar kompartıman sisteminin iyi işlemediğini gösterecek önemli kırılma ya da çatışma noktalarından bahsetmezler, çünkü önemli bir sorunun çıkması için herhangi bir nesnel gerekçe zaten gözüküyordu. Aksine sistemin iyi yürümesinin temel nedeni olan padişah-patrik ilişkisi, alanın da verenin de pek memnun olduğu bir seyirdiydi. Diğer bir deyişle, Osmanlı'daki kompartıman sisteminin Tanzimat öncesi dönemi, herkesin halinden memnun olduğu ama birbirinden memnun olup olmadığının sorun edilmediği bir süreçti. Fransız İhtilali'ne daha çok vardı ve ortalıkta "Özgürlük", "Adalet" ya da "Eşitlik" gibi kışkırtıcı kavramlar da dolaşmadığına göre, o süreçte halk için padişahın kulu olmakla patriğin kulu olmak arasında bir fark yoktu.

Fatih'in koca İmparatorluk bünyesinde yarattığı bu dingin kompartıman sistematiği Tanzimat dönemine kadar birkaç asır sürdü. Tanzimat'la birlikte her kompartıman içine yeni yapılanmalar dahil oldu. Bu tarihten itibaren artık koca imparatorlukta ne padişah yalnızdı ne de patrik. Padişahın bir Meşrutiyet Meclisi, patriğin de bir Ermeni Milleti Cismani Meclisi vardı. Ülke Tanzimat Fermanı'yla bir anayasaya kavuşurken Ermeni milleti de Ermeni Milleti Nizamnamesi başlığı adı altında kendi anayasasıyla buluşuyordu. Her ikisi yine hiyerarşinin başında olsalar da erk giderek dikey bir akışla aşağıya doğru dağılıyordu. Ne var ki, artık imparatorluk genelinde idari gücünü yitirmekte olan padişahlık sistemi kendi varlığını koruyamadığı gibi, farklı kompartımanlarının haklarını da koruyamaz bir noktaya geliyordu. Tanzimat'tan sonra ne halinden memnun olma, ne de birbirinden memnun olma kaldı, çünkü Tanzimat sonrası dönem kompartımanların yavaş yavaş çözüldüğü ve farklıların birbirine dolaştığı süreç oldu. Gelinen süreç içerisinde kompartımanlar bir bir baş kaldırıp, bağımsızlıklarını kazanarak imparatorluk vagonundan koptular. Bunlar arasında kopmaya en son yeltenen ise Ermenilerdi.

Osmanlı gücünü yitirdiği, kompartımanlar arasındaki ilişkileri ve güvenliğini kontrol edemedi. Nitekim Osmanlı'nın son 200 yılı özellikle gayrimüslim milletlerin kendilerinden haksız vergi alındığına, köylerinin basıldığına, kızlarının kaçırıldığına dair sürekli padişaha yakındıkları bir zaman dilimiydi. Ne var ki, saltanat artık bu insanların güvenliğini sağlayamamaktaydı. İşte bu süreçte başladı yabancı ülkelerin gayrimüslim milletlerin haklarını kollama gayreti. Berlin Antlaşması'nda Ermenilerin şikâyetlerinin zikredilmesi, onlara reform yapılacağı sözlerinin verilmesi "Ermeni sorunu"nun da başlangıç noktasını oluşturdu. Artık Osmanlı padişahına güvenini yitiren ve kendi güvenliğini başka ülkelerin müdahalesinde ya da bağımsızlığında arayan bu "teba-ı sadıka" için yeni bir çırpınış söz konusuydu. Sonuçta da bugün Ermeni dünyasının "Ermeni soykırımı" olarak kabul ettiği, Türkiye'nin ise "Ermeni tehciri" olarak anlatmaya çalıştığı o büyük kırılma noktası yaşandı. Anadolu toprakları üzerinde yaşayan iki milyon aşkın Ermeni nüfusunun büyük çoğunluğu, 1915 yılında çıkarılan Tehcir Kanunu'nun uygulamasındaki örgütlü ve örgütsüz olaylarla kırıldı. Ermenilerin büyük bölümü öldürüldü, öldü, önemli bir bölümü daha sonra Türkiye haritası dışında kalan sınır ülkelere, oradan da diasporaya göçürüldü, bir bölümü Hıristiyanlıktan İslamiyete ihtida ettirilerek "yaşayan kayıplar"a dönüştürüldü.

Resmi Türk tezi Ermenilerin sadece Anadolu'nun belli bir kesiminden tehcir edildiklerini, özellikle Erzurum, Van bölgesinde Ruslarla işbirliği yapma ihtimali bulunan Ermenilerin o bölgelerden sürüldüklerini zikretmeye çalışsa da bu doğruyu yansıtmaz. Ermeniler Anadolu'nun hemen her bölgesinden sürgün edildiler. "İstanbul'da Ermenilere hiç dokunulmamıştır" söylemi de olumlu manada bir yorum sayılamaz. Anadolu'da 1915'in Mayıs ayında başlayan tehcirden önce 24 Nisan'da, İstanbul'dan başlayan bir operasyonla bir gecede Ermeni milletinin önderleri, aydınları birer birer toplandılar ve meçhule gönderilip, yok edildiler. Mayıs ayındaki tehcirin İstanbul'da da uygulanamamasının temel nedeni ise kentin konsoloslukların ve elçiliklerin çok gözünün önünde olmasıydı. Sonuç olarak şu tespiti tartışmasız dile getirmek bir insanlık borcudur: Birinci Dünya Savaşı'nın getirdiği savaş ortamından da yararlanarak Ermeniler yerlerinden yurtlarından edilip, Ermeni tarihçilerin deyişiyle "Anadolu topraklarından kökleri kazınmaya çalışıldı".

Sonuçta da Lozan tutanaklarına göre 170 bini Anadolu'da, 130 bini de İstanbul'da olmak üzere genç Türkiye Cumhuriyeti'ne sadece 300 bin civarında Ermeni intikal edebildi. Ermeniler artık millet değil, yeni tanımlanmalarıyla "ekalliyet"ti. Bu kavram bir süre sonra "azlık"a daha sonra da "azınlık"a dönüşüyordu. Lozan Antlaşması'nın azınlıkların korunmasına yönelik 37-45. maddeleri Osmanlı'dan arta kalan gayrimüslim milletlerin yeni rejim içinde nasıl bir hukuk içinde yaşayacaklarını düzenliyordu. Lozan Antlaşması'nın söz konusu maddeleri bir tür "Azınlıkların Anayasası" niteliğindedi. Bu maddeler tamamıyla onların korunmasına yönelik hukuksal metinlerdi. Bu maddeler bugün birçoklarının iddia ettiği gibi azınlıklara, çoğunluktan ayrıcalıklı bir takım haklar vermiyor, sadece çoğunluğun sahip olduğu hakların ayırmasını azınlıkların da yaşayabileceğini garanti altına alıyordu.

Ne var ki, Lozan'daki haklar da Ermenilerin Cumhuriyet dönemindeki varlıklarının giderek azalmasını engelleyemedi. Lozan'ı bozan yine devletin ta kendisi ve onun uygulamaları oldu. Şu bir gerçek ki, Cumhuriyet tarihi boyunca Ermeniler de diğer gayrimüslim azınlıklar gibi sürekli bir güvenlik sorunu olarak algılandı. Onlara bir tür "Sen farklısın ama doğuştan haksızsın. Bu ülkede yaşayabilirsin ama olduğun durumdan da ileri gitmeyesin, iyileşmeye, sağlığına kavuşmaya, gelişmeye, çoğalmaya yeltenmeyesin. Bu halde yaşayabildiğin kadar yaşa ve zaman içinde kendi halinde azalarak tüken" muamelesi yapılarak, sürekli "negatif ayrımcılık" uygulandı. Azınlıkların varlığını sürekli olarak bir tehdit olarak algılayan zihniyetin politikası, Cumhuriyet tarihi boyunca hangi siyasal iktidar işbaşına gelirse gelsin hiç değişmedi çünkü bu yöndeki politikalara siyasal iktidarlar değil, devletin derin iktidarı yön veriyordu. Devletin derin defterine bir kere kazanmıştı: Azınlıklar çoğalmamalıydı. Tüm uygulamalar bu hedefe yönelik olmalıydı. Bu da zaten kendiliğinden azınlıkların azalması sonucunu getirecekti. Sonuçta da arzu edilen başarılıdı: Cumhuriyetin başında 300 bin olan Ermeni nüfusu bugün artık 50-60 binli sayılara düştü. Bugün Türkiye Ermenileri 40 civarındaki kilisesiyle, 17 okuluyla, 50'ye yakın vakfiyle, 20'yi aşkın derneğiyle, dört bin yıllık kadim bir millet varlığını dinsel minik bir cemaate indirilmiş haliyle yaşatmaya çabalamaktadır. Ve halen Türkiye'deki azınlık, bugün ne Lozan'ın tarif ettiği azınlık, ne de Türkiye Cumhuriyeti Anayasası'nın tanımladığı yurttıştır.

Bu azalmanın periyodunu, bozuk bir musluğun tekleyen damlalarına, ince sızıntısına ve zaman zaman da fıskırarak boşalmasına benzetmek pekâlâ mümkün. Azalmanın fıskırdığı durumlar azınlıklara yönelik derinlerde gizlenen azaltma politikasının artık gün yüzüne çıktığı süreçlerde oldu. 1942 Varlık Vergisi dönemi, 1955'teki 6-7 Eylül olayları, 1964 mübadelesi gibi kırılma noktaları azalmanın fıskırdığı durumlardı. Askeri darbelerin öncesi ve sonraları, milliyetçi cephe hükümetlerinin bürokratik baskılarının çoğaldığı zamanlar; Asala, Karabağ ve Kürt sorununun yol açtığı uzun soluklu gergin dönemler ise yine azınlık psikolojisinde oluşturdukları güvensizlik duygusu nedeniyle başından beri devam eden azalmanın ince sızıntısının kalınlaştığı dönemler oldular. Damla damla azalış ise başlangıcından günümüze zaten süren bir olgu oldu, musluk hiç tamir edilmedi. Sonuçta başarıya ulaşıldı, Ermenilerin sayısının yerterince azaldığının en büyük belgesini ise Yargıtay bir kararında verdi. Belge Yayınları'ndan çıkan Vahakn Dadryan'a ait *Genosid* adlı kitabın Devlet Güvenlik Mahkemesi tarafından topatılıp yargılanmasından sonra, Yargıtay'ca verilen beraat kararında açıklanan şu gerekçe, be-

raat kararının aksine, bakın nasıl ağır bir hüküm içeriyordu: "Zaten ülkemizde kıskırtılacak sayıda Ermeni kalmamıştır!"

Azınlıkların sadece ve sadece güvenlik konsepti içerisinde değerlendirildiğinin en güvenilir verisi, ilköğretim ve ortaöğretim ders kitaplarıdır. Bu eğitim sürecinde Türkiye'de yaşayan farklılıkları öğrencilere bir zenginlik kavramı içerisinde öğretebilecek, hayat bilgisi, sosyal bilgiler, çevre bilgisi, yurttaşlık bilgisi gibi dersler bulunmasına rağmen, bu ders kitaplarının hiçbirinde birlikte yaşanan bu insanları anlatan, tarif eden ya da onların varlığına değinen hiçbir ünite yer almaz. Alfabe de ötekinin ismine rastlanmaz sürekli ya "Ali topu Ayşe'ye at"ar ya da "Ayşe topu Ali'ye". Bu isimler bir kez olsa dahi topu ne Hagop'a ne Delal'e ne de Hırsto'ya atar. Sokakta, mahallede, çevrede ya da hayatta bu insanlar hiç yoktur. Sadece ve sadece bir tek ders kitabı değinir azınlıklara: lise milli güvenlik ders kitabı. Adı üzerindedir: "milli güvenlik".

Askeri eğitimcilerin okuttuğu bu ders kitabının "Türkiye Cumhuriyeti Üzerine Oynanan Oyunlar" ünitesinin "Bölücülük Faaliyetleri" bölümünde zikredilir azınlıklar ve şu çelişkili cümlelerle tarif edilirler: "Hangi dinden ya da ırktan (Rum, Ermeni vs...) olursa olsun herkes Türk vatandaşı kabul edilmekte ve kanunlar önünde eşit muamele görmektedir. Bu durum, 1924, 1961 ve 1982 anayasalarımızda da teminat altına alınmıştır. Türkiye'de, % 95'in üzerinde büyük bir çoğunluk binlerce yıldır aynı kaderi paylaşmakta, aynı kültür ve amaç içerisinde yoğunlaşmaktadır..." Bu paragraf şunu gösterir ki % 95 dışındaki azınlıklar aynı kaderi paylaşanlar değildir! Bir üst cümlede anayasaya da işaret ederek azınlıkları yurttaşlık potasında eşitleyenler, bir sonraki cümlede ayırırlar. Böylesi bir anlatım ise Türkiye'de azınlıkların nasıl görüldüklerini ve bu zihniyetin genç beyinlere nasıl dikte edildiğini çok net gösterir.

Azınlıkların çoğunluklarca bir güvenlik sorunu olarak algılanmaları, azınlıklarda da geleceğe güven içinde bakamama sendromu yaratmış durumdadır. Bu tür bir güven bunalımı ülkeyi terk edip gitmeye yol açtığı gibi, kalanlar açısından da sağlıksız bir ruh hali yaratmakta, onları her an gelebilecek herhangi bir tehdidin varlığıyla yaşamaya alıştırmaktadır. Yaşlı Ferman Dayı'nın öyküsü bu güvensiz yaşamın ibretlik vesikasıdır. Marmara Ereğlisi'nde deniz kenarındaki yazlığının bahçesinde bol bol domates, biber, mısır, ayçekirdeği yetiştiren ama bir tek ağaç ekmeyen Ferman Dayı, soranlara bunun nedenini şu cümlelerle açıklar: "Dikmem arkadaş. Yaşantımın her anında, her gittiğim yerde ağaç diktim ama meyvelerini başkaları yedi. Ben yiyemedim. Onun için burada artık ağaç dikmiyorum. Gününbirlik kendi yiyeceğim sebze mi yetiştiriyorum, o kadar işte." Yurttaşını güvenlik konsepti içerisinde değerlendiren devlete karşı kendini güvensiz hisseden yurttaşın bu ruh hali, durumun vehametini yeterince anlatmaktadır.

TÜRK ULUSAL KİMLİĞİNİN TEMEL HARCİ: ERMENİ PARANOYASI

"Derin devlet" in aynı zamanda toplumun derinliğine de serpiştirdiği azınlık düşmanı tutum, meyvesini her zaman verdi ve başından beri azınlıkların "ötekiler" hem de "haksız ötekiler" konumunda algılanmaları toplumun ortak bilincine yerleştirildi. Özellikle de Ermeniler tarih-

ten gelen o büyük Ermeni tabusunun da bellek altındaki ürperti veren işleviyle "azınlıklar arasında da azınlık" konumuna düşürülerek neredeyse tüm toplumun ortak düşmanı haline dönüştürüldü. Öyle ki uzun yıllardan beri Türkiye'ye yönelen her tehdidin ardında bir Ermeni parmağı aranması ve topluma bu haliyle kabul ettirilmeye çalışılması, durumu pek güzel açıklar. Kimi zaman sol örgütlerin ardındaki ve içindeki güçlerin Ermeniler olduğu açıklandı, kimi zaman Kürt sorununun aslında Ermeni sorunu olduğu iddia edildi, hatta ve hatta son Hizbullah cinayetlerinin faturası da "Hizbullah'ın beyni Sülhattin Ürük adlı bir Ermeni dönmesidir" şeklindeki o veciz açıklamayla yine Ermenilere kesildi, böylece sorunlar ya gizlenerek ya da saptırılarak Ermenilere ihale edilmiş oldu. Hakkını vermek gerekir ki, bu işlerin kotarılması için "derin devlet" in yanı başında bir de "derin medya" vardı. Derin medya için Ermeni kelimesini halkın dilinde küfüre dönüştürmek hiç de zor değildi. "Ermeni piçi", "Ermeni dölü" gibi hakaretler günlük lügatin parçası oldu.

Ermenilere karşı beslenen bu hezeyanın aslında ciddi bir paranoyadan kaynaklandığı kuşku taşımaz. Üstelik de bu paranoyanın tarihsel kökleri hayli derin, bizzat tarihin kendisi paranoya yüklü. Paranoyanın tarihi izlerini ilk ele veren ise toprak kaybı sendromu. Bugün dahi varlığını sürdüren ve her seferinde dillendirilen "Ermeniler topraklarımızı istiyor" sendromu, esas olarak tarihte olan biteni de açıklayabilecek en belirgin neden. Osmanlı'nın duraklama döneminden itibaren başlayan toprak kaybı, aynı zamanda Osmanlı'dan koparak bağımsızlaşan halklarla birlikte bir dirliğin ve düzenin de kaybıydı. Sonuçta Osmanlı İmparatorluğu onca asırlık düzenini, bu halkların varlığında somutlaşan bir düzenle sağlayabilirdi, halkların ayrılmasıyla birlikte ise parçalanan ve eksilen düzeni yenilemeye gücü yetmedi. Balkanlar'da kopan halklar bir yanda, güneyde Arap halkları diğer yanda, birbirini peşi sıra izleyen parçalanmalardı, sürekli kan kaybetmek imparatorluğun artık neredeyse kaçınılmaz kaderiydi. İmparatorluk giderek büzülüyor, Anadolu'yla sınırlı bir alana doğru çekiliyordu.

Unutulmaması gereken bir nokta da bu çekilmenin salt bir toprak küçülmesi olmadığı, aynı zamanda demografik yapıda da o dönemlerin kaderini belirleyen sürekli ve hareketli bir içe doğru çekilen göçün yaşandığıdır. Her kaybedilen toprak parçasıyla birlikte içe doğru çekilen yeni bir Müslüman-Türk göçü yaşanması, Anadolu içerisindeki nispi düzenin ve dinginliğin bozulmasının da temel nedeniydi. İşte böylesi bir süreçte Anadolu'da yaşayan halklardan biri de "Osmanlı'nın son gayrimüslim milleti Ermeniler"di. Anadolu'nun en yerleşik halklarının başında gelen ve yerleşik millet olma vasıflarıyla da Anadolu'nun "motor gücü" olarak kabul edilen Ermeniler'in tüm bu yaşananlardan etkilenmemesi elbette olanak dışıydı. Tarihçiler Anadolu'nun en son uyanan ama en büyük zararı gören milletin Ermeniler olduğunu belirtir ve Ermenilerin uğramış olduğu bu yıkımı "Osmanlı'dan kopan tüm halkların toplamının bedelini ödemiş olmak"la izaha çalışırlar ki bu, pek de haksız bir anlatım tarzı sayılmaz.

Toprak meselesi ele alındığında her şeyden evvel teslim edilmesi gereken hakikat şu: Ermeniler Anadolu topraklarına sonradan gelmediler. Kimi kaynaklara göre dört bin yıldan beri bu topraklarda yaşıyorlardı ve yerleşik bir toplum olarak üretken vasıflarıyla bu topraklarda köklü bir uygarlığın da devamıydılar. Yarattıkları uygarlık ise içerik açısından hem zengindi hem de estetik. Zanaatkârdılar ve sanatkâr. Doğuluydular ama Batı'ya yatkın. Ermeniler bu vasıflarıyla Anadolu denilen coğrafyanın temel taşlarından hatta motor güçlerinden biriydi. Bir di-

ğer deyişle onları bu toprağın talepkârı olarak değerlendirmemek, toprağın kendisi olarak algılamak daha doğru.

Bugün dahi Ermenilerin Ararat (Ağrı Dağı) sevdasından bahsedenler, bu sevdayı bu topraklara göz koymayla tercüme etmeye çalışırlar. Oysa Ararat'ın Ermeni dünyasında oynadığı o simgesel rol doğru algılanmalı. Bu simge sadece Ermeni halkının kaybettiği toprağa değil, bir halkın kaybettiği toprak bütünlüğüne olan hasretidir. O nedenle bu hasreti sadece "Bir toprak ya da dağ parçasına olan özlem" olarak tanımlamak yetersiz kalır. Ermeni halkı için Ararat'ın yaydığı gölge Ermeni halkının dört bin yıllık varlığını simgeler. "Nuh Nebi"den beri sonsuz bir varoluşun zirvesidir. Sadece geçmiş değil, aynı zamanda gelecektir. O hasretin bittiği yerde kimliğin de biteceği sanılır. O nedenledir ki, diasporadaki tüm Ermeni okullarında, kiliselerinde, kulüplerinde, derneklerinde ve hemen hemen her Ermeni evinde bir Ararat görseline ya da amblemine rastlamak mümkün. Ermeni şarkıları ve şiirlerinin önemli bir bölümü hep Ararat'dan yankılanır. Ararat, bugün Ermeni dünyası için sadece Erivanlıların her sabah gözlerini onunla açtıkları bir uzaklık değil, dünyanın beş kıtasındaki Ermenilerin duvarlarına astıkları bir yakınlıktır.

Türklerin Ermeniler açısından duyduğu toprak paranoyasının maddi şartları da esasen bugün çok sayıda nedenden ötürü gerçekçi sayılamaz. Her şeyden önce Ermeni dünyasının kendisinde bu yönde homojen bir talep söz konusu değil. İstisnasız her Ermeni'nin kendi tarihi köklerinin bulunduğu bu topraklara bir hasretinden söz edilebilir ancak talebinden söz edilemez. Başta Ermenistan Devlet Başkanı Robert Koçaryan birkaç kez Ermenistan devleti olarak Türkiye'den bir toprak talebi içinde olmadıklarını net olarak açıkladı. Keza Ermeni diasporasının büyük bölümü de zaten kendi yeni yerleşim bölgelerinde kökleşti ve onların bugünkü mevcut Ermenistan topraklarına dönüşü bile sadece bir ütopyadan ibaret. Oranı hayli düşük marjinal kesimlerin "Tarihi Ermenistan topraklarını bugünkü Ermenistan topraklarına katma" arzusu ise her zaman her millet içinde olabilecek kadar, belirleyici olmayan bir varlık hali ki, bunun muadili Türkiye içinde de söz konusu. Bugün bıraksalar Ermenistan'ı haritadan silecek zihniyette kesimler Türkiye'de de mevcut ama onların varlık halini gerçeğin ta kendisi olarak mı kabul edeceğiz? Bir diğer önemli neden de tabii toprakla güç arasındaki ilişki. Toprak güçle alınır. Ermenistan'ın gücü ise ortada. Bugünkü güç dengesine baktığımızda Türkiye ile Ermenistan arasında kıyaslanamayacak bir fark söz konusu. Sonuç olarak toprak paranoyası için şu tespitimizi aktarabiliriz: Türklerin Ermenilere ilişkin duydukları toprak paranoyası esas olarak gerçek olan bir paranoya değil, sürekli üretilen ve bununla da siyaset yapılan suni bir paranoyadır.

Ermenilere karşı duyulan paranoyanın ikinci ayağını ise tazminat korkusu oluşturur. Bu korku aynı zamanda kendi içinde ortak bir suçluluk psikolojisi de içerir. Sonuçta, gidenlerin bıraktıkları, kalanlar tarafından paylaşıldı. İşte bu bile daha sonraki ortak suçluluğun suskunluğunu açıklamaya yeterli. Kuvayı Milliye'nin örgütlenişinin en fazla Ermenilerin göçürüldüğü bölgelerde doruk noktasına ulaşmış olması ise elbette tesadüfi değil. Kimi tarihçiler bu noktaya önemle işaret eder ve "Ermeniler geri gelebilir" korkusunun ta o zamanlar başladığını ve bugün hâlâ kullanılan bir silah olduğunu vurgularlar. Hakikaten bu iyi işleyen bir silahtır ve bugüne kadar da varlığını sürdürmektedir. Daha sonra, Cumhuriyet tarihi boyunca Anadolu'da

sürdürülen “Ermeni izlerini silme operasyonu”nun ardındaki temel kaygı budur. Onların bir gün çıkıp “İşte bu bizimdi” diyebilecekleri bir iz bırakmamak. Diğer bir deyişle kalan delilleri ortadan kaldırmak. Bir de tabiidir ki o delillerin ya da izlerin sürekli göz önünde oluşu da kanunların psikolojisi açısından her zaman mahzurlu. İnsanları sürekli bir vicdan muhasebesine davet edebilir.

Gerçeği itiraf etmek gerekirse, “tazminat paranoyası”nın “toprak paranoyası” kadar temelsiz olmadığını düşünebiliriz. Ne var ki, bu konu da esas olarak Türkiye tarafından daha ziyade bir hukuk sorunu olarak algılanıyor ve Türkiye kendince o dönemin kargaşası içinde çıkardığı değişik kanunlarla hukuki tedbirlerini de almış gözüküyor. Özet olarak, bu kanunlar belli süreler için çıkarılmış geriye dönüş kanunlarıydı ve doğal olarak da bu sürede gerçekleşmeyen geri dönüşler neticesinde kanunun kendi içeriğine göre haklar yitirilir. Gerçi uluslararası hukukun gelişen normlarında bu tür ihtiyati tedbirlerin ne kadar geçerli olduğu, kendini bu konuda mağdur hisseden birilerinin her an hukuki bir girişimde bulunma haklarının varlığı tartışmalı olsa da, burada asıl zikredilmesi gereken, olayın sadece bir hukuk sorunu olarak kalamayacağı, esas olarak bir ahlâki yaklaşım gerektirdiği. Esas olarak Türklerin Ermenilere ilişkin duydukları tazminat paranoyası da çözümsüz bir sorun değildir. Bu konuda çözümün sağlanması için illa ki açık bir tazminat ödenmesine de ihtiyaç yoktur. Yapılabilecek çok daha makul ve ahlâki girişimler mevcuttur. Türkiye ve Ermenistan’ın karşılıklı dayanışma ve işbirliği içinde geliştirecekleri ortak projeler, zaman içinde tarafların tazminat beklentisini de tazminat paranoyasını da pekâlâ elimine edebilir.

Sonuç olarak Türk-Ermeni ilişkisizliğini besleyen bu karşılıklı paranoya ve travmaların varlığı görmezden gelinemez. Kabul etmek gerekir ki, Türk ulusal kimliğinin inşasında Ermeni paranoyasının varlığı, en temel harçlardan biri. Ermeni en öteki ve en derindeki. Bu paranoyanın ya da tabunun ortadan kalkmasının, aslında kimliği sarsacak hatta çökertecek bir anlamı mevcut; çünkü söz konusu tabu, kimlik inşasının bizzat temelinde yer alıyor. O yüzden bu ve benzeri kimliksel tabuları günyüzüne çıkartırken hassas olmak ve kimliğin kendisini korumaya almasına da özen göstermek şart. Ne var ki, Ermenilerin bir süreden beri izledikleri Türkiye aleyhtarı politika, böylesi bir hassasiyetten uzak. Asala’nın geçmişte yürüttüğü terör saldırıları, Ermenilerin dünya ölçeğinde sürdürdükleri soykırımı tanıtmaya çabaları ve kimi kesimlerce dillendirilen toprak ve tazminat talepleri; tüm bu politikalar, Türklerdeki Ermeni paranoyasını azaltacağına daha da artırıyor.

AKTÖRLER... ROLLER... TERCİHLER...

Bugün her iki tarafta, “Türk” ve “Ermeni” kelimelerinin yan yana gelmesinden dahi rahatsız olan, sessiz çoğunlukların kaderini bloke eden marjinal milliyetçi kesimler var ve ne yazık ki, bugüne değin hep bu kesimler, sorunun seyrinde belirleyici rol oynadılar. Türk-Ermeni diyalogundan bahseden ve bu yönde çaba harcayan birçok girişim, her iki tarafın bu uç kesimlerince sürekli baltalandı. Her biri diğerinden beslenen ve aslında ancak birbirlerinin varlığıyla ayakta kalabilen aşırı milliyetçi kesimlere gayri meydan boş bırakılmamalı. Onlar “Türk” ve “Ermeni” sözcüklerini birlikte kullanmaktan kaçınınsalar da, kader bu iki milleti aynı coğrafyada

birbiriyle yan yana yaşamaya mecbur kıldı. Başka çıkar yol yok... İki milletin tekrar aralarında normal bir ilişki kurabilmelerinin şartları ne pahasına olursa olsun zorlanmalı.

“Zorlanmalı” çünkü bu ilişkinin yeniden tesisi hiç de kolay gözüküyor. Her şeyden önce, ilişkinin varlığını zorlaştıran nedenler sadece Türkler ve Ermenilerin iradesiyle sınırlı değil, arada daha birçok taraf, etki ve aktör söz konusu. “Ermeni sorunu”nun telaffuz edilmeye başlandığı 19. yüzyılın ortalarına baktığımızda, o dönemde sorunun tarafları olan aktörlerin bugün halen rollerini aynı biçimde sürdürdüklerini, bunlara ilaveten yeni aktörlerin de birinci derecede rol oynamaya başladıklarını görebiliyoruz. Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin dağılmasından hemen sonra bağımsızlığını ilan eden Ermenistan Cumhuriyeti, ne yazık ki hem iç siyasal çalkantıları hem de komşularıyla henüz halledilmemiş tarihsel sorunları nedeniyle, arzu ettiği dinginliğe bir türlü ulaşamadı. Bağımsızlığın hemen ardından patlak veren Karabağ sorunu, Ermenistan’ın geleceğini ipotek altında tutan ana sorun olarak duruyor. Doğudan Azerbaycan’ın, batıdan da Türkiye’nin uyguladığı perdeleme, Erivan’ın rahat bir soluk almasını engelliyor. Kuzey komşusu Gürcistan’ın da kendi iç sorunları ile boğuşuyor olması, Ermenistan’ın bu ülkeden de fazla bir şey bekleyemeyeceğini gösteriyor. Bütün bunların yanında Ermenistan’a hayat öpücüğü veren tek komşusu, güneyindeki “Müslüman mollalar diyarı” İran. Kıyaslayarak algılamaya çabaladığımızda, o dönemin aktörlerinden Rusya’nın değişmez bir biçimde bölgeye olan etkisi sürmekle beraber, Sovyetler’in dağılışı ve bağımsızlaşan devletlerin dış politikalarındaki çok boyutluluk ve esnek arayışlarla birlikte bu kez bölgede “Batılı güçler”in de çok daha etkin bir rol oynadıkları dikkat çekiyor. Rusya’dan kopan her devlet gibi Ermenistan da halen Rusya’ya sadece moral açıdan değil, askeri ve ekonomik açıdan da bağlı, ancak Avrupa Birliği ve ABD ile de flörtünü sürdürüyor. 19. yüzyılın bölgedeki en zayıf aktörlerinden ABD ise bugün en güçlü aktör konumunda. Keza yine Avrupa da, bu kez birbiriyle yarışan ayrı devletler şeklinde değil, Avrupa Birliği adıyla birleşik bir yapıda bölgeye ilgisini ve etkisini gün be gün artırıyor.

Büyük güçlerin bölge üzerindeki ilgileri elbette Türkiye ile Ermenistan arasındaki soruna da odaklanmış durumda. Nitekim ABD son on beş yıldır hem Türkiye hem de Ermenistan üzerinde, bir normalleşme süreci başlatılması için, resmi ve gayriresmi araçlarla değişik girişimlerde bulunduysa da, itiraf etmek gerekir ki, bunda pek başarılı olamadı. Sonuçta da İstanbul’da yapılan son NATO zirvesinde Türkiye’nin Avrupa Birliği sürecini de dikkate alarak, bu ilişkinin tesisini daha ziyade Avrupa Birliği’ne ihale etti. Avrupa Birliği ise şu aşamada Türkiye’yi ve Ermenistan’ı yoklayan adımlar atmanın peşinde.

Ne var ki, bu yoklamaların şimdilik ilişkinin tesisini kolaylaştırmaktan ziyade zorlaştırdığı da diğer bir gerçek. Bu zorlaştırmamanın nedeni de yine çok boyutlu. Birincisi Batı’nın Doğu’ya olan ilgisinin Türkiye tarafından geçmişte ve bugün bir müdahale olarak algılanıyor olması, milliyetçi refleksleri harekete geçirmesi ve bu algılamamanın Batı tarafından dikkate alınmıyarak geçmişte olduğu gibi bugün de benzer biçimde, üstten bakışçı ve dayatmacı tutumun sürdürülmesi. Bunun için tek bir örnek dahi yeterli. Avrupa Parlamentosu’nda, Fransız Senatosu’nda, Alman Bundestag’ında ya da diğer Avrupa ülkelerinin kentsel veya yerel meclislerinde, “Ermeni soykırımı”na ilişkin alınan veya kabul edilmesi istenen kararların, Türkiye ile Ermenistan ilişkilerini yumuşatmadığı gibi, daha da gerginleştirdiği ortada.

Tüm bu aktörlerle birlikte geçmişten farklı ve bir hayli de etkin olarak soruna müdahil olan ve neredeyse sorunun kaderini belirleyen yeni aktör ise Ermeni diasporasının aktivist kesimi. Bu aktivizm, Rusya'daki Ermeni diasporasının varlığıyla Rusya'nın, ABD'deki Ermeni diasporasının varlığıyla ABD'nin, Avrupa'daki Ermeni diasporasının varlığıyla da Avrupa'nın yaklaşımlarını etkiliyor ve bu ülkelerin Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin tesisine ilişkin samimi yaklaşımlar sergileyebilmelerini engelleyebiliyor. Çünkü diaspora aktivistlerinin Türk-Ermeni ilişkilerinin normalleşmesi gibi bir problemi yok. Aksine bu kesimlerde söz konusu problemi öne sürenlerin esasen "Ermeni davası"na zarar verdikleri kanaati hakim. Üstelik diaspora aktivizmi sadece yaşadığı ülkenin bu konudaki dış politikasını etkilemekle kalmadığı gibi, aynı zamanda Ermenistan dış politikasını da etkiliyor.

Nihayet "Ne yapmalı?" sorusunun cevabını aramadan önce tüm bu aktörlerin yanı sıra, bölgemizde yaşanan gelişmelere de kısaca değinmekte yarar var. Ortadoğu sorunu günümüzün baş problemi, çatışma ya da barış adına tüm performanslar bu noktaya odaklanmış durumda. Kafkasya'daki gelişmeler ve değişimler ise şimdilik ikincil planda, dolayısıyla bir miktar kendi seyrine bırakılmış durumda. Türkiye-Ermenistan arasındaki ilişki sorunu ise bu kendi haline terk edilmişlikten nasibini zaten yeterince alıyor. İlişkinin seyri şu aşamada daha ziyade Türkiye'nin Avrupa Birliği süreciyle bloke edildi ve Türkiye'nin müzakere tarihi sürecinde belirsiz bir tarihe endekslendi. "Türkiye üzerinden Avrupalılık" olarak nitelendirilebileceğimiz bir proje ile "Kafkasya'nın üç bebek ülkesi" Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'a özel komşuluk statüsü öneren Avrupa Birliği, bu özel komşuluğu Türkiye üzerinden sunarak bir noktada Türkiye ile Ermenistan'ı birbirine mecbur kıldı. Bu politika anlaşılır ve kabul edilebilir bir politika olmakla birlikte yetersiz gözüküyor. Avrupa Birliği'nin, ABD'nin ve de Rusya'nın yapması gereken çok daha önemli ve yaşamsal sorumlulukları var. Bu yaşamsal sorumluluk ise sadece bugünün yükümlendirdiği bir görev değil, geçmişte oynadıkları rolün bedeli. Bu bedeli ödemedi onların Türk ve Ermeni halkları arasındaki barışa katkı sunmaları olanaksız. Dolayısıyla "Ne yapmalı?" sorusunu "Kim, ne yapmalı?" şekline dönüştürmek ve her bir aktöre düşen görevi ayrı ayrı değerlendirmek daha doğru.

"Kim ne yapmalı?" sorusunun asıl muhatapları elbette Türkler ve Ermeniler. Gerçek aktör onlar ve meydanı diğerlerine bırakmamalıdır. Aksi durumda, diğer aktörlerin devreye girmesi, sorunu çözmekten ziyade daha da karmaşıktırıp kördüğüm haline dönüştürüyor. Türklerin ve Ermenilerin çağdaş yöntemi tercih etmeleri artık kaçınılmaz. O yöntem ise ikili diyalogun ta kendisi. Bu çağda ikili diyalogun önünde herhangi bir engel olmamalı. Ne var ki her iki tarafın da marjinal kesimleri bu diyalogun anlamını çarpıtmak ve varlığını dahi kabul etmemek için uzunca bir süre direndiler. Ermenilerin bazı marjinal kesimlerince "Bir buçuk milyon ölünün üzerine diyalog kurulamaz!" tezi sürekli dile getirildi ve diyalog yanlıları bir tür hainlikle suçlandı. Oysa diyalog yanlıları ne inkârcı ne de hainlerdi, onlar sadece ve sadece geleceğe sorunsuz bir ilişki sunmanın peşindeydi. Nitekim diyalog yanlılarından Fransız aydını Jean Claude Kebabçıyan'ın bu kesimlere tepkisi hayli öğretici: "Tabii ki ölünün üzerine diyalog kurulamaz! Zaten kimse böyle bir diyalogu istemez. Bizim istediğimiz, ölüm değil, yaşam üzerine bir diyalog. Tabuyu yok etmenin, sessizliği kırmanın, hafızamızı birlikte yeniden inşa etmenin yolu diyalog değilse ne olacak? Dış baskı mı? Bu konuda Ermeniler de, Türkler de şu soruya açıkça cevap vermelidir: Bu yolla bugüne kadar aldığımız sonuçtan hoşnut musunuz?"

Bugüne değin, diyaloga sıcak bakmayan ya da diyalogdan kaçınan sadece Ermeni marjinaler değildi kuşkusuz. Türkiye'nin resmi duruşu da daha düne kadar ve hatta kimi noktalarda bugün bile, diyalogdan uzak. Bugünlerde diyalog kelimesi sıkça kullanılmasına rağmen bunun da şartlı bir diyaloga tekabül ettiği dikkatlerden kaçmıyor. Türkiye şu sıralar diyalogdan önce bir başka terimden, "hesaplaşma"dan söz ediyor... Tarihle hesaplaşmaktan. Tarihle hesaplaşmayı öne alarak diyalog ve ilişki kurmayı ikinci plana iten bu anlayış "Sorun çözüldükten sonra ilişki kurarız" diyerek paradoksal bir pozisyona düşüyor ve esasen de diyalog istememenin diğer bir şeklini deniyor. Çünkü her iki taraftan da "Önce soykırımı kabul etsinler ondan sonra..." ya da "Önce soykırımı tanıtmaya çabalarından vazgeçsinler ondan sonra..." diyenler çok iyi biliyorlar ki hiç kimse durduğu noktadan vazgeçmeyecek. Sonuçta, Ermeniler tarafında içselleştirilmiş ve olanın bitenin soykırım olarak algılandığı bir gerçeklik söz konusu. Ermeni dünyasının bu içselleşmiş ruh halinden vazgeçmesi asla mümkün değil. Bu içselleştirmenin varlığını bile bile "Önce tarihi çözelim, ondan sonra ilişki kuralım" diyenler esasen bu tarihin Ermeniler açısından çözülecek bir ayrıntısının bulunmadığını çok iyi biliyor ve ilişki kurmayı bilinçli bir şekilde tam bir belirsizliğe erteliyorlar. Oysa tarihi de tarih içinde çözecek sihirli tek değnek ilişki ve diyalogdan başkası değil.

Diyalog kadar önemli bir diğer husus ise diyalogun üslubu. Sözgelimi, Dışişleri Bakanı Abdullah Gül'ün "Sorunlar çözülmünce biz fakirlik içindeki 1,5 milyon Ermeniyeye de sahip çıkarız. Orada kimseler kalmıyor, Ermeniler gidiyor" şeklinde verdiği bir beyanattan da hareketle, bu üslup meselesine dikkat çekmekte yarar var. Sayın Gül'ün bu sözleri iyi niyetle söylenmiş olsa da çok açık olarak gösteriyor ki Türkiye, Ermenistan ile ilişkilerini ağırdan alışına bir de ağır ve özensiz bir üslup eklemeye başladı. Niyeti bu olmasa da, Gül'ün üslubunun Ermenilerin ulusal onurunu kırabilecek bir tarafının olduğu açık, bu da "Fakirlik içindeki 1,5 milyon Ermeniyeye sahip çıkarız" anlayışında gizli. Gül Ermenistan'ın bağımsız bir devlet olduğunu unutmuş durumda ve "sadık tebaa" sahibi olma alışkanlığından olsa gerek, sahiplik anlayışını hâlâ sürdürüyor. Doğrudur... Ermenistan'da halk bugün ekonomik sıkıntı içinde. İşsizlik had safhada olduğundan, eli iş tutan kadın-erkek herkes "yaban eller"de iş bulabildiği her yere dağılmış durumda ve biriktirebildiği küçük artı değerlerle Ermenistan'daki yakınlarının yaşamını zor zor devam ettirme çabasında. Ancak dört bin yılı aşkın tarihinden bu noktaya gelen Ermeni halkının yaşadığı tarihsel dramı bir kenara itmek ve Ermeni halkını sadece bugün yaşadığı sıkıntıyla değerlendirmek büyük haksızlık. Sonuçta, Ermeni halkı onuruyla ve alınteriyle dört bir yandan kısıtıldığı ekonomik sıkıntıyı aşmak için didiniyor. Onlar ne kimseden yardım dilemiyor ne de kimsenin kendilerine sahip çıkmasını bekliyor. "Ulusal onur" denilen kavram da ancak her ulus için böylesi zor durumlarda gösterilen vakur duruşla anlam buluyor. Bir başka devlet ve ulusla kurulacak diyalogun dili bu denli fukaralaştırılmamalı. Sonuçta, kendi ulusal onurumuzun saygınlığı, diğerinin ulusal onuruna gösterdiğimiz saygıyla doğru orantılı. Diğerine saygıyı boş verdiğimizde kendimizinkinin içini doldurmuş olmuyoruz. "Sahip çıkmak"la "ilişki kurma"nın ve "yardımlaşma"nın farklı söylemler olduğu apaçık ortada. Bu tür, karşı tarafın onurunu umursamayan söylemler öteden beri "Diyalog gerekli" diyen değişik siyasetçiler ve işadamları tarafından da sıkça kullanılıyor. Öyle ki bazen ilişki sadece parayla ve ekonomik getiriyle tarif ediliyor.

Oysa diyalog ve ilişkiyi sadece ekonomik getiriyi değerlendirerek artık çağdışı bir yaklaşım. Özellikle de Türkiye ve Ermenistan gibi geçmişte ağır sorunlarla duvarlaşmış iki ülke ilişkilerinde diğer moral kazanımları öne çıkarmak, her şeyden çok daha önemli. Moral kazanımların başında gelen ise iki halkın ilişki ve diyalog sayesinde yaşamaya başlayacağı normalleşme süreci olmalı. Tarihten aldıkları ağır mirasla bugün için birbirlerine bir hayli güvensiz bakan iki halkın, bu normalleşme süreciyle birlikte, yeniden kazanacakları güven iki halkın geleceğinin en büyük teminatı olacak. Normalleşme gerçek çözümün ta kendisi. Sonuçta geleceği belirleyecek olan da bu iki halkın sokak alışverişlerinde, kahve sohbetlerinde başlayacak diyalogdur. O sohbetler "soykırım"ın konuşulmasını normalleştireceği gibi, iki halkın birbirini yeniden keşfini de kolaylaştıracaktır. Aslolan her iki ülke arasında resmi diplomatik ilişkinin kurulması, sınırların açılması, diğer yanda da sivil kesimde diyalog ve ilişkinin gelişmesidir. Bu açıdan Türk ve Ermeni aydınlarına, sivil toplum örgütlerine büyük görev düşüyor. Kabul etmek gerekir ki, bugüne kadar Türk ya da Ermeni aydınlarının, sivil toplum örgütlerinin bu yönde harcadıkları çaba hayli yetersiz ve sonuç almaktan uzak kaldı. İki halkın ilişkilerinin düzeltilmesi, sadece iki devletin resmi temasına ya da temassızlığına terk edilemez. Devletlerin kilitlendiği noktada halk diplomasisinin devreye girmesi gerekir.

KİLİDİN İLK ŞİFRESİ:

SINIRIN AÇILMASI... DİPLOMATİK İLİŞKİNİN KURULMASI

Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasına ilişkin öncelikle söylenmesi gereken, her iki kesimde de bu sınırın açılmasını isteyenlerin çoğunlukta olduğu. Elbette her iki tarafta açılmamasını isteyenler de var, ancak bunlar şu an için belirleyici olsalar da çoğunlukta değiller. Türk tarafında sınırın açılmaması gerektiğini söyleyenlerin yelpazesi hayli değişik ve bu yelpaze Ermenistan'ın bir devlet olarak varlığına tahammül edemeyenlerden tutun da, şu aşamada sınırın açılmasını "Şahin Koçaryan"ın iç politikada kullanabileceği bir koz olarak görenlere, sınırı açmayarak Ermenistan'ı Karabağ ve soykırım konusunda sıkıştırmak gerektiğine inananlara varacak kadar geniş. Ermenistan tarafında ise büyük balığın küçük balığı yutacağı düşüncesini ileri sürenler, 70 milyonluk Türkiye'nin parasıyla ve ekonomisiyle Ermenistan'ı istila edebileceğini, Ermenistan'ın Türkiye'ye nazaran çok zayıf bir ekonomisi olduğunu, satacak bir şeyi bulunmadığını, daha ziyade satın alacağını dile getirip, sınırın açılmasının esas olarak Türkiye'ye yarayacağı kaygısıyla karşı çıkıyorlar. Diğer taraftan ise büyük çoğunluklar her iki kesimde de sınırın açılmasının yarar getireceği noktasında hemfikir. Öyle ki Türkiye'nin sınır illerindeki MHP'li belediyeler dahi bu fikirdeler. Sınır illerindeki halk her yıl yaptığı değişik girişimlerle sınırın açılmasını talep ediyor. Sonuncu girişim Kars halkının topladığı ve Meclis'e gönderdiği 50 bin imzalı dilekçe. Ne var ki tüm bu çoğunluk iradesine rağmen sınır bir türlü açılmıyor.

Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkisizlikte, Ermenistan "Biz önkoşulsuz ilişkiye hazırız" derken, Türkiye ilişki kurmayı üç koşula şartladı: "Karabağ'dan işgalin kaldırılması", "Soykırımın tanınması çalışmalarıyla vazgeçilmesi" ve "Kars Antlaşması'nın teyidi". "Bunlardan hangisi birinci sırada?" sorusuna verilecek yanıt, zamana ve gündeme bağlı olarak değişip, bir gün "Kars Antlaşması'nın teyidi", diğer gün Karabağ, şu sıralar ise yine soykırım olarak

öne çıkabiliyor. Oysa, Türk-Ermeni ilişkilerindeki kilitlenme, belirttiğimiz bir dizi nedenden ötürü tek bir anahtarın tek bir çevrimiyle çözülebilecek bir kilitlenme değil, birbirinin ardı sıra artmış ve hayli karmaşık hale gelmiş şifreli bir kilitlenme. Dolayısıyla burada kullanılacak anahtar da bu şifreyi adım adım çözecek bir yapıda olmalı. Her bir şifreyi çözüm ardından geleni çözmeyi kolaylaştırmalı ve şifrenin ilk sırasında ise asla "tarih" yer almamalı. İlişkinin ancak tarihi çözdükten sonra kurulabileceğini sananlar yanılırlar ve bu sadece oyalanmaktan ibarettir. Anahtarın ilk hamlesi Türkiye-Ermenistan arasındaki diplomatik ilişkilerinin başlaması ve ille de sınırın açılması olmalı. Ancak şifrenin bu birinci aşaması geçildikten sonra, Karabağ, tarih ya da sınır sorunlarının çözümü çok daha kolaylaşabilir. Dolayısıyla ilişkileri tesis edecek olan ilk adım, tarihin aşılması değil, tarihin aşılmasını sağlayacak olan ilişkinin kurulmasıdır.

Keza Kars Antlaşması'nın teyidi sorunu da kilidin çözülecek ilk şifresi olamaz. Bazı siyasi gözlemciler, "Kars Antlaşması'nın teyidi" konusunda ilerleme sağlanırsa diğerlerinin ön şart olmaktan çıkabileceğinden, "Karabağ" ve "soykırım" konularının zamana, hayatın akışına ve sorunların kendi mecrasında çözülmesine terk edilebileceğinden bahsediyorlar. İddia o ki, Kars Antlaşması'nın Ermenistan tarafından teyidi, kapalı kapıları açabilecek ilk anahtardır. Öyle ki Başbakan Tayyip Erdoğan'ın bir dizi AB seyahatinde ve Rusya seferinde dile getirdiği hep bu konu oldu. Başbakan, "Biz Ermenilerle barışmak istiyoruz ama onlar 1921'deki Kars Antlaşması'nı bile tanımıyorlar. Onlar bir adım atsın, biz iki adım atarız" şeklinde açıklamalarda bulundu. Tabi burada önemli olan soru şu: Türkiye'yle ilişki kurmayı hayli arzu eden Ermenistan bu anahtarı niçin kullanmaz? Ermenistan'ın bu konuda duruşu ne? Ermenistan'ın duruşunu anlamak için ilkin Kars Antlaşması'nın ne olduğuna bakmak gerekir. Kars Antlaşması bir tarafta Türkiye Büyük Millet Meclisi hükümetinin, diğer tarafta Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği üyesi Gürcistan, Ermenistan ve Azerbaycan hükümetlerinin yer aldığı, SSCB kurucusu Rusya'nın da katıldığı 13 Ekim 1921'de imzalanan antlaşmadır ve önemli sonuçları arasında da Türkiye'nin bugünkü doğu sınırlarının belirginlik kazanması yer alır. Dolayısıyla bugün Türkiye'nin bu antlaşmanın teyidini talep etmedeki ısrarının nedeni, Ermenistan'ın bu sınıra ne kadar saygı gösterdiğini görmek, diğer bir deyişle de Türkiye'den bir top rak talebinde bulunup bulunmadığını anlamaktır. Bu taleple aslında Ermenistan'ın gerçek niyeti sınıyanıyor!

Ermenistan'dan bakıldığında ise Türkiye'nin bu ısrarı "İşi yokuşa sürmekten başka bir şey değil". Denilenin özeti şu: "Ermenistan devleti, bağımsızlığından bu yana ne Ter Petrosyan döneminde, ne de Koçaryan döneminde hiçbir zaman Kars Antlaşması'nı tanımadığını beyan eden yazılı ya da sözlü bir açıklamada bulunmadı. Kars Antlaşması o dönemin hükümetleri tarafından 1921'de imzalandı, 1922'de de taraf ülkelerin parlamentolarında onandı, onama kararları karşılıklı olarak taraflara sunuldu. Dolayısıyla bizatihi antlaşmanın kendi içinde bu antlaşmayı belli bir süreye bağlayan ya da belli bir süre sonra yeniden teyidini şart koşan bir madde olmadığına göre, bugün taraflardan birinin bu antlaşmanın teyidini tekrar istemesi anlamsız. Üstelik zaten tarafların birbirlerinin sınırlarını tanıdıklarını net bir şekilde ortaya koyan fiili bir durumun varlığı da gerçek. Ne Ermenistan tarafının ne de Türk tarafının sınırı ihlal teşebbüsleri söz konusu. Bu da antlaşmanın sınırlara ilişkin bölümünün yürüdüğünün açık

göstergesi." Ermenistan, antlaşmanın sınırlar dışında kalan bazı maddelerine ilişkin hususları dile getirerek Kars Antlaşması'na asıl uymayanın Türk tarafı olduğunu iddia ediyor. Denilen şu: "Kars Antlaşması'nın gereği olarak 1922'de Tiflis'te tekrar bir araya gelindi ve antlaşmanın gereklerinin yerine getirilmesi ve uygulanması kararlaştırıldı. Buna göre tarafların karşılıklı konsolosluk ve elçilikler açmaları gerekiyordu. Nitekim bu yapıldı. Türkiye'nin 1924'e kadar Erivan'da bir büyükelçiliği, Gümrü'de de konsoloslugu faaliyet gösterdi. Aynı şekilde Ermenistan'ın da 1924'e kadar Kars'ta bir konsoloslugu vardı. Ancak Türkiye buna 1924'te son verdi. Dolayısıyla bu haliyle Kars Antlaşması'nı asıl Türkiye ihlal etmiş oldu. Kars Antlaşması'nda bulunan diğer bir husus ise Türkiye'nin demiryolunu açık tutması ve karşılıklı ticari ilişkilerin kurulmasıydı. Bugün bunları da uygulamayan Türkiye'dir. Dolayısıyla Kars Antlaşması'nı kimin ihlal ettiği yeniden sorgulanmalı."

Türkiye, Ermenistan'ı bağımsızlığından sonra ilk tanıyanlardan biriydi, bu tanımayı diplomatik ilişkiye taşımak için ikili temaslar ise süratle başlatılmıştı. Kars Antlaşması'nın teyidi o günlerde de Türkiye tarafından dile getirilen bir konuydu ama üzerinde anlaşılacak bir protokolle bu konu da pekâlâ aşılmıyordu. Ne var ki, tam bu protokolün imzalanması sürecine girilmişken Ermeni güçlerinin Kelbecer'i işgal etmesi üzerine Türkiye görüşmeleri durdurdu. Bu da Karabağ savaşından dolayı Türkiye ile Ermenistan ilişkilerindeki ilk kopuş oldu. Ardından sınırlar kapatıldı ve bir daha eski günlere dönmek mümkün olmadı. Neydi o günlerde üzerinde anlaşılacak protokol? Her iki hükümet de daha önce ortak olarak hazırlanmış ve üzerinde çekinince konuşmuş önceki tüm anlaşmalara saygı duyduklarını belirtiyorlar ve özel olarak herhangi bir anlaşmanın adını zikretme gereği duymuyorlardı. İşte Kars Antlaşması da bu adı zikredilmemiş olanlardan biriydi ve sorun olmaktan çıkıyordu. Bugün ise ne yazık ki gelinen nokta, bu hazırlanan ama imzalanamayan protokolden çok uzak. Türkiye, Ermenistan'da iç politika açısından hayli nazik bir durum arz eden bir konuda dayattığı taleple, çözüm yerine çözümsüzlüğü üreten taraf görünümünde.

Önce Ermenistan'daki nazik duruma bakmak gerekir. Kars Antlaşması, Ermeniler açısından bir yenilgi ve toprak kaybının belgesi ve çaresizliğin teyididir. Dolayısıyla Ermeni dünyasında bu yenilgiyi kabul etmeyenlerin bulunması ve her kesimin her fırsatta milliyetçi bir siyaset üretmesi çok doğal. Nitekim 1993'te Ermenistan Parlamentosu'nda bir komisyona Taşnak bir milletvekili tarafından getirilen "Ermenistan Kars Antlaşması'nı kabul etmediğini yasa maddesi haline getirsin" önergesi, bizzat o dönemin hükümetince engellendi ve böyle bir politikanın var olamayacağı o günden beri de Ermenistan'ın temel siyasi ilkesi haline dönüştürüldü. Başından beri, hem Türkiye'yle yumuşak ilişkiler geliştiren Levon Ter Petrosyan döneminde hem de sert bir sürece giren Koçaryan döneminde bu nazik konuların cesaretle ele alınışına ama aynı zamanda da iç siyasette ne gibi çalkantılara yol açtığına hep birlikte tanık olduk. Levon Ter Petrosyan iktidarı Türkiye'yle yürüttüğü yumuşak ilişkileri nedeniyle siyasi geleceğini dahi kaybetti. Koçaryan ise "Türkiye'den toprak talebimiz yok" beyanı ile ülke içinde ve dışarıda ağır eleştirilere maruz kaldı. Hal böyleyken, Türkiye'nin Ermenistan hükümetlerinden özel olarak Kars Antlaşması'nı tanıdığını teyid etmesini istemesi ise çözüme niyetlenen Ermenistan hükümetlerini bu milliyetçi çizgideki aslanların arasına atmakla aynı anlama gelir. Doğrusu Ermenistan tarafında algılanan o ki, Türkiye bunu bilerek yapmakta ve bu ısrarıyla da Erme-

nistan'daki milliyetçilerin ekmeğine yağ sürerek işi yokuşa sürmektedir. Görünen o ki, Ermenistan kendi ikileminin farkında... Ama Türkiye'nin bu ikilemi körüklediğinin de. Oysa taraflar gerçekten samimiyse bu sorunu aşmak diplomasi için hiç de zor olmayabilir. Yeter ki istensin.

Karabağ şartı ise 1993 yılıyla birlikte ilişkisizliğe eklenmiş bir diğer kilitlenme. Kafkasya'nın geleceğini tehdit eden ve karşılıklı uzlaşmayla bir an önce çözülmesi gereken ciddi ve tarihsel bir sorun. Bu çözüm içinde halkların bağımsızlık talepleri, güvenlik sorunları ve müktesep hakları kesinlikle gözetilmeli, bölgeden göç ettirilmiş olanlar yurtlarına dönebilmeli ve barış içinde yaşamının koşulları yaratılmalı. Böylesi bir çözüm için uluslararası girişimler, başta AGİT Minsk Grubu olmak üzere değişik çabalar sürüyor, Türkiye'nin de bu çaba içinde yer alabilmesi önemli. Ne var ki, Karabağ sorunu esas olarak Azerbaycan ile Ermenistan arasında bir sorun ve Türkiye ile Ermenistan'ın ilişkilerini bu soruna kilitlemek, çözümsüzlüğü daha da artırıyor. Aksine Türkiye ancak Ermenistan ile ilişkilerini geliştirebildiği ölçüde, Karabağ sorununun çözümünde yapıcı bir rol üstlenebilir ve taraflar arasında arabuluculuk yapabilir.

Türkiye'nin dönem dönem dile getirdiği arabuluculuk söyleminin Ermenistan tarafınca samimi bulunmamasının temel nedeni de işte bu ilişkisizlik. Ermenistan Dışişleri Bakanı Vartan Oskanyan'ın şu sözleri dikkat çekici: "Muhakkak ki NATO'nun ve AB'nin ilgisi giderek bölgeyi çok daha önemli kılıyor ve kabul etmek gerekir ki Türkiye'yi de çok önemli kılıyor. NATO'nun Kafkasya'ya doğru stratejik kayışı Türkiye olmaksızın olmaz. Bu ek pozisyon şimdi Türkiye'ye yeni yükümlülükler getiriyor. Türkiye hem AB'nin hem de NATO'nun yeni vizyonlarında köprü ülke konumunda. Ancak Türkiye'nin bu yeni stratejik vizyonunu ve inandırıcı bir arabuluculuk görevini yerine getirebilmesi için her üç ülkeyle de çok iyi ilişkiler içinde olması gerekiyor. Ne var ki, Türkiye bundan şimdilik çok uzak. Bizim şimdi elbirliğiyle iletişim kanallarının açılmasını temin etmemiz gerekiyor. NATO'nun ve AB'nin bölgeye ilişkin yeni vizyonu için bu iletişim kanalları artık yaşamsal bir zorunluluk. Örneğin bu vizyon çerçevesinde, sınırın ve demiryollarının açılması gerekiyor. Köprü Türkiye bu yolları açmadan nasıl köprü olacak?"

Türkiye-Ermenistan ilişkisi o denli Karabağ sorununa endekslidir ki, Türkiye-Ermenistan sınırının açılmasının gerekliliğine ilişkin basında iki cümle karalansa, Türkiye'deki Azeri yetkililer hemen had bildirmeye yeltenebiliyorlar. "Ermenistan'la iyi ilişkiler kuralım" diyen yazarlara mektuplar ve tekzipler yazılıp, Ermenistan'ın işgalci politikası anımsatılarak "Önce Ermenistan şu işgalci politikasından vazgeçsin, Azerbaycan'ın ayrılmaz parçası olan Yukarı Karabağ'dan çekilsin, bir milyondan fazla Azeri göçmen kendi yuvasına dönsün" talebini dile getiriyorlar. Azerbaycan bu politikasıyla Ermenistan'ı Türkiye ile birlikte kısaçık içinde tutacağını, eninde sonunda bu kıskaçın Ermenistan'ı ekonomik çaresizliğe sürükleyeceğini ve ister istemez Karabağ'da taviz vereceğini hesaplıyor, bunun için de Türkiye'yi her fırsatta uyarıyor. Öyle ki bu uyarı kimi zaman Türk-Azeri kardeşliği boyutunu da aşmış, Türkiye'ye karşı bir tür ekonomik şantaj boyutuna varabiliyor. Örneklemek gerekirse, Bakü-Ceyhan boru hattının bu konuda Türkiye'yi hareketsiz kılacağını çok iyi hesaplayan rahmetli Haydar Aliyev'in "Ya kapağı ya borusu" özdeyişi bu politikanın en veciz göstergesiydi.

Ne var ki, bu ambargo politikası beklenen sonucu tam anlamıyla verip, Ermenistan'ı dize getirmede bir baskı unsuru olmaya yetmedi. Belki Ermenistan'ı bir miktar ekonomik çaresizliğe

sürükledi, belki Ermenistan'dan diasporaya doğru bir dış göç yaşanmasını hızlandırabilirdi ancak yine de Ermenistan'ın kısmi de olsa kendi kendine yeterliliğine engel olamadı ve ambargonun işe yaramayan bir politika olduğu giderek netleşti. Türkiye açısından bakıldığında Ermenistan'la ilişkilerini Azerbaycan'a endekslemesi geçerliliğini giderek daha da yitiriyor. Her şeyden önce Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne giriş süreci bir diğer komşusuyla sınırlarının kapalı olmasını başılayabilecek bir süreç değil. Türkiye bugüne değin kendi komşularıyla toprak da dahil, bir dizi diplomatik sorunları olsa da onlarla sınırlarını kapamadı, diplomatik ilişkilerini kesmedi. Bu açıdan da Karabağ sorunu nedeniyle Ermenistan'la ilişkisizlik yaşaması anlamsız. Suriye ile yıllardır Hatay sorunu olmasına, Suriye, Hatay bölgesinin kendisine ait olduğunu iddia etmesine rağmen ve hatta PKK lideri Abdullah Öcalan ve PKK yıllarca Suriye'de mevzilenmesine rağmen, sınırlar kapatılmadı. Keza Yunanistan'la bir dizi kıta sahası ve Kıbrıs gibi çetrefil sorunlar olmasına rağmen bu ülkeyle de sınırını kapatmadı. Bu açıdan bakıldığında Ermenistan'a sürdürdüğü şartların aslında ne kadar suni ve anlamsız olduğu ortada.

Diğer taraftan, Karabağ'da bugün gelinen noktanın çözüme yakın olduğu da söylenebilir. Muhtemelen de çözülecek. Çünkü Karabağ sorununun çözümsüzlüğünde geçen bu uzun sürecin, Kafkas ülkelerinin istikrara kavuşmasının önünde önemli bir engel teşkil ettiği tüm kesimlerce artık yeterince algılandı. Sınır sorunlarının varlığı bölgeye yönelik yatırımcıları ürkütüyor ve bundan da tüm bölge devletleri zarar görüyor. Üstelik bölgeye ilişkin yeni bir vizyon sergileyen Avrupa Birliği'nin varlığı, bu sorunların çözümünü hızlandırabilecek önemli bir etken durumunda. Nitekim Avrupa Birliği'nin Azerbaycan ve özellikle de Ermenistan üzerindeki baskısı, sorunun çözüm noktasına gelişinde önemli bir faktör oldu. Avrupa Birliği'nce bölgede yaratılacak ortak çıkar alanının kendi sınır sorunlarından daha önemli olduğu fikri, nihayet ülke yönetimlerince anlaşılabilir. İşte böylesi bir ortamda Türkiye'nin Azerbaycan'a endekslenmiş politikasının da artık değişmesi gerekiyor. Geç bile kalındı.

KİLİTLENMİŞ TARİHİ AÇMAK VE AŞMAK

Türk-Ermeni ilişkilerinde en önemli engel olarak görülen tarih tartışmaları, bugünden yarına iki ülkenin üzerinde uzlaşma sağlayarak altından kalkabilecekleri bir sorun olmaktan şimdilik uzak. Çünkü karşılıklı algılamalar ve söylemler kilitlenmiş durumda. Üstelik tarih, sadece devletler arası değil halklar arası bir sorun. O nedenle, Türkiye ile Ermenistan'ın tarihi çözmesi, Türklerin ve Ermenilerin de çözdüğü anlamına gelmez. Sonuçta tarihe ilişkin devletler arasında varılacak olan uzlaşma siyasal bir uzlaşmadır, halklar arasındaki uzlaşma ise siyasal kararlarla değil, zaman içinde üretilecek moral ve etik yaklaşımlarla mümkün. Karşılıklı algı değişikliği ancak sağlanacak ilişki ve diyalog ortamlarında gerçekleşebilir ve bir tür normalleşme süreci yaşanabilir, içselleştirilmiş algılamalar yumuşayabilir. Dolayısıyla tarihin çözülmesi kavramı aslında gerçek bir kavram ve problem değil. Tarihin çözülecek bir yanı yok sadece anlaşılacak bir yanı var. Anlama ise zamana yayılmış bir çaba gerektirir, gününbirlik devlet kararlarıyla sağlanamaz.

Tarihin kilitli olmasının sorumluluğu esas olarak tek bir kesime ya da Türkler ve Ermenilere yüklenemez. Soruna müdahil ya da tanık olmuş tüm aktörler açısından, bu kilitliliğin sorum-

luluğu hemen her kesim için geçerli. Üstelik bu sorumluluk sürekli ertelendi ya da görmezden gelindi. Dünya devletleri tarihte yaşanmış olanları kendi gerçekliği içinde bilme olanaklarına salt kendi arşiv verileriyle dahi sahipken, yıllarca sessiz ve kayıtsız kalmayı yeğlediler. Tarihin yakın aktörleri Fransızlar, İngilizler, Almanlar, Avusturyalılar ve Amerikalıların 90 yıllık ve hatta şimdiki ikiyüzlü tutumları, bu aymazlığa en çarpıcı örnekler. Böyle olduğu için de zaten, "Ermeni soykırımının tanınması" sorunu ancak 90 yılın son otuz yılında evrensel bir boyuta dönüşebildi.

Tarihin kilitlenmiş olmasının nedenleri elbette tek tek irdelenmesi gereken boyutta, ancak nedenleri ne olursa olsun, bu tarihin kilidini açmak ve aşmak önümüzdeki problemin iki temel önceliğini oluşturur. Türkiye'de ise bu kilitlilik, yakın zamana kadar, tabunun ta kendisiydi. Türkiye, tarihle yüzleşmek konusunda, özellikle de "Ermeni soykırımı" karşısında başlangıcından itibaren düzlüğü değil, engebeli zemini tercih etti. Üstelik engebenin iniş ve çıkışlarını belirleyen de esas olarak hiçbir zaman kendisi ol(a)madı. Günün şartları ne dayattıysa sadece ona karşı gard almakla yetindi. Gün zorladığında, sorumluları tespit edip tutukladı, idam etti. Gün gevşediğinde, aynı sorumluları kahramanlaştırdı, kalan Ermeni mallarından onların yakınlarına bedel dağıttı. Gün geldi, konuyu tabulaştırarak engebenin çukurlarında saklandı. Gün geldi, yabancı devletler soykırımı tanıdıka tümseklerde yalnızlaştı.

İlkin, sanki bu topraklarda hiç Ermeni yaşamamıştı... Zaten Dolmabahçe'yi de Ermeni Balyan değil İtalyan Bali yapmıştı. "Anı" diye bir kent yoktu... "Anı" vardı. Hadi diyelim ki yaşamışlardı ama o kadar da çok değillerdi... Azlardı ama azmışlardı... Eh öyle olunca da tabii, şefkatle göçertilmişlerdi... Sonra ne yapalım ki yolda hastalıktan bir miktar telef olmuşlardı... Eh onlar da bir nevi insandı... Yazıktı tabii... Gerçi bir miktar ölmüşlerdi ama çok miktar da öldürmüşlerdi... Sonra..? Sonrası yok işte... Velhasıl bir şeyler olmuştu ama o şeyler de zaten... Aslında asılsızdı...

Bir süredir ilginç bir gelişme yaşanıyor. Türkiye "Ermeni soykırımı" karşısında yeni bir gard peşinde. Bunun ilk işaretleri 2000 yılında "Ermeni Soykırım Yasa Tasarısı" Amerikan Kongresi'nde son anda Başkan Clinton'un girişimiyle engellediğinde görülmeye başlandı. Ankara ilk defa, Ermeni iddialarına "Bunu da atlattık" gözüyle bakmaktan vazgeçerek konuyu masaya yatırma kararı aldı. Olayın ardından yapılan ilk Milli Güvenlik Kurulu toplantısında "Türkiye'nin bir daha böyle zor durumda kalmaması için neler yapması gerektiği üzerinde hassasiyetle duruldu." Ardından da yeni kurumlaşmalara gidildi. 2001 yılında Başbakan Yardımcısı Devlet Bahçeli başkanlığında "Asılsız Soykırım İddiaları ile Mücadele Koordinasyon Kurulu" oluşturuldu. Kurulun koordinatörlüğünü MGK Genel Sekreter Başyardımcısı yapıyor, kurul Genelkurmay Başkanlığı'ndan bir daire başkanı, Adalet, İçişleri ve Dışişleri Bakanlığı müsteşarları, MGK Genel Sekreterliği Milli Güvenlik Siyaseti ve Toplumla İlişkiler başkanları, MİT Müsteşarı, Devlet Arşivleri Genel Müdürü, Türk Tarih Kurumu Başkanı ve Başbakanlık Tanıtma Fonu temsilcisinden oluşuyordu.

2002 Nisanında devletin artık bu konuya ilişkin büyük bir eğitim seferberliğine başlayacağını, konunun bundan böyle ders kitaplarına gireceğini, "Demek ki öğretmemekle hata etmişiz", "Nihayet aklımıza geldi" şeklinde verilen beyanlarla öğrendik. Ardından da zaten YÖK bünyesinde "Türk Ermeni İlişkileri Milli Komitesi"nin kurulması, üniversite bünyelerinde "Türk-Er-

meni İlişkileri Araştırma Merkezleri'nin pıtrak gibi çoğalması, televizyonlarda karşı propagandaya yönelik belgeseller ve programlar yapılması ve nihayet ilköğretim müfredatı ile orta-öğretim müfredatlarına konunun ders olarak konulması birbirini izledi. Milli Eğitim Bakanı Hüseyin Çelik tarafından okullara genelge olarak gönderilen "asılsız Ermeni iddialarına karşı kompozisyon yarışması" ise bir zamanların en büyük tabusunun ilköğretim çocukları arasında yarışma konusu olacak denli "ayağa düşmekte" olduğunun ve gelinen çaresizliğin boyutunun göstergesiydi. Tartışması tarihçiler arasında dahi tamamlanmamış tarihsel bir problemin denklemlerinden birini mutlak bilgymiş gibi genç beyinlere dikte etmenin elbette tarih öğretmekle bir ilgisi yoktu. Oysa okul, bilginin dikte edildiği değil, sorgulandığı yer olmalıydı.

Bu açıdan bakıldığında ise genelgenin özü "Ermeni iddialarının asılsız olduğu" temasının öğrencilerin beyinlerine yüklenmesine yönelikti, Ermeni iddialarının sorgulanmasıyla ilgili değildi. İlk ve ortaöğretim tarih ders kitaplarında Ermeni sorunuyla ilgili yer alan bölümlerin objektif bir tarih bilgisi olmaktan çok öte, tamamıyla Ermenilerce dünya kamuoyunun ilgisine taşınan iddiaların etkisinden Türk gençlerini korumak kaygısıyla ele alındığı kuşku taşııyordu. Bu yapılırken de eksik, yanlış, tahrif edilmiş veya abartılmış bilgilerle genç beyinler tutsak edilmeye çalışılıyordu. Buna rağmen iyimser olmamız için yine de nedenimiz vardı. Sonuçta işte, bir zamanlar tabu sayılan bu "asılsız" konu ilköğretim çocukları arasında kompozisyon yarışmasına dönüşecek denli asıllaşıyordu. Sorun toplumun hemen her kesimine mal edilerek bir tabunun yıkılışı da artık kendiliğinden ilan edilmiş oluyordu. Ters bindiği atını geriye doğru kamçılama-ya çabalayan acemi binicinin çabasını anımsatıyordu bu gidişat. Geriye doğru kamçılıyor ama at ileri koşuyordu. Bu ileri gidiş muhtemelen inkârdan ikrara gidişin kaçınılmazlığıydı.

Ermeni sorunu konusunda Türk resmi tezinin bugün geldiği nokta "bir dayatış ile bir arayış çatışması" arasındadır ve bu nedenle de yalpalamaktadır. Buradaki "dayatış" Türk resmi tezinin geleneksel devletçi duruşuna, "arayış" ise Türk siyasetinin yeni yaklaşımına tekabül eder. Diğer bir deyişle, Türkiye diğer birçok tabusunda olduğu gibi Ermeni konusunda da devlet ile siyaset arasındaki kaçınılmaz çatışmayı yaşamaktadır. Devletin statükocu ve geleneksel duruşu bu konuda da sorunun çözümsüzlüğünü körüklerken, siyasetin çözüm arayışları ve ortaya da cevabı bugünden çok net verilemeyen şu soru çıkmaktadır: "Kim galip gelecek, statüko mu değişim mi? Türkiye Ermeni sorunu konusunda nereye gidecek, inkârda inada mı, kaçınılmaz ikrara mı?"

Türkiye'de Ermeni sorununun geldiği noktayı anlayabilmek için artık eski fotoğraflar yetersiz, yeni bir vesikalık çekimi gerekiyor. Bu vesikalıkta oturmaya başlayan netlikler şöyle sıralanabilir:

- Artık hem devlette hem siyasette hem de sivil alanda resmi tezin en ilkel duruşları olan söylemler geçerliliğini yitiriyor. Bu topraklardaki Ermeni varlığını yok saymaya çalışan, iz silici ve temizlikçi anlayış ister istemez terk ediliyor. Bir zamanlar bu topraklarda Anadolu'nun hemen hemen tüm coğrafi bölgelerinde hatırı sayılır bir Ermeni yerleşikliğinin var olduğu gerçeği artık inkâr edil(e)miyor. On yıllarca süren, Ermenilerden kalan binaların ve ibadethanelerin tahribatı, ortadan tamamen kaldırılması veya dönüştürülmesi, yer adlarının değiştirilmesi, yerel arşivlerin temizlenmesi ve benzer iz silici girişimler bir sonuç vermedi, gelinen noktada bu

görmezden gelme ve yok sayma politikası terk ediliyor. Bugün artık bir zamanlar bu topraklarda Ermenilerin de yaşadığını, birkaç marjinal inat dışında, nihayet büyük çoğunluk kanık-samaya başladı.

- Anadolu'daki bu Ermeni varlığı 1915'le birlikte yerleşikliğini büyük oranda yitirirken, bu yitirişin sadece Ruslarla yapılan savaş cephelerindeki bölgeyle sınırlı olmadığı, birkaç yıl içinde tüm Anadolu'da, savaş cepheleri dışında yaşayan Ermenilerin de yerlerinden edildiği artık inkâr edilemiyor.

- Hâlâ marjinal kesimlerce zaman zaman dillendirilmeye çalışılan "Aslında Türkler Ermenilerin soyunu kırmadı, asıl Ermeniler Türkleri soykırıma tabi tuttu" anlayışı da ağırlığını yitirip, yerini öteden beri çekinerek dillendirilen "Karşılıklı mukateleydi" tercihine bırakıyor.

- Ermeni sorununun tüm çıplaklığıyla konuşulması gerektiği konusunda yeni bir ortak anlayışa gidildiği görülüyor.

- Bu ortak anlayışı zorlayan nedenler ise hem dış dinamikler hem de iç dinamiklerdir. Bu dinamiklerin dış ayağını Ermenilerce dünya çapında sürdürülen çalışmaların bunaltıcı etkisi oluştururken, iç ayağını da Türkiye'nin demokratikleşme süreci oluşturuyor. Bu süreç Türkiye'ye, esas olarak bu sorunun kendi sorunu olduğunu dayatıyor.

- Ermeni sorunu konusunda Türkiye'de artık resmi tez, resmi duruş ve sivil alan üçgeni arasındaki bütünlükte ciddi bir parçalanma söz konusu. Birçok alanda olduğu gibi resmi duruş, resmi tezi üstlenmemekte ve sivil alanın da desteğiyle yeni açılımlar aramakta.

Ermeni sorunu konusunda Türk resmi tezinin değişmesinden, yeni bir sürece girmesinden, ya da kendini yenilemesinden bahsedilemez belki ama, resmi tez (devlet söylemi) ile resmi duruş (hükümet söylemi) arasında bir farklılığın ortaya çıktığını görmek pekâlâ mümkün. Görülüyor ki, birçok konuda olduğu gibi bu konuda da resmi duruşun temsilcisi hükümet, resmi tezin temsilcisi devletten farklı düşünüyor ve yeni açılımlar peşinde. Resmi tezin bugün somut olarak egemen olduğu ve yayıldığı alan Türk Tarih Kurumu'dur. Resmi tez devletin derinliğinden gelerek, bürokratik mekanizmaların değişik köşelerini dolaşmakta, buraları etkilemekte ve etkilenmekte, sonuçta da Türk Tarih Kurumu'nda biçimlenmektedir. Resmi temsile tekabül eden alan ise siyasal erk, hükümettir. Resmi tezin her zaman için resmi duruşu biçimlendirdiği ve şimdiki hükümeti de etkilediği doğru ancak bu kez önemli bir fark var. Tayyip Erdoğan hükümeti diğer birçok çetrefil sorunda olduğu gibi "Ermeni sorunu"nda da devletin pozisyonundan etkilenmekle birlikte kendi pozisyonunu da esnek bir aktarımla devlete entegre etme ve şimdilik resmi tezde değilse bile, resmi temsilde yumuşak bir farklılık yaratabilme çabasında.

Türkiye'nin tabii ki bir de resmi alan dışında kalan ve daha özgür hareket edebilen bir alanı söz konusu. Bu alan, sivil alan ve son yıllarda giderek genişledi. Ermeni sorunu konusunda da resmi alandaki durağanlığın aksine Türkiye'nin sivil alanında son derece hızlı bir hareketlilik söz konusu. Buralarda yaşananlar belki kelimenin gerçek anlamıyla bir değişim olmayabilir, ancak olumlu anlamda bir hareketlilik görülüyor. Şimdi artık giderek genişleyen bu hareketli sivil alan, resmi tezin alanını daraltıp, giderek kendi içine çekmek için atak halinde. Dolayısıyla resmi tezin şimdi kendi kabuğundan çıkarak her alanda görünür olmaya çalışması ve işi meydan okumaya kadar vardırması zorunlu bir çarpınışın gereği.

Resmi tez-resmi temsil ve sivil alan üçgeni arasındaki bu farklı duruşları ve etkileşimleri kavramadan, "Ermeni sorunu" konusunda Türkiye'de yaşananları anlamlandırmak hayli zor. Nitekim diaspora Ermenilerinin Türkiye'yi bugün iyi okuyamayışlarının temel nedenlerinden biri de bu yaşananları kavrayamayışlarıyla yakından ilgili. Diaspora, bir yandan yaşanan olumlu gelişmelere bakarak şaşırıyor, ancak diğer yandan da gelişmeleri durdurmaya çalışanların varlığını görerek "Türkiye'nin hiçbir zaman değişmeyeceğini" söyleme rahatlığı içine giriyor. Oysa ister algılsın ister algılanmasın Türkiye'de süratli bir devinim yaşanıyor. Bu devinim, doğası icabı, elbette kendi içinde çelişkilerle dolu olacak. Türkiye'de yaşanan çelişkilerin anlamını ise, tarafları analiz etmeden algılamak mümkün gözüküyor. Yaşanan örnekler açısından bu anlam ve taraflar yeterince açık... Bir yanda resmi tez tarafından ilkökul ders kitaplarına kadar sokulması dikte edilmiş gerçekdışı bir tarih anlatımının varlığı, bir tarafta bunu uygulamak zorunda kalan Milli Eğitim Bakanı, diğer yanda bu kitapların değiştirilmesi için kampanya açan sivil toplum, direnen öğretmenler ve nihayet aynı ders kitaplarının tekrar olumlu anlamda değiştirilmesi için çalışma başlatacağını söyleyen yine aynı Milli Eğitim Bakanı... Bir yanda devlet bürokrasisi içerisinde oluşturulmuş "asılsız Ermeni soykırımıyla mücadele" anlayışı ve bu mekanizmanın ürettiği taktiklerin ve yöntemlerin toplumun diğer akademik kurumlarına dikte ettirilme çabaları, diğer yanda da bu dikteye karşı çıkan özgür akademisyenlerin ve aydınların çıkışları. Ve bu konuda hemen her kesimi Meclis bünyesinde dinleme cesareti gösteren bir siyasi erkin varlığı. İşte tüm bunlar, resmi tez, resmi duruş ve sivil alan üçgenindeki etkileşimin en tipik göstergeleri.

Tayyip Erdoğan hükümetinin, diğer bir deyişle resmi duruşun "Tarihi tarihçilere bırakalım" söylemiyle, Türk Tarih Kurumu'nun ön plana çıkışında her ne kadar bir paralellik gözükse de, Türk Tarih Kurumu'nun meseleyi pek özgür tarihçilere ve tarihi gerçeklere bırakmak istemeyeceği belli. Bunun en tipik örneği Türk Tarih Kurumu bünyesinde yürütüldüğü söylenen iddialı ve bilimsel çalışmaların ciddiyetsizliğinde yaşanıyor. Bu ciddiyetsizliğin ilk örneği geçen yıl bu iddialı çalışmaların ilki sayılabilecek *Ermeniler, Sürgün ve Göç* adlı kitaptı. Kitapta dile getirilen yeni savların Ermeni dünyasında yarattığı tepki aslında TTK'nın ne yapmak istediğinin de açık delili. Ağırlıklı olarak nüfus araştırması üzerine yapılan bu çalışmada ve çalışmaya ilişkin kitabın yazarlarından TTK Başkanı Halaçoğlu'nun değişik zamanlarda basına yaptığı açıklamalarda "İddia edildiği gibi bir buçuk milyon Ermeninin ölmediği, çeşitli nedenlerle o dönemde ölen Ermeni sayısının yüz bin civarında olduğu, bir buçuk milyona yakın tehciye gönderilmiş Ermeninin aslında bir milyon dört yüz küsur bininin geri döndüğü, Ermenilerin öldürdüğü Türklerin sayısının ise altı yüz bini bulduğu" gibi, dile getirilen görüşler, Ermeni dünyasıyla bir tür dalga geçmek olarak algılandı ve Halaçoğlu'nun "Eğer bildikleri Ermenilere ait toplu mezar varsa gösterebilirler, onları da açarım" lafı bu üslubun en yüksek dalgası olarak hedefini vurdu. Nitekim Ermeni ve Türk tarihçiler arasında gerçekleşmesi merakla beklenen Viyana Buluşması'nın ve belge değiş tokuşunun sekteye uğramasının temel nedeni olarak da Ermeni tarafınca TTK Başkanı'nın bu olumsuz tutumu gösterildi.

Burada hemen bir parantez açarak Viyana Buluşması'ndan vazgeçen Ermeni tarafının tutumuna da eleştirel bir bakış yöneltmekte yarar var. Böylesi bir buluşmaya önce "evet" deyip daha sonra herhangi bir nedenle bundan vazgeçmek, aslında Türk resmi tezinin tarihin içinden

söylediklerine değil, ama bugünkü siyasal tutumuna destek vermekle eşdeğer. Çünkü TTK'nın derdi Ermeni dünyasına ya da dünyaya bir şeyler anlatmak ya da yaklaşmak değil, halen kendi tribününe oynamak. TTK aslında "Ermeniler yine kaçtı" sloganının peşinde ve bu sloganın tribünde her zaman prim yapacağını hesap ediyor. Diğer bir deyişle de bu sloganın, Türkiye'nin sivil alanında yeni yaklaşımlar üretmeye çalışanların işini zorlaştıracağını bilincinde. Ermeni dünyasının "Biz hiç kimseyle soykırım oldu mu olmadı mı tartışmasına girmeyiz" yaklaşımı belki anlaşılabilir bir ruh hali ancak karşı iddialar ve adına belge denilen veriler arttıkça da tartışmama adına suskun kalmak ve bu iddiaları görmezden gelmek de bir o kadar anlaşılabilir. Sonuçta tartışılmayacak hususlar gerçek bilgilere dayalı olanlardır ama konuşulmasında hiç mahzur olmayacak tek şey de yine o bilgiler. Ermeni tarihçiler varsın soykırım olup olmadığını tartışsın, bu onların ruh haliyle ilintili ancak bilgilerin de konuşturulmaması anlamsız, tartışmamak adına bilginin bloke edilmesi savunulamaz. Bugün TTK bünyesinde merkezileşmiş resmi tezin yeni bir hamle içinde olduğu iddiası söz konusu. Bu iddia bir hodri meydan üslubu ile ortaya konuyor. Bu üsluba ayak uydurmak elbette gereksiz ancak bu üslubun tuzağına düşmeden de iddialara cevap vermek gerekli. Nitekim Taner Akçam'ın, *Ermeniler Sürgün ve Göç* kitabına yönelik eleştirel analizleri bunu layıkıyla yerine getirdi. Gereksiz tartışmadan kaçınmak elbette doğru bir yöntem ancak gerekli konuşmalardan kaçınmak da bir o kadar gereksiz.

Ermeni sorununun bugün geldiği aşamada, kullanılan lügatin temel dili "iddia" ve "ispat" kavramları üzerine oturtulmaya çalışılıyor. Neler olduğu bir kenara ötelenip, olanın adı ve hukuku önemseniyor. Oysa sorun, Ermeni ve Türk tarihçiler arasında belge yarıştırmakla sınırlı değil. Bu bir yarışa dönüştükçe de sorun gerçek olduğu iddia edilen belgeler ile gerçeği anlama(maya)n belgeler arasında sıkışıyor ve belgelerden çıkıp da asıl sahibi insana ulaşamıyor. Oysa, gerçek ya da yalan, belge her şey değil, aslolan insanın o belgeyi nasıl ve nereden okuduğu.

Türk tarafının son zamanlarda pek sık dile getirdiği, sorunu uluslararası hakeme götürme anlayışı da işte bu nedenle Ermeni tarafınca bir takkiye olarak değerlendiriliyor. Bu yaklaşımın asıl derdinin, sorunu kamuoyunun ilgisinden kaçırarak, ertelemek ve gündemden düşürmek olduğu, öyle ki "Tarihi tarihçilere bırakalım" şeklinde özetlenen yaklaşımda dahi bu kaygıyla hareket edildiği dile getiriliyor. Bugün sorunu kendi aralarında tartışabilen Türk ve Ermeni tarihçiler yok değil. Özellikle yurtdışında düzenlenen periyodik çalışmalarda bu tarihçilere yabancı tarihçiler de eşlik ediyorlar. Ancak, ne yazık ki onların becerebildiği bu buluşmalar henüz Türkiye'ye taşınmadı. Bu taşımadan önce ise Türkiye içinde yaşanması gereken daha elzem bir süreç söz konusu. Bu da Türk tarihçilerin ve aydınların kendi aralarında, özgür platformlar oluşturarak, resmi tezin tahakkümü dışına çıkıp tartışmaları.

Asıl atılması gereken en temel adım da işte bu özgür süreçle ilgili: Sorunun kamuoyunda tüm çehreleriyle, tam bir özgürlük içinde konuşulur olmasını sağlamak. Türkiye'nin önündeki birincil görev bu. Aksi takdirde her iki tarafın resmi tarihçilerinin kördüğüşüne teslim edilecek bir süreçten sonuç beklemek hayal. Bu sorun bu topraklarda yaşandı ve sahibi de bu halklar. Şimdi yaşanması gereken süreç, halkın bilgilene hakkını tam bir özgürlük içerisinde kullanması. Gerisi nasıl olsa kendiliğinden gelir. Bu süreç zaman içinde kendi özgür alanını yaratacak, özgür alan ise resmi alanı bu konuda da alt edecek. Bu özgür alanı değişik taktiklerle, yöntem-

lerle, "yeni" diye adlandırılan eski çıkışlarla ya da "hodri meydan" okumalarla daraltmaya çalışan resmi tez, aslında dünyaya değil, kendi halkına meydan okuyor.

Türkiye, tarih etüdünde, "karşılaştırmalı tarih" yönteminin ayaklarını eksik bırakmadığı zaman her türlü sorunun üstesinden daha kolay gelecek. Türkiye'nin "Ermeni sorunu"nu sorun olmaktan çıkarmak için çocuk yaştaki beyinlerden medet ummaktan önce yapması gereken birincil görevi, bu konuda ülkedeki tüm yetişkinlerin her türlü alternatif bilgiye erişebileceği ve tartışabileceği bir özgürlük ortamı yaratmasıdır. Yurtdışında yazılmış kitaplar ve makaleler, çevrilmiş filmler ve belgeseller lehte-aleyhte olduğuna bakılmaksızın toplumun alternatif tarih okumasına ve gerçeği kendi sağduyusuyla sorgulamasına sunulmalı. Ancak böylesi bir özgürlük ortamında tarih konuşmanın ve tarihten ders almanın sözü edilebilir. Böylesi bir ortam, sert sorunun kendiliğinden yumuşamasına ve normalleşmesine yol açabilir.

Ne var ki, Türkiye bu özgür ortamı tam anlamıyla yakalamış olmaktan henüz uzak. Türkiye kendi içinde halen bir demokrasi mücadelesi veriyor. İnsanlar halen görüşlerini ne kadar özgürce ifade edeceklerini bizzat kendileri otosansür uygulayarak belirliyorlar. Özellikle içerden çıkan "aykırı seslere" tahammülsüzlük had safhada. "Bu olan biten soykırımdı, ya da etnik temizlikti" diyen görüşler devletin ve toplumun örtülü işbirliğiyle ve harekete geçen ortak refleksle boğulmaya çalışılıp, aykırı görüş sahipleri "Ermeni uşakları" olarak niteleniyorlar. Aykırı sesleri karalama ve etkisiz bırakma kampanyaları her türlü legal ve illegal yöntem kullanılarak yerine getiriliyor. İnternet üzerinden savrulan küfürler ve tehditler, medya köşelerinden yapılan saldırılar esas olarak bir linç kampanyası şeklinde tezahür ediyor. Bu durumun "Gelsin Ermeniler, birlikte komisyon kuralım ve tartışalım" görüntüsüyle çeliştiği ortada. Kendi deyimleriyle, "uşaklar"a tahammül edemeyenlerin ve onların sesini kısma yeltenenlerin, "sahipler"e nasıl katlanacakları kocaman bir soru işareti.

Nitekim "Ararat" filminin Türkiye'de gösterime girememesi esnasında yaşanan, ya da Türkiye içinden çıkan aykırı seslere yöneltilen sert çıkışlar ya da Boğaziçi, Bilgi ve Sabancı Üniversitelerince düzenlenmek istenen "Ermeni konferansı"nın durdurmak için, siyasetçisiyle, medyasıyla ve toplumuyla yaratılmaya çalışılan engeller, tabu olma özelliğinden henüz kurtulmaya başlayan Ermeni sorunu konusunda demokratik bir tartışma ortamının hiç de öyle kolay kolay gerçekleşmeyeceğini sergileyen örneklerdi. Bu örnekler de çok açık bir şekilde gösterdi ki Türkiye'de yasaların varlığı, ya da siyasi otoritelerin kararları tek başına gerçek özgürlüğü sağlamaya yetmiyor. Hükümetler zaman zaman kendi kararlarını dahi toplumsal tepkilerin iradesine teslim edebiliyor. "Ararat" filmi örneği bunu çok açık bir şekilde sergiledi. Filmin oynatılmasında hiçbir mahzur görmediğini söyleyen hükümet, ne yazık ki filmin gösterilmesine izin vermeyeceklerini belirten bir grup marjinal kesimi engelleyemedi, sonuçta da film gösterime giremedi.

Geçmişteki ve günümüzdeki Türk Ceza Kanunları'na ve uygulamalarına bakıldığında "Ermeni soykırımı olmuştur" demenin suç teşkil ettiğini ve cezai bir yaptırımının bulunduğunu belirten "açık bir madde"ye rastlamak mümkün olmamakla beraber, böyle bir cümleyi kullanmanın cezai yaptırımdan da öte, kötü sonuçlarının olacağına ilişkin genel bir kanaatin varlığı söz konusu. O nedenle de bu konuda konuşanlar olanı biteni bir soykırım gibi anlatsalar da, net ola-

rak "Bu bir soykırımdı" cümlesini ifade etmekten genellikle kaçınırlar. "Ermeni soykırımı" terimini yazarların ise "Ne olur ne olmaz" kaygısıyla kavramı ihtiyaten tırnak içinde kullanmaları bu açıdan hayli anlaşılır bir tedbir. Cumhuriyet tarihi boyunca "Bu bir soykırımdı" dediği için mahkûm olmuş ve salt bu nedenle ceza çekmiş birinin olup olmadığını net olarak tespit edebilmiş değilim. Eğer yoksa, bunu Türkiye'nin böyle bir söylemi bir mahkemede sorun haline getirmeme kaygısıyla izah etmek gerekir. Sonuçta "Soykırım oldu" diyen birinin salt bu söyleminden ötürü bir Türk mahkemesinde yargılanıyor olması, esas olarak dünyanın da bu yöndeki ilgisini, hassasiyetini ve müdahalesini bu davaya çekmek demektir ki Türkiye'nin böyle bir durumdan kazançlı çıkmayacağı çok açık. Geriye kalır, soykırım terimini kullandığı ya da kullanmadığı halde Ermeni sorunu konusunda resmi duruşa karşı söylemlerde bulunanların "Türklüğü tahkir ve tezyif" gibi veya "halkları birbirine kıskırtmak" gibi kenar suçlamalarla yargılanmaları ki, bunun örnekleri fazlasıyla mevcut, mahkûm olanlara zaten sıkça rastlanıyor. Son zamanlarda bu konudaki yargılamalarla sıkça gündeme gelen, Orhan Pamuk, Hrant Dink ya da Ragıp Zarakolu davalarına bakıldığında görülecektir ki esas olarak hepsi de "Ermeni sorunu" konusundaki performansları nedeniyle hedef alındılar ama Türklüğü ya da devleti tahkir ve tezyif gibi kenar suçlamalarla yargılanıyorlar.

"Ermeni sorunu" konusunda resmi tez karşısı "gizli söylem"i ezelden beri satır aralarında dile getirenler, genellikle İttihat Terakki karşısı İslami yayınevleri tarafından yayınlanan anı kitapları olurken, açık karşıt söylemi Türkiye'de ilk kez dillendiren İsmail Beşikçi oldu. Beşikçi'nin "Kürt sorunu"nu işleyen kitaplarının içinde bu konuya genişçe yer vermesi, resmi tez karşısı söylemin başlangıcı sayılabilir. Şüphesiz yazdıkları nedeniyle onlarca yıla mahkûm olan ve hayatının büyük bölümünü cezaevlerinde geçiren Beşikçi'nin mahkûmiyetinin temel nedenlerinden biri "Kürt sorunu" ise diğeri de "Ermeni sorunu"na gösterdiği bu yakın ilgiydi. Beşikçi'nin yanı sıra Fikret Başkaya'nın *Paradigmanın İflası*, Osman Aytaç'ın *Hamidiye Alayları*, Serdar Can'ın *Nenemin Masalları* ve Taner Akçam'ın *Türk Ulusal Kimliği ve Ermeni Sorunu* adlı kitapları Türkiye içinden yazılmış diğerkarşı kitaplar olurken, özellikle Belge Yayınları ünlü Ermeni tarihçi Vahakn Dadryan'dan *Jenosid'i*, Yves Ternon'dan *Ermeni Tabusu*'nu ve Franz Werfel'den de *Musa Dağ'da 40 Gün*'ü Türkçeye çevirerek resmi söyleme alternatif karşısı bilgileri Türkiyelilerin bilgisine taşıdılar. Bu kitapların bazılarının yazarları ve yayıncıları da yine değişik suçlamalarla yargıldılar, bir kısmı mahkum oldu, bir kısmı beraat etti.

"Ermeni soykırımı" konusunda karşısı söylemlerin bundan böyle cezai bir yaptırıma uğrayıp uğramayacağı ise yine bir belirsizlik. Yeni Türk Ceza Kanunu'nun 305. maddesinin gerekçe bölümünde yer alan "Ermeni sorununa ilişkin devletin menfaatlerine aykırı söylemlerde bulunmak ve bunun için dışarıdan yarar sağlamak" şeklindeki muğlak değinmenin, daha sonra gerekçeden çıkarılması henüz çok yeni bir gelişme olduğu halde, maddenin kendisinin "Temel milli yararlar karşısı faaliyetler" olarak anılması ve milli yararlar kapsamının muğlaklığı, olası tehdidin hiçbir zaman ortadan kalkmadığının işareti. Ne var ki, bugün gelinen noktada, birkaç kitapla başlayan karşıt söylemler, artık toplumun geniş bir kesiminin de ilgi alanı içine girdi. Hemen her gün değişik platformlarda farklı yazılar, araştırmalar ve söylemler yer alıyor, bu yöndeki çeşitlilik giderek artan bir dozda hareketleniyor. Artan ifade özgürlüğünün getirdiği ortam, görüldüğü kadarıyla "Soykırım olmuştur" diyenlerin artık yargı önünde alenen

suçlanamayacaklarının işaretleriyle dolu. Sonuçta Türkiye dünyaya meydan okudu ve herkesin elindeki bilgiyi ve arşivi ortaya çıkarmasını istedi. Bu çağırımı yapan Türkiye'nin kendi içindeki karşı söylemlere cezai yaptırım uygulaması ise izahı olmayan bir görüntü olacak. Zaten Türkiye de bunun farkında.

Resmi söylemin blokajı altında kalmamakta direnen akademisyenlerin eylül ayında Bilgi Üniversitesi'nde gerçekleştirdiği "Ermeni konferansı"nın öncesi ve sonrası, esas olarak bu konuda Türkiye'nin geri dönülmez bir sürece girdiğinin de göstergesi oldu. Konferansı engellemeye çalışanların son ana kadarki çırpınışı bu miladi vakanın ne denli önemli olduğunun da ispatıydı. O güne değin bireysel olarak, akademilerde, gazete köşelerinde ya da topluma açık konuşmalarında resmi söylem dışında tarihi sorgulayan özgür akademisyenler ve aydınlar, bu kez birlikte bir sorgulama sürecine girişin startını verdiklerini bu konferansla açıkça ilan ediyorlardı. Olan biten, resmi tarihin dayatmalarına karşı toplu kazan kaldırmadan başka bir anlam taşımıyordu. O yüzden resmi tarihin savunucuları patırtı koparıyorlar, o yüzden Adalet Bakanı Cemil Çiçek, Meclis kürsüsünden bu insanları vatani arkadan hançerleyenler olarak ilan ediyor, o yüzden bir İdare Mahkemesi kendisini ve Türkiye'yi gülünç duruma düşürecek gerekçelerle konferansı iptal ediyordu. Tüm bu engellemelere karşın konferansın eylül ayı içerisinde yapılabilmiş olması bir kez daha gösterdi ki Türkiye, Ermeni sorunu konusunda yeni bir sürece girmiştir ve bu süreçten de artık geri dönüş yoktur.

Konferansın yapılabilmiş olması sadece Türkiye'yi dışı karşı rezil olmaktan kurtarmadı, esas olarak "Ermeni sorunu"nun nasıl tartışılabileceği konusunda Türkiye'nin önünü biraz daha açtı. Bu zor konunun nasıl, hangi yöntem ve üslupla tartışılabileceğinin ipuçlarını verdi. Bu yönüyle de konferans öncesi resmi söylem yandaşlarınca dile getirilen "Niçin bizler de konferansa çağırılmıyoruz?" sorusuna açıklık getirdi. Evet, böylesi zor sorunlarda bir araya gelmenin de bir adabı ve üslubu olmalıydı. Kabul etmeliyiz ki, çok zor bir konu üzerinde konuşuyoruz. Karşılıklı olarak olan biteni siyah ve beyaz olarak algılayan ve açıklayan taraflar var. Üstelik bu açıklamalarını yaparken de hayli özensizler ve acılı bir tarihin konuşulmasına yakışmayacak bir üslup içerisinde. Bir iki cümlenin ardından ya birbirlerini hainlikle suçluyor ya da birbirlerini aşağılıyorlar ve bu haliyle sorunu daha da acılaştırıyorlar. Nitekim bu konferansta da yaşandı. Konferansa katılabilmeyi başaran resmi tez yandaşı bir bayanın daha rektörlerin "Hoş geldiniz" konuşmasıyla birlikte provokatif sataşmaları, ya da davet edilmediği halde "Ben profesörüm" diye kapıdakileri bir şekilde ikna edip yaka kartı alabilen ve katıldığı ilk oturumda da kendisine verilen soru sorma süresini inadına insanlara hakaret etmek için kullanan akademisyenin tutumu, bunun en belirgin örnekleriydi. Sonuçta bu konferans da bir kez daha gösterdi ki, karşı tarafların yan yana gelmeden önce kendi aralarında bir üslup antrenmanı yapmaları ve bu yeni üslubu da muhakkak yaratmaları gerekiyor. Dolayısıyla, öncelikle de bu üslubu yaratabilenlerin yan yana gelip konuşması şart.

Peki karşı tarafların, diğer bir deyişle siyah ve beyazların birbirine yakınlaşmaları nasıl olacak? Bu sorunun cevabı kolay olmayabilir ancak olanaksız da değil. Türklerle Ermenilerin bu konuda karşıtlığını şimdilik bir kenara koyalım ve geçelim Türkiye içindeki karşıtların konumuna. Önce karşıtlık dediğimiz nedir, onu oturtalım: Resmi tez ve bu tezin blokajı altında olanlar bir yanda, resmi tezin blokajında kalmayanlar ve özgür sorgulama yöntemlerini kulla-

nanlar diğerk yanda. Diğerk bir deyişle tarihe bakış açısında statükocu ve muhafazakâr bakanların karşısında değışimci ve devrimci bakanlar. Tabi bunların kendi içlerinde de ton farklarından kaynaklanan bir sıralama içinde olmaları çok doğal. Bugüne kadar ise ön sırayı hep en sertler, en siyah ve en beyaz düşünenler aldı. Arkadaki daha ılımlı gri renklere fırsat tanımadılar ve bu sayede de karşılıklı koşullanmalarında sürekli birbirlerine uzak bir mesafede kalmayı başardılar. Konferans gösterdi ki özgür davranabilen tarihçilerin arasında ne denli görüş farkları olsa da bir süredir yaptıkları çalışmalarla ortak bir üslup geliştirebilmişler. En azından sorunu aşagılılamıyorlar, en azından yaşanan acıların farkındalar ve konuyu bu farkında oluşun üslubuyla ele almaya özen gösteriyorlar. Resmi tezin blokajı altında kalanların çoğunluğu arasında ise ne yazık ki bu konuda ne bir gayret ne de arayış var. Halen konuşurken ya da yazarken en ıstırap verici kelimeleri ve sıfatları kullanmaktan çekinmiyorlar. Bu da karşıdan bakıldığında onların soruna saygılarının olmadığı izlenimini doğuruyor. Dolayısıyla hem böylesi yaralayıcı bir üslupta ısrarcı olmak, hem de "Bizleri niçin konferansa çağırmadılar?" diye itiraz etmek hakikaten anlamsız kalıyor.

Bu kesimin ilkin kendi içinde soruna etik yaklaşan ve karşı tarafın duruşuna empatik göndermeler yapabilen bir üslup geliştirmesi gerekir. En azından bu üslubu geliştirebilenlerin öne çıkması ve karşı tarafla diyaloga geçmesinde yarar var. Sonuçta öndeki örneklerin kendi aralarında belli bir üslup tutturabildiğinde konuşabiliyor olacağını görecektir, arkadaki sertler de bu örneklerin etkisiyle yumuşayabilecek ve konuşmaya katılabilecekler. Demek ki Türklerin, Ermenilerle konuşmaya başlamadan önce kendi aralarında sistematik bir konuşma sürecine ihtiyacı var. Muhtemelen Ermenilerle diyalogda kullanılacak özenli üslup da bu süreçten çıkacaktır.

Dünyanın bu konferansa gösterdiği ilgiyi küçümsememek gerek. Çünkü bu ilgi Türkiye'nin nasıl bir dönemeçten geçtiğine işaret ediyor. Konferansta geçen iki yoğun gün, Türkiye'de önemli bir dönüm noktasının yaşandığını çok net gösteriyordu, sanki Türkiye kendi zihinsel duvarlarından birini daha yıkıyordu. Hem de en yüksek duvarlarından birini... Asıl önemli olan ise herkesin bunun farkında olmasıydı. Evet, şu muhakkaktı ki, bundan böyle Türkiye'de Ermeni Sorunu daha cesur konuşulan bir hüviyet kazanacaktı. Yeni sesler, yeni açılımlar kendini gösterecekti. Sakınılan öyküler cesurca anlatılacak ve yazılacaktı. Ve belki de kaybettiğimizi sandıklarımız bulunacak, öldü sandıklarımız dirilecekti.

Konferans sonrası *Hürriyet*'te Bekir Coşkun'un o doyumsuz üslubuyla yazdığı yazı ise kuşkusuz on tane "Ermeni konferansı"na bedeldi. Coşkun, kendi anneannesinin de yetim kalmış Ermeni kızlardan biri olduğunu açıkladığı yazısında iç içeliğimize işaret ediyordu. Muhtemelen korkularımızı üzerimizden atıp çekincelerimizi bir kenara bırakabilirsek hepimizin bir Türk ya da Ermeni akrabasının olabileceğini bizlere anımsatıyordu. Ve tabi ki o aradığımız ve muhakkak yakalamamız gereken üslubun da ipuçlarını veriyordu. Gelin önce birbirimizi anlayalım... Gelin önce birbirimizin acılarına saygı gösterelim... Gelin önce birbirimizi yaşatalım...

Türk ve Ermeni toplumları arasındaki ortak hafızanın inşası önümüzde en önemli süreç. Bu süreç toplumun her bireyi için elzem. Bu açıdan baktığımızda "Tarihi tarihçilere bırakalım" diyenler pek de haklı değiller. Tarihçilik tarihçilere bırakılabilir ancak tarih tarihçilere bırakı-

lamaz. Üstelik bu söylemin samimi olmadığı da ortada. Basında, görsel medyada ve araştırma kitaplarında hemen her gün iskelet tefrikaları tarih diye yutturulurken, ders kitapları hâlâ düşmanca tanımlarla doluyken ve buralardan da husumetin ta kendisi çıkarılırken, tarih tarihçilere mi bırakılmış oluyor? Üç bin yıllık kadim tarihinin bir tek satırını dahi kendi okulunda okuma ortamı bulamamış, bu temel hakkından bugüne kadar menedilmiş bir Ermeni çocuğu ya da gencinden, tarih kitapları ya da kompozisyon yarışmaları şimdi de kendi tarihsel kimliği aleyhine cümleler kurmasını istiyor. Ona yapılacak en büyük psikolojik işkence bu değilse hangisi? Sert kayalıkların vahşi şahinleri ve kartalları bile yuvalarına taşıdıkları kanlı et parçalarını önce kendi midelerinde sindirip öyle yavrularının boğazına aktarmazlar mı? Çocuklarımız, yavrularımız bu tür bir tarih anlatımını nasıl sindirebilecekler?

Zor ve acılı bir tarihi hep en zor ve en acı yanlarıyla konuşuyoruz. Hep ölenler ve öldürenler üzerinden konuşmaya çalışıyoruz. Sayılar üzerinde anlaşıyor, "Kim önce öldürdü, kim sonra? Kim çok öldürdü, kim az?" üzerinden tartışma yürütüyoruz. Olan bitenin adı "Soykırım mıydı, değil miydi?" üzerine takılıp kalıyoruz. Ne yapmalı da sorunu konuşulabilir bir zemine çekmeli, ne yapmalı da tarafları bir normalleşme sürecine sokmalı? Bu açıdan bakıldığında "1915'i yeni açılımlarla nasıl konuşabiliriz?" sorusu hayli önemli. Sorunu biraz ölen ve öldürülenler üzerinden değil de kalanlar üzerinden konuşamaz mıyız? Öyle ya, 1915'te ölenlerin yanı sıra kalanlar da oldu. Neydi bunların sayısı? Onlara ne oldu, ne kadarı diasporaya gidebildi, ne kadarı bu ülkede kalıp yaşamını devam ettirebildi? Devam ettirebilirse, hangi şartlar altında devam ettirdi? Hepsini mi Müslümanlaştı/rıldı? Müslümanlaşanlar ve Müslümanlaştırılanlar daha sonra bölgelerinde nasıl bir yaşam içinde oldular, onların bugünlere ulaşan kuşakları ne gibi bir kimlik idraki içindeler? Ve daha bir dizi benzer soru üzerinden 1915'i niçin konuşmalıyız? Kurtulanlar ve kurtaranlar üzerinden niçin insana has dramlarda ortaklaşmalıyız?

Ama görüyoruz ki kalanlar üzerinden konuşmak daha tehlikeli daha zor. *Agos*'ta yer verdiği Atatük'ün manevi kızı Sabiha Gökçen'in akrabası olduğunu iddia eden Ermenilere yönelik haberimize gösterilen infial ve tepki çok net olarak ortaya koydu ki, Türkiye'de 1915'i ölenler üzerinden konuşmak belki mümkün olabilir ama kalanlar üzerinden konuşmak asla mümkün olamaz. Üstelik Ermeni dünyasında da kalanlar üzerine konuşmak bir hayli güç. Erivan'da yaptığım araştırmalardan edindiğim sonuç o ki, kalanlar üzerine bir akademik araştırma orada da yok ve olmasına da gönüller pek razı değil. Tanınmış bir Ermeni tarihçinin konuya ilişkin yaklaşımı, bilmem beni çarptığı kadar sizi de çarpacak mı? "Kalanlar üzerine bir araştırma yapmış değiliz. Üstelik biz kalanların hiç de az olmadığını düşünüyoruz. Ancak bu konuda bir araştırma yapmayı da gereksiz buluyoruz. Sonuçta bizim bir buçuk milyon Ermeninin öldürüldüğüne ilişkin resmi bir tezimiz var. Bu tezi sıkıntıya düşürecek gereksiz bilgilere ihtiyacımız yok!" Anlaşılan o ki bu zihniyet için de kalanların ölenlerden bir farkı yok. Kalanlar onlar için zaten yaşamıyor. Oysa bu topraklar halen onların torunları ve torunlarının torunlarıyla dolu ve onlar halen yaşıyor.

Ermeni sorununu aşmamızın yegâne yolunun, demokratik bir sorgulama ve ifade özgürlüğünden geçmekte olduğu artık kuşku taşımamalı. Türk Tarih Kurumu Başkanı Yusuf Halaçoğlu'na karşı "Soykırım değil" dediği için İsviçre'de başlatılan soruşturma da bir kez daha gösteriyor ki Avrupa bile kimi hassas sorunlarda, düşünce ve ifade özgürlüğüne saygı gibi temel demokratik ilkeleri bir kenara atarak mücadele edemez. Asıl başarı yargı kararlarıyla ya da dayat-

macı yasalarla değil, zihniyet değişikliği yaratacak tartışma ortamlarının sağlanması ve tam bir ifade özgürlüğüyle sağlanır. Her zaman dile getirdiğimiz gibi, yanlış zihniyetler ancak kendi özgürlükleri içerisinde boğulabilir. Baskı, dayatma ve engellemeler yanlış zihniyetin kendi içinde daha da kahramanlaşmasına ve pekişmesine vesile olmaktan öte bir yarar sağlamaz.

İsviçre'deki yasayı kendi toplumuyla sınırlı kaldığında belki anlamak mümkün. Sonuçta o toplum o yasayı çıkarırken kendi halkına neyin soykırım, niçin soykırım, ne zaman soykırım ve nerede soykırım olduğunu öğretiyor ve öğrettiğinin gereğini de bekliyor. Ne var ki, bilginin özgül olmadığı toplumlara da aynı yasayı uygulamaya kalktığınızda asıl paradoks da kendiliğinden doğuyor. Bilme hakkını yeterince kullanamayan toplumlarda insanlar bildikleri kadarıyla konuşuyor ve savunuyorlarsa, o zaman bunu nasıl suç sayacaksınız? Bunu suça dönüştürdüğünüzde o kişiyi soykırımla mücadele anlayışına katmış mı olacaksınız? Adamın bilgisi o kadar ve bu bilgisinin oluşturduğu zihniyetle hareket ediyorsa, çıkardığınız bu yasa onun zihniyetinde ne gibi bir değişiklik yaratacak? Yasadan korktuğundan mı soykırıma karşı olacak, yoksa karşı olmayı zihniyet olarak içselleştirdiği için mi? Zihniyet değişikliği olmadan soykırımlar nasıl son bulacak?

"Ermeni soykırımı" konusunda şu gerçeği bir kez daha özetlemekte yarar var: Türkiye'nin bugün önündeki problem ne "inkâr" ne de "ikrar" sorunudur. Türkiye'nin temel sorunu "İdrak"tir. Aslolan, Türk toplumunun tarihsel gerçekliğinin farkına varmasıdır. Bu da ancak Türkiye'deki demokrasi mücadelesinin gelişmesiyle mümkün olur. İdrak sürecinde ise Türkiye'nin ciddi bir şekilde alternatif tarih etüdüne ve bunun için de demokratik bir ortama ihtiyacı var. İdrak sürecini yaşamakta olan bir toplumun bireyelerine, içerden inkârı dışarıdan da ikrarı siyasal baskılarla ya da yasalarla dayatmak aynı anlamda işgüzarlıktır. Böylesi bir yöntem, idrak sürecine indirilecek en büyük darbedir. İdrak edilmemiş bir inkârın veya ikrarın hiç kimseye bir yararı olamaz. Bu idrak sürecinin farkında olmayan veya görmezden gelenlerin dış dayatmaları ise süreci kısaltacağı yerde uzatıyor. Şu yaşanan süreçte Türk toplumuna tarihsel gerçekliği kabul etmesini, olanı "soykırım" olarak adlandırmasını ve ikrar etmesini dayatanların, Türk toplumunun güncel gerçekliğini iyi okuyabildikleri söylenemez. Sonuçta, Türk toplumu gerçeği biliyor da inkâr ediyor değil, bildiği gerçeği savunuyor. Bu toplum daha çünkü "Susurluk vakası"nı, toprak altından çıkan "Hizbullah cesetleri"ni hukuk dilinde tanımlamakta, adlandırmakta ve arkasını getirmekte zorlanırken, 90 yıl önceki bir tarihi nasıl sancı çekmeden algılayabilecek ve adlandırabilecek? Üstelik de yıllarca bu denli bir karşı bilgi bombardımanına tutulmuşken...

ÜRETİLMESİ GEREKEN SİYASETİN ANA EKSENİ: ORTAK ÇIKAR ALANLARI

Ermeni dünyasının asırlar süren, bağımsız bir devlete sahip olma arzusu, her ne kadar bugün gerçekleşmiş gözükse de, Ermenilerde halen belli bir huzursuzluk ve kaygının varlığı göze çarpar. Bu kaale alınmayacak bir kaygı değil, Ermeni kimliğinde belirleyici rol oynadığı gerçek. "Ermenistan'ın bağımsızlığını koruyup koruyamayacağı, güvenlik içinde kalıp kalamayacağı, en önemlisi de kendi içinde ve bölgesinde ekonomik ve demokratik bir istikrar kurup kuramayacağı ve diasporanın geleceğinin ne olacağı" gibi temel kaygılar azalmadığı gibi, aksine gün

geçtikçe artıyor. Genç Ermenistan Cumhuriyeti'nin, bağımsızlığın hemen ardından üstlendiği Karabağ sorunu ve o sorun nedeniyle iki komşusu Azerbaycan ve Türkiye ile ilişkisinin kopması, olası sıcak çatışma ortamını her an gündemde tuttuğu gibi, bu olasılık bölgedeki istikrarsızlığın da şu an için temel kaynağı durumunda. Dört komşusundan ikisiyle sınırları tamamen kapalı olan Ermenistan, sandviç misali sağından solundan sıkışmış durumda. Ermenistan'ın bu kısıkaçtan kurtulabilmesinin, gerçek güvenliğin ve kalıcı istikrarın sağlanmasının yolu, büyük oranda Karabağ sorununun çözümünden geçiyor. Karabağ sorunu çözülmedikçe bölgeye ve Ermenistan'a rahat gözüküyor. Bu sorunun varlığı Ermenistan'ın bölgeye ve dünyaya entegre olmasını güçleştiriyor.

Karabağ sorununun varlığı salt siyasi istikrarsızlık açısından değil, büyük çapta ülke içindeki ekonomik ve demokratik istikrarsızlık açısından da etkili. Özellikle diasporanın ve diğer yabancı sermayenin, Ermenistan'a yapabileceği yatırımları esas olarak bu güvensiz ortam nedeniyle beklenen ölçüde yapamadığı bir gerçek. Ülkeye akacak olan dış sermaye, istikrarın belirlenmesini bekliyor. Karabağ sorununun demokratik istikrarsızlık açısından Ermenistan içinde oynadığı rol ise tartışılmayacak bir boyutta. Karabağ sorununa ilişkin varolan mevcut siyaset, ağırlıklı olarak milliyetçi ve muhafazakâr bir zemine oturmuş durumda, bu zemin ülke içindeki diğer tüm siyasi alanları da blokajı altında tutuyor. Karabağ konusunda Azerilerle yapılan her bir görüşme ya da ilerleme, çok çabuk olarak "Ne oluyoruz, taviz mi veriyoruz?" sorgulamasına ya da suçlamasına indirgenerek, iç siyaset malzemesi yapılabilmek üzere esas olarak da iktidarların elini kolunu bağlayabiliyor. Öyle ki Ermenistan'ın iç siyaseti, sürekli olarak Karabağ sorunu üzerinden siyaset üretkenlerin yarışı halinde ve diğer gerçek demokratik sorunlar ise hem iktidarlarca hem de muhalefetçe bu yarışın dışına ötelenmiş durumda.

Ne var ki Karabağ sorunu, müdahil birçok aktörün ve faktörün de varlığı nedeniyle, kolay çözüm bulunacak bir sorun gibi gözüküyor. Bölgenin baş aktörlerinden Rusya'nın, sorunun çözümüne arabuluculuk yapmaya çalışan AB'nin, Gürcistan üzerinden bölgeye yerleşmeye başlayan ABD'nin ve hatta etkin bir konumda bulunamayan Türkiye'nin, bugüne değin sorunun çözümünde bir mesafe katettikleri söylenemez. Bu aktörler açısından bugüne değin en büyük başarı ateşkesin oluşmasına ve sürmesine destek sağlamaları. Ancak çözüme ilişkin henüz çok da önemli katkıları yok. Sonuçta, bu dış aktörlerin her birinin bölgedeki çıkarları farklı ve onların soruna müdahalesi esas olarak sorunun çözümünü kolaylaştırmaktan ziyade güçleştiriyor. Bu tespit hem Ermenistan hem de Azerbaycan devlet başkanları tarafından kerelerce dile getirildi ve her iki yönetim de bir başarısına kalamamaktan sürekli şikâyetçi oldu. Çıkarların farklılığı çıkarların ortaklığına dönüşmedikçe sorunun çözümü ne yazık ki baş başa da kalsalar, başkaları müdahale de etse mümkün gözüküyor. Dolayısıyla bölgede geliştirilmesi gereken temel siyaset, ortak çıkar alanlarının yaratılması ve bu ortak çıkarların mevcut şahsi çıkarlardan daha üstün bir karakterde olmasıdır.

Ortak çıkar alanları esas olarak bölge ülkelerinin kendi aralarında yaratabilecekleri bir alan olmakla beraber, bir başarısına bunun altından kalkamayacakları da ortada. Ortak çıkar alanlarının yaratılması esas olarak dış aktörlerin katkısıyla gerçekleşecek bir husus. Bugüne değin bölgede yaratılmaya çalışılan ortak çıkar alanları ne yazık ki istenilen düzeye ulaşamadı. Bunların başında gelen, Karadeniz Ekonomik İşbirliği Konferansı'na Güney Kafkasya'nın bu

“üç bebek cumhuriyeti”nin de dahil edilmiş olmasıydı ancak KEİ yararlı olsa da hayli hantal çalışan bir mekanizma ve projeleri sınırlı. KEİ sürecinde Türkiye'nin önerdiği Kafkas İstikrar Paketi ise Ermenistan tarafından “Türkiye tarafsız değil” gerekçesiyle rağbet görmedi. Muhtemelen bu rağbet görmeyişte Rusya'nın menfi tutumu da büyük rol oynadı. Ermeniler ise ne yazık ki, yaratılan ortak çıkar projelerinin hep dışında tutuldu. Bakü-Ceyhan boru hattı, bu dışlamanın önemli bir örneğiydi. Oysa Bakü-Ceyhan hattının Ermenistan'dan geçmesiyle sağlanacak bir ortaklık, belki de bugün Karabağ sorununda elde edilemeyen çözümü de hızlandıracak bir adım olabilecekti. Ne var ki bölgeye ilgi gösteren çıkar gruplarının kendi çıkarları daha önemliydi, Ermenistan güzergâhı daha rasyonel olmasına rağmen Azerilerin katı tutumu nedeniyle Ermenistan'a, hiçbir zaman teklif dahi edilmedi.

Sadece 15 yıllık bağımsızlık mazisine sahip “Güney Kafkasya'nın bebek cumhuriyetleri”, “bağımsız davranabilme” ve “bağımsız kalabilme”nin tadına henüz varıyorlar. Bağımlılık dönemlerinde sadece Sovyetler Birliği gibi tek bir birlik ile olan tanışıklıkları ve zorunlulukları, bağımsızlık sonrasında yerini BM, AGİT, AB, AP, NATO ve KEİ gibi uluslararası örgüt ve birliklerle de tanışma, buluşma ve içinde yer alma özgürlüğüne bıraktı. Bunun yanı sıra dünyanın yakın-uzak diğer ülkeleri ve devletleriyle kurdukları ve geliştirdikleri ikili ilişkiler de günbegün arttı. 15 yıl içinde düşe kalka yürümeye çalışan “Kafkas'ın üç bebeği” bugün artık bağımsız davranabilmenin ergenlik sürecinde. Yakın zamanda, Ermenistan ve Azerbaycan'ın bir arada ve eşzamanda Avrupa Konseyi'ne alınması, bu ülkelerde yeni bir heyecan dalgası yarattı. Daha önce aynı hakkı elde etmiş Gürcistan'la birlikte üç ülke artık bir ölçüde “Avrupalılık”la tanıştı. Üstelik, dış dünyayla tanışıklığın artması, iç dünyada da olumlu değişimler yaşanmasına yol açtı. Avrupa'yla yakınlaşma Ermenistan'daki demokratikleşme çalışmalarını hızlandırdı. Artık Ermenistan Parlamentosu ile hükümetinin, mesailerinin önemli bir bölümünü demokratik bir hukuk devleti yaratma yolunda harcadığını, önemli anayasa ve yasa değişikliği hazırlıkları içine girdiğini görebiliyoruz. Benzer değişimler Azerbaycan ve Gürcistan'da da yaşanmasına rağmen daha ağır ilerliyor.

ABD ve AB arasında kimi zaman yarışa kimi zaman ortak bir ilgiye dönüşen “bölgeye merak”ın, giderek artmaya ve belirleyici olmaya başladığı görülüyor. Bölgedeki varlığını bugüne değin sadece Azerbaycan ve Gürcistan politikalarında donuklaştıran, bölgede hissedilir bir inişiyatif oluşturamayan, sürekli geç kalan Türkiye ise ABD, AB ve Rusya arasındaki bu mücadelenin şimdilik bir tür aracı ve aracısı konumunda. Yine de, Avrupa'nın bölgeye ilgisini vurgularken “Türkiye üzerinden Kafkasya'ya komşu olduğunu” dile getirmesi, ABD'nin de Kafkasya'daki politikasını Türkiye üzerinden yürütmesi, ne kadar geç kalırsa kalsın Türkiye'nin bölgedeki önemini artırıyor. Batı'nın Kafkasya'ya uzanımı ne kadar Türkiye üzerinden olacaksa, Güney Kafkas Cumhuriyetleri'nin de Batı'ya açılımı aynı şekilde Türkiye üzerinden olacak. Öyle ki, bir gün Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girecek olma ihtimali, bu Kafkas ülkelerini de şimdiden “Biz niçin giremeyelim?” ümidine yöneltmeye yetti.

Bu ümit, şimdiden konuşulması mümkün gözükmeyen, ama telaffuzu dahi genç Kafkas Cumhuriyetleri'nde büyük heyecan ve şevk yaratabilecek bir açılım. Bölgeye sunulacak böylesi bir açılım gerçek bir ortak çıkar alanı olmaya namzet ve bölge barışının, istikrarının tesisi ile ka-

İclicliğini kolaylaştırabilecek önemli bir proje. Nitekim bu açılımın bölgede yaratacağı heyecanın farkında olan Avrupa Birliği, her üç ülkeye birden "Avrupa Birliği'ne Özel Komşuluk Statüsü" başlığıyla ortak bir perspektif sundu ve bununla da bölgede daha etkin olmaya başladı. Kafkasya'da Avrupa Birliği gibi bir ortak çıkarın yaratılması, hem Türkiye açısından hem de Kafkasya ülkeleri açısından heyecan verici bir vizyon. Son NATO zirvesiyle birlikte Türkiye'nin kendisine yüklenen yeni misyonla birlikte Kafkasya'da daha etkin politika yapması kaçınılmaz bir duruma geldi. "Türkiye üzerinden Avrupalılık", "Türkiye üzerinden Batılılık" şeklinde özetlenebilecek bu misyonun gerçekleşmesi bölgenin çehresini bütünüyle değiştirecektir. Ne var ki, Türkiye'nin bu misyonu gerçekleştirip gerçekleştiremeyeceği bir soru işareti.

Avrupa diplomasisinin satır aralarında dolaşan bazı olası sorular, muhtemelen Türk dış siyasetinin de ajandasını meşgul ediyordur. Çünkü olası gelişmeler, Türkiye'nin geleceğini fazlasıyla ilgilendiriyor. Bu sorulardan şu an için en zayıf olanı ve en az sorulanı ise şu: "Eğer durum böyle giderse, Avrupa Ermenistan'ı ve diğer Kafkas ülkelerini Türkiye'den önce Avrupa Birliği'ne almaya yeltenir mi?" Bu sorunun cevabı ilk başta, öylesine reel karşı gerekçelerle yüklü ve o denli olanaksız gözüküyor ki, sorunun kendisini romantik bir soru olarak algılamak ve cevabıyla hiç ilgilenmemek de mümkün. Yine de gerçekleşme olasılığı neredeyse hemen hemen hiç bulunmayan ütopyik soruyu irdelememizde ve bir miktar ufuk egzersizinde yarar var.

Dikkat edilirse soru "Eğer durum böyle giderse" diye bir şartla başlar. O halde öncelikle "giden durumu" analiz etmek gerekir. O durumda da manzara çok net bir şekilde ortada. Türkiye gibi Ermenistan, Azerbaycan ve Gürcistan'ın da gözü Avrupa Birliği'nde. Onların da hedefi tam üye olmak, ancak bunun şimdilik çok zor olacağının da bilincindedir, çünkü önlerinde büyük engeller var. Engellerden başlıcası artık Avrupa Birliği'nin kendi genişlemesini sorgular hale gelmesi ve daha fazla genişlemek istememesi. Özellikle Avrupa Birliği'ne üye ülkelerin kamuoyları, her genişlemeyi kendi standartlarından bir kırpmaya olarak algılıyor ve her biri kendi hükümetlerini genişlememe konusunda zorluyorlar. Bu baskı giderek daha da artıyor. Görünen o ki genişlemenin devamı Avrupa Birliği'nin temelini de sarsılmasına, hatta dağılmasına kadar varabilir. Bazı ülkelerde özellikle de Fransa'da anayasa referandumlarının sancılı geçmesinin temel nedeni, bu genişleme politikasına olan tepkinin ta kendisi. Dolayısıyla salt bu nedenle dahi şu an için Kafkas ülkelerinin ve tabii ki Ermenistan'ın Avrupa Birliği'ne üyeliği hakikaten romantik bir beklenti konumunda. Üstelik onlardan önce sırada Türkiye varken ve Türkiye'nin dahi üye olup olamayacağı tartışma konusuyken.

Bu manzara bir yana, diğer önemli husus ise yine Avrupa Birliği ülkelerinde "Ermeni soykırımının tanınması" konusunda giderek artan bir mutabakatın varlığı. Fransa'dan sonra Almanya'nın da devreye girmesiyle bu mutabakatın belirginleştiği çok açık bir biçimde görüldü, daha da ötesi, hemen her fırsatta sürekli Türkiye'yi destekleyen İngiltere'nin dahi saf değiştirme olasılığı artıyor. Türkiye'nin son zamanlarda anlaşılması güç bir tercihle, İngiltere Parlamentosu'na mektup yazıp "Mavi kitabı reddet" baskısında bulunmasının, aksi sonuç doğurması kehanet sayılmamalı. Avrupa ülkelerinin her birinde giderek yerleşik hale dönüşen bu mutabakatın, yeni bir politikaya tahvil edilip edilmeyeceği, bu yeni politikanın ise "Ermenistan'a pozitif ayrımcılık tanınması" noktasına taşınıp taşınmayacağı ve asıl önemlisi de bu pozitif ay-

rımcılığın Ermenistan'ın Avrupa Birliği'ne kabulüyle sonuçlanıp sonuçlanmayacağı asıl sorudur. Sorunun yanıtı ise Türkiye'nin bundan sonraki tutumuyla yakından ilintili.

Alman Parlamentosu'nda bir süre önce yapılan "Ermeni soykırımı"na ilişkin genel görüşmenin, bugüne kadar diğer Avrupa ülkelerinde yapılan benzer girişimlerden çok önemli bir farkı oldu. Hemen hemen tüm grupların sözcüleri tam bir ittifak halinde, Türkiye'yi hedef almaktan ziyade kendi kendilerini sorguladılar. Tarihte yaşananlardan kendilerinin de sorumlu olduğunu dile getirdiler. Sonuçta da Alman Parlamentosu'ndan "Ermeni soykırımı"na ilişkin bu doğrultuda ortak bir karar çıkardılar. Daha da anlaşılır haliyle, çıkan kararda esas olarak Türkiye'yi değil, kendi kendilerini hedef aldılar. Tabii ki bu yeni duruş da kendi gelişmelerini beraber taşıyacak. Avrupa'nın tarihte oynadığı sorumluluğa sahip çıkması, bu sorumluluğu idrak etmesi, önemli bir gelişme. Üstelik sadece bu sorumluluğun idrak edilmesi değil, geçmişin bedelinin de ödenmesi gerekecek. Bu bedelin karşılığı ise belli... Avrupalılar geçmişte bu iki hal-kın arasındaki ilişkinin tüketilmesine neden olmuşlardı, şimdi ise bu ilişkinin yeniden üretilmesine yardımcı olmaları gerekir. Bunun için de her türlü kaynaklarını Türkiye'yle Ermenistan arasında ortak çıkar alanları yaratılması için harcamalıdır.

Doğrusu Avrupa'nın bu ilişkilerin yeniden üretilmesine yönelik ortak bir arzu içinde olduğunu söylemek mümkün. Hem Avrupa Parlamentosu'ndan, hem her bir Avrupa ülkesinden ayrı ayrı yapılan açıklamalar, Türkiye'yle Ermenistan'ın iki komşu ülke olarak aralarındaki sorunları çözmelerini telkin eden ve hatta bir miktar da zorlayan bir konuma ulaşmış durumda. Bu boyutuyla bu telkinler rahatsız edici değil.

Öyle ki, Türkiye'nin Ermenistan'a yönelik yeni açılımında, sadece ABD'den değil, Avrupa'dan yağın bu tür tavsiyelerin de büyük rol oynadığı ortada. Dolayısıyla, Avrupa Birliği'nin şu an için Türkiye ve Kafkas ülkeleri için biçimlendirdiği politikanın hayli gerçekçi ve doğru bir rota içerdiği söylenebilir. Bu doğru politika, Türkiye'nin ve Kafkas ülkelerinin kaderini birbirine bağlayan ve Türkiye'nin Avrupa Birliği üyesi olmasıyla diğerlerinin de Avrupa Birliği'ne yaklaşmalarını ve hatta birliğe girmelerini sağlayacak bir proje. Buraya kadar sorun yok, herkesin birinci seçeneği bu. Diğer deyişle ortak çıkar alanı bu haliyle zaten yaratılmış durumda.

Peki, Türkiye Avrupa Birliği'ne girmekte nazlanırsa, ayak sürerse, ya da rotasını sürekli bir adım ileri iki adım geri uygularsa, o zaman bu politika değişir mi? Değişirse hangi yöne kayabilir? Benzer bir soruyu Türkiye-Ermenistan ilişkileri açısından da sorabiliriz. Türkiye işi ağırdan alır ve özellikle de Ermenistan'la politikasında üstten bakan ve ilişkiyi erteleyen bir tutum sergilemeyi sürdürürse, o takdirde Ermenistan kendi kaderini Türkiye'nin kaderine bağlayan bu politikanın değişmesi için ayrı bir çaba içine girer mi? Böyle bir çaba içine girerse başarı kazanma şansı olur mu? Bugün için bu soruların cevabı hakikaten ütöpik ya da romantik. Türkiye'nin giremediği bir Avrupa Birliği'ne coğrafi teması dahi bulunmayan yanibaşındaki üç Kafkas ülkesinin girmesi, hele hele de bunların içinden Ermenistan'ın sıyrılarak bir başına girmesi hayli zor, üzerinde konuşulması ya da düşünülmesi bile gerekmeyen bir husus gibi. Ancak şu anda bu konularda herhangi bir inisiyatif kullanmayan ve temel çabasını da soykırımın tanınması konusunda Türkiye'yi köşeye sıkıştırmaya vakfetmiş bulunan bir Ermeni diasporasının var olduğu da unutulmamalı. Aynı diaspora silkinip, uykudan uyanır ve Türkiye'yle

uğraşmaktansa Ermenistan'ın geleceğiyle uğraşmayı hedefinin başına alır ve bu hedefin başına da Ermenistan'ın Avrupa Birliği'ne girişini oturtursa, o zaman bu romantik beklentinin reel bir politikaya dönüşebileceği de hiç sürpriz sayılmamalı. O takdirde Avrupa Birliği'nin diasporaya ne kadar direneceği belirsiz. Diasporanın her birinin kendi bulunduğu ülke içinde bu yönde çalışması ve kendi hükümetlerine baskı uygulayıp pozitif ayrımcılık talebinde bulunması, bugün için hayli romantik olan bu öngörünün reel bir politikaya dönüşmesini pekala zorlayabilir. Bugün için Avrupa'nın Ermenistan'a pozitif bir ayrımcılık uygulamasının önündeki en önemli engellerden biri, bizatihi Karabağ sorununun kendisi. Avrupa'nın Karabağ'ı çözebilmiş bir Ermenistan'a daha olumlu yaklaşması çok muhtemel.

Özetle... Giderek tarihte oynadığı rolün farkına varan, bunun sorumluluğunu dile getiren ve bedel ödemesi gerektiğini idrak etmeye başlayan bir Avrupa'nın varlığından söz ediyoruz. Bugün için uyuyan ama yarın uyandığında önemli bir faktör olacak olan diasporanın varlığından söz ediyoruz. Diaspora uyandığında, bu bedelin pozitif bir ayrımcılığa, bu pozitif ayrımcılığın da Ermenistan'a bir şekilde tanınacak hakka dönüşebileceğinden söz ediyoruz. Doğrudur, şimdilik çok romantik öngörüler tüm bunlar. Ama şu var ki, geleceğe ilişkin hemen her şey büyük oranda Türkiye'nin tutumuna bağlı olacak. Bazı öngörülerin romantik kalıp kalmayacağı da...

KORKUNUN YERİNE ARZUYU KOYMAK

Türkiye'de Avrupa Birliği yolunda halk kesiminde kararlılık bulunmakla birlikte, devlet katında bu kararlılığın zorlandığı da gerçek. Aslında Türkiye'nin "bu zorlanan kararlılığının" da sorgulanması gerekiyor. Türkiye'de iktidar alışkanlığı üzerine kurulu oligarşik devlet sistematığı, nasıl olur da egemenliğinin bir bölümünü devretmek pahasına Avrupa Birliği gibi bir yönelime rıza gösterir? Nasıl olur da Avrupa Birliği'ne katılmak pahasına bunca yıl sürdürdüğü dayatmacı politikasını terk etmeye boyun eğer? Nedir onu bu çaresizliğe iten etken? Batılı olma arzusu mu, Doğulu kalma korkusu mu? Gerçekçi bir saptamayla Türkiye ve Avrupa Birliği'nin birbirlerini arzu ettikleri için değil, korktukları için istediklerini rahatlıkla söyleyebiliriz. Avrupa Birliği'ne giremeyecek bir Türkiye'nin geleceğin dünyasında stratejik bir önemsizliğe itilmesi, hatta ve hatta NATO gibi silikleşmiş bir organizasyonun dışında dahi kalması Türkiye Cumhuriyeti devleti kurmaylarının hesaba kattıkları bir olasılık ve oligarşik iktidarın kendi durduğu noktadan geri çekilme çaresizliğini açıklamayla da yakından ilgili. Avrupa'nın dışında kalmış bir Türkiye'nin ise dünyanın ortasına fünyesi çekilerek atılmış "medeniyetler çatışması"nın neresinde kalabileceğinin bilinmezliği, Avrupa'nın en büyük korkusu ve Türkiye'yi Avrupa Birliği'ne almanın yegâne gerekçesi.

Türkiye ile Avrupa Birliği'nin ilişkilerini belirleyen ana etkenin karşılıklı bir "arzu"dan kaynaklanmadığı, asıl belirleyici etkenin karşılıklı "korku" olduğu tüm çıplaklığıyla ortada. Bu ilişkinin motor gücü korku olduğu içindir ki, ilişkiler her iki taraf için hem vazgeçilmez ama aynı zamanda da ağır. Tarafları birbirine, araçları önden çeken ve "arzu"yla çalışan bir motordan ziyade, arkadan ittiren ve "korku"yla çalışan motorlar taşıyor. Bu "korku"yla çalışan motorları "arzu"yla çalışan motorlara dönüştürmedikçe de yol hayli uzayacak. Tarafların dönem dönem "Almayız" ya da "Girmeyiz" şeklinde birbirlerini korkutmaya çalışmalarının al-

tındaki psikolojik neden ise zaten belli ve bu karşılıklı korkutmalar bir kandırmacadan ve kendi kendini aldatmadan ibaret, çünkü gerçek şöyle buyurur: "Korkutmak aslında korkmanın ta kendisidir."

Oysa korkunun geleceğe bir faydası yok. Türkiye, Avrupa'ya eğilimini kendi iradesiyle korkudan arzuya dönüştürebilirse, önündeki sorunları daha da cesaretle çözme başarısına kavuşacaktır. Keza Ermenistan'la ilişkilerini de başkalarının kendi üzerine yüklediği misyondan, kendi arzu ettiği, bir irade vizyonuna pekâlâ dönüştürebilir. Bunun da yolu Ermenistan'la ikili ilişkiler kurup ortak çıkar alanları yaratmaktan geçer. Diplomatik bir ilişki kurmuş Türkiye ile Ermenistan arasında ortak çıkar alanları fazlasıyla mevcut. Türk dış politikasının temel düsturunu "kazan kazan" formülüne dönüştüren AKP iktidarının Ermenistan'la da benzeri bir politika geliştirmesi mümkün. Enerji, tarım, sanayi, inşaat, turizm, hizmet sektörlerinde ve daha birçok alanda, iki ülke arasında yaratılacak ortak projelerin hayata geçirilmesi hiç de zor değil, bu anlamda her türlü dış desteğin de yağacağı kuşkusuz.

Türkiye ile Ermenistan arasında yaratılacak ortak çıkar alanlarının iki önemli yararı daha söz konusu. Birincisi, bu ortak çıkar alanlarında birlikte sürdürülecek ortak işgalin, aynı zamanda birlikte yaşanan ortak bir terapi olacağı... İkincisi de, bu iş alanlarına diasporanın da katkısının sağlanarak, diasporadan birlikte yararlanmak projesinin hayata geçirilmesiyle, bu sayede diasporanın da Türkiye'ye karşı yumuşama sürecine gireceği. "Karşılıklı yardımlaşma" algılamasıyla gerçekleştirilmesi gereken bu ortak çıkar alanlarının, geleceğe ilişkin diğer bir yararı da, Türkiye'nin bugün çok korktuğu, Ermeni dünyasındaki kimi kesimlerin akıllarından hiç çıkarmadıkları "tazminat ödenmesi" sorununa kendiliğinden getireceği çözüm. Bugün için öcü gibi duran tazminat meselesi, bu türden karşılıklı yardımlaşma algılamasıyla ortaya konan ortak yaşam biçimi içinde, zaman içinde kendiliğinden karşılanabilir ve elimine olabilir. Yarının kötü ya da öcü beklentilerini ancak ve ancak bugün gösterilecek karşılıklı iyi niyet ve dayanışma ortadan kaldırabilir.

Tüm bu sürecin gerçek bir olgunluk içinde yaşanması ise, tarafların üslubuyla yakından ilintili. Türkiye'nin şu anda geliştirdiği üslup ise ne yazık ki beklenen seviyeden uzak. Türkiye'den yükselen "Ermenistan'ı diasporanın ekonomik yardım beklentisinden kurtararak, diasporaya vereceği tavizleri azaltmalıyız" şeklinde özetlenebilecek yaklaşımların Ermeni dünyasında ters etki yarattığı bilinmeli. Sonuçta Ermeni dünyası Ermenistan'ıyla ve diasporasıyla bir bütün, tüm çözüm önerilerinin bu bütünlüğü kucaklayacak ve onları bölmeyecek bir üslupla yapılmasında yarar var. Keza yine bazı çevrelerce dile getirilen "Ermenistan'ın nüfusu ne ki, bizimle iyi geçinsinler biz onlara sahip çıkarız" şeklinde özetlenebilecek görüşlerin de, üstten bakışçı bir üslup olduğu ve karşı tarafı rencide ettiği unutulmamalı. Türkiye Ermenistan'a karşı göstermeye çalıştığı yeni açılımını yeni bir üslupla donatmadığı sürece, eski üslubun yeni açılımı anlamsızlaştırdığı görülmeli. Yeni açılım, yeni ve empatik bir üslubu beraberinde taşımalı.

BİR SONSÖZ

Türk-Ermeni ilişkisizliği üzerine karalamaya çalıştığım satırlar, esas olarak yeni görüşler değil. Son on yıldır bu konuda neler yazdım ve neler konuştuyusam, onların bir özetinden ibaret.

Tüm bu süreçte yaşadığım bir handikaba dikkat çekip, bu kez de yaşanmaması için, okuru uyarmakta yarar görürüm. Türkiyeli bir Ermeni olarak değişik adreslere konuşmak durumunda kalırken özellikle iki noktaya özen gösterdim: Birincisi hitap ettiğim adrese karşı eleştirel durabilmeye, ikincisi bu adresleri birbirine karıştırmamaya. Ne yazık ki aynı özeni hitap ettiğim adresler çoğunlukla göstermediler. Avrupalılarla konuşurken Avrupalıları eleştirdim ama bu eleştirilerimden Ermeniler ya da Türkler kendilerine pay çıkarıp söylemleri yerdiler ya da övdüler. Türklerle konuşurken Türkleri eleştirdim ama buradan da Avrupalılar ya da Ermeniler kendilerine pay çıkarıp eleştirileri yerdiler ya da övdüler. Tabi Ermenilerle konuşurken de Ermenileri eleştirdim ama bundan da özellikle Türkler kendilerine pay çıkarıp saptamaları yerdiler ya da övdüler. Sanırım bu benim gibi biri için bundan böyle de kaçınılmaz bir handikap olacak. Ama ne çare ki, bu duruma karşı benim samimi olmak dışında başkaca da alabileceğim bir tedbir yok. Adresler beni şaşırırsa da ben adresleri şaşırmayacağım, hepsi bu.

Tam da bu noktada "Bu bir soykırım mıydı değil miydi?" tartışmalarına ilişkin algılamamı bir kez daha yineleyeyim.

Ne 24 Nisanlarda yürüyebildim, ne de atalarımın anısına anıtlar dikebildim. Ama ne onları o günlerde bıraktım, ne de bugünlerde taşıdım. Onları yaşamımda yaşamayı sırtladım. Gücümün yettiğince de geleceğime taşındım. Bu taşımama da sekte vurmaya "ne" ya da "kim" yeltendiyse onlarla amansızca boşuştum. Tabi ki atalarımın başına gelenleri biliyorum. Buna kiminiz "katliam", kiminiz "soykırım", kiminiz "tehcir", kiminiz de "trajedi" diyorsunuz. Atalarım da Anadolu deyimiyle "kıyım" dardı. Bir devlet kendi yurttaşlarını, hem de savunmasızlarını, çoluk çocuk, kadın yaşlı demeden, kök saldıği ortamlardan söküp, bilinmez ve bitmez yollara salıyorsa, bunun sonucunda da bir halk büyük bir bölümüyle yok oluyorsa, bugün bizlerin bu durumu izah edecek kelimeleri tercih etme kıvranışımız, insan olma özelliğimizin hangi vasfıyla izah edilebilir? "Buna soykırım mı desek, göç mü desek?" diye cambazlıklar yapacaksak, her ikisini de aynı ölçüde mahkum edemeyeceksek, soykırım yerine tehirci ya da tehcir yerine soykırımı tercih etmekle insan oluşumuzun hangi onurunun bir parçasını kurtarmış olacağız?

İtirazım uluslararası arenaya sürülen söylemlerin içeriğine ilişkin değil, o söylemlerin ortaya konması için seçilen alana ve zamanlamaya ilişkin. "Alan"dan başlayalım: Dünyanın üçüncü ülkelerinin parlamentolarında, bir ulusun 90 yıl önce yaşamış olduğu tarihi bir trajedinin bugün güncel politikanın malzemesi yapılmasına, o talihsiz insanların varlığını devam ettirmeye çalışan bugünün Ermenileri olarak daha ne kadar izin vereceğiz? Bu gündeme alışların arkasında onların kendi politik ve kendi güncel, ulusal çıkarlarının bulunduğunu görmezden mi geleceğiz? Daha ne kadar bu geçmiş dramımızın helikopter ihalelerinde, seçim arenalarında veya üçüncü ulusların çıkar hesaplarında sermaye yapılmasına izin vereceğiz, ön ayak olacağız? Böyle mi ödeyeceğiz atalarımıza olan borcumuzu? Böyle mi ispat edeceğiz atalarımıza olan bağlılığımızı? İşte gerçek tüm çıplaklığıyla ortada, soykırım tasarılarına ilgi duyanlar güne göre politikalarını değiştirmiyorlar mı? Bunun neresinde insani yaklaşım, neresinde ahlaki yaklaşım? Ermeni dünyasının bu soytarılığın farkına varmasının vakti artık gelmedi mi?

Kuşaktan kuşağa aktardığımız travmamızdan kurtulamadıkça, Ermeni dünyasının huzurlu bir gelecek kurması mümkün gözüküyor. Tarihi sürecimizin kara bir kesitine takılı kalışımızı

ifade ediyor bu travma. Ne yazık ki o kesitten bir türlü bugüne taşıyamıyoruz kendimizi. "Ne yani o günleri unutamız mı?" diye bir soru sorulabilir elbet. Gereksiz bir soru bu. Travmadan kurtulmayı ve normalleşmeyi, "geçmiş unutmak" olarak algılayanların bir yanılması sadece. İnsan kendi tarihini nasıl unutabilir ki? Niçin unutsun ki? Ancak, bir ulusun bugünü ve geleceği sadece o kara kesitten beslenerek ayakta tutulmaya çalışılıyorsa, bu bir travma hali değil de ne? İşte bunun için de doktorun, reçetenin ve tedavi şeklinin doğru seçilmesi, büyük önem taşıyor.

Biz, "Ermeni sorununun konuşulduğu alan üçüncü ülkelerin parlamentoları olmamalı, bizzat olayların asli tarafları ve bizim topraklarımız olmalı" derken, tedavinin de nerede bulunabileceğine işaret etmek istiyoruz aynı zamanda. Sadece iki halk arasında kurulacak bir diyalog, bu sorunu sorun olmaktan çıkarmaya yeter mi? Cevabımız çok net: "Evet yeter ve başkaca da bir çare yok zaten." Hatta fazla optimist gözükseniz de, şunu dahi ifade etmekten çekinmemeliyiz. "İki ülke arasında önşartsız kurulacak normal ilişkiler ve diyalog öylesine mucizevi gelişmeler sağlayabilir ki, bir gün Türk tarafı Ermenilere 'Gelin şimdi biraz da tarihimizi konuşalım' dediğinde, Ermenilerin 'Sırası mı şimdi, bırakalım geçmiş, halklarımızı mutlu kılmak için başlattığımız ortak işlerimize ilgileneelim' demeyeceğini kim iddia edebilir?"

Bizler bu topraklarda uzun müddet beraber yaşadık, ortak bir hafızamız var. Lakin ortak hafızamızı monolog hafızalara dönüştürdük, hepimiz bildiğimiz telden çalışıyoruz. Oysa monolog söylemlerimizi diyaloga dönüştürüp, ortak hafızamızı niçin yeniden inşa etmeyelim? Bunu becerebilirsek, başka ülkelerin meclislerinin yasalar çıkarma işgüzarlığına da fırsat tanımamış olmaz mıyız? Diyalog ortamında ne inkâr söylemlerine gerek kalır ne de "Özür dile" dayatmalarına. Dahası, bu diyalogun bizatihi kendisi bir özür süreci sayılır. İlle de üçüncü ülkelerin kendi çıkarlarının eşref saatinde yapacakları dayatmalı aracılığı mı beklememiz gerekiyor? Zamanlamamızı biz tayin etsek, daha insani ve acil bir çözüm bulabilmemiz işten bile değil.

Kabul etmeli ki, Türk toplumu siyasetçisi, aydını ve halkının büyük bir kesimiyle "Ermeni paranoyası" olarak adlandırabileceğimiz hastalıklı bir ruh hali içindeyken, böylesi bir empati ortamına hazır gözüküyoruz. Ancak unutulmaması gereken bir hususu bir kez daha anımsatmakta yarar var. Bugüne değin "Ermeni sorunu" Türkiye'de tabuydu, bilginin rahatça değil, aksine güdümlü dolaştığı bir alandı. Dolayısıyla yıllardır böylesi bir ortamdan beslenmiş toplumun süratli ve yeni açılımlar sergilemesi elbette pek de kolay olmayacak. "Ermenilerin uluslararası arenada 26 bin yazılı eserine karşın Türkiye'nin toplam 15-20 yayınının bulunduğu" söyleniyor. Bu doğru olabilir. Ama başka bir doğru daha var. Türkiye'de de konuya ilişkin bini aşkın yayın bulunmasına karşın ülkede yayınlanmış alternatif Ermeni tezini savunan eserlerin sayısı sadece bir elin parmakları kadar. Bu da gösteriyor ki, içerdeki bilgi nasıl dışarıya taşınmıyorsa, dışarıdaki karşı bilgi de içeri taşınmıyor. Dolayısıyla karşılıklı bir empati ortamının oluşmasını sağlayacak ilk hamleyi bu bilgi takasıyla gerçekleştirmekte yarar var. Karşılaştırmalı bilgiye erişmiş toplumların diyalog kurabilmeleri ve birbirlerine empatiyle yaklaşmaları çok daha mümkün. Başkalarının konuşmasından ziyade sorunun asıl sahipleri olan bizlerin konuşması da ancak bu yolla sağlanabilir.

"Acıyı sırtlayıp onurla taşımak" tanımlamasını özellikle vurgulamak isterim. Ermeni dünyasına da bu üsluba sahip çıkması için sesleniyorum. Bizim gerçeğimiz ancak başkaları kabul

edince mi gerçeğe dönüşecek? Bizim gerçeğimizin, bir zamanlar bu acının yaşanmışlığına biz-zat tanık olmuş devletlerin kabul etme insafıyla, kabul etmeme insafsızlığı arasında sürekli bir malzeme olarak kalması mı içimizi rahatlatacak? Onların vicdanlarındaki pasın kiri mi bizim yüreklerimizi yıkayacak? Gelin, bırakın kendi gerçeğimiz bize kalsın onların paslı vicdanları da kendilerine. Gelin, kurtarın tarihi acımızı bu insanların elinden. Bırakın, kabul edip etmemeleri onların vicdanının problemi olarak kalsın ama acımızı da bu dünyada, hiç kimse, ama hiç kimse, ne Ermeni'si ne Türk'ü, ne de dünyalısı sömüremesin, günlük siyasetinin ve politikasının bir parçası yapamasın. Gelin biz o insanların torunları olarak böyle bir ahlâksızlığa bundan böyle asla izin vermeyelim. Kendi acımızı kendimiz sırtlayalım ve gerekirse mahşere kadar da onurumuzla kendimiz taşıyalım.

Hepimiz içimizde taşıdığımız ama olan bitenler karşısında çekinip yansıtamadığımız, düşünüp de dile getiremediğimiz gerçek hallerimizin korkak isyanındayız. Cesaretimizi toparlayıp elimizin tersiyle bir kenara atamıyoruz hâlâ bizi tutsak eden hamasi söylemleri. Ne var ki, bizlerin cesaretsizliği sayesinde de birilerinin ürettiği "öfke, intikam, toprak, tazminat" kavramları dolduruyor boşluğu, sanki Ermeni dünyasının tek gerçeği bu kavramlarmış gibi! Sahi benim atalarımın onca canının bedeli kaç para eder sizce! Farz edin ki verdiler bir şeyler... Hangimizin boğazından geçecek?

Ermeniler ve Türkler birbirlerine bakışlarında sağlıklı halden kurtulmadıkça, özellikle Ermenilerin kendi kimliklerini sağlıklı şekilde yeniden yapılandırmaları mümkün gözüküyor. Türkler 1915'e bakışlarında empatik bir yaklaşıma girmedikçe Ermeni kimliğinin sancılı kıvranağı devam edecek. Asıl önemli sorun ise Ermeni'nin kimliğindeki bu düşman Türk imgesinden kurtulup kurtulamayacağı. Ermeni kimliğinin "Türk"ten azat olmasının görünür iki yolu var. Bunlardan biri, Türkiye'nin (devlet ve toplum olarak) Ermeni ulusuna karşı empatik bir tutum içine girmesi ve nihayetinde Ermeni ulusunun acısını paylaştığını belli edecek bir anlayış sergilemesi. Bu tutum hemen olmasa da, zaman içinde "Türk" unsurunun o zarar verici boyutuyla Ermeni kimliğinden uzaklaşmasına yol açabilir. Ne var ki, bu şıkkın gerçekleşmesi şimdilik zor bir olasılık. İkinci yol ise bizzat Ermeni'nin "Türk"ün etkisini kendi kimliğinden atması. İlkine göre bu ikincisi, daha bir kendi iradesi ve inisiyatifine bağlı olduğundan, gerçekleşme ihtimali daha fazla. Esas olarak tercih edilmesi gereken yol da bu.

Ermeni dünyasının bunu nasıl başarabileceği ise tamamiyle mevcut duruma yeni bir anlayışla bakabilmesiyle ilişkili. 1915'e bakmak örneğin... Ermeni dünyası yaşadığı tarihi dramın gerçekliğinin farkında ve bu gerçeklik bugün dünya ülkelerinin ya da Türkiye'nin kabul edip etmemesiyle değişecek değil. Onlar kabul etmese de Ermeni ulusunun vicdanında olan bitenin adı başından beri kazındı. Dolayısıyla ne dünyadan ne de Türkiye'den bu gerçekliğin tanınmasını beklemek Ermeni dünyasının yegâne hedefi olabilir. Gayrı herkesi kendi vicdansızlığıyla baş başa bırakma zamanı gelip de geçti. Bu gerçekliği kabul edip etmemek esasen herkesin kendi vicdani sorunu, bu vicdan da temelini bizatihi insanlık denilen ortaklığımızdan -"insan" kimliğimizden- alır. Dolayısıyla gerçeği kabul edenler, esas olarak kendi insanlıklarını arındırırlar. Ermeni kimliğinin sağlığını Fransız'ın, Alman'ın, Amerikalı'nın ve ille de Türk'ün soykırımını kabul edip etmemesine endekslı bir durumda bırakmak, Ermeni dünyasının artık terk

etmesi gereken bir hata. Gayrı bu hatadan uzaklaşmanın ve "Türk"ü Ermeni kimliğindeki bu etkin olumsuz rolünden ötelemenin zamanı gelip de geçti.

Kimliksel dinginliğini "Türk"ün olumsuz ve kayıtsız varlığına kilitleyen Ermeni dünyasının, tüm ortak performansını dünya üzerinden "Türk"e baskı uygulamaya ve soykırımı kabul ettirmeye ayırması, ne yazık ki kimliğin uyanışını erteleyen koca bir zaman kaybından başka bir şey değil. Ermeni dünyası, kimliğinin geleceğine bundan böyle öylesi kavramlar yüklemeli ki bu kavramlar ulusun körelmiş üretim yeteneğini tekrar fişekleyebilecek iticilikte olsun. İşte bu nedenle, "Kendi acısını sırtlayacak ve gerekirse mahşere kadar da onuruyla kendisi taşıyacak" bir anlayışı Ermeni kimliğine hakim kılmak en temel yönelim olmalı. Aksi durumda Ermeni dünyası kendini başkalarının gerçeği kabul edip etmeme insafına zincirlemiş olur ki... Bu da gerçek tutsaklığın ta kendisi.

Ermeni dünyasının kendisini böylesi bir hasım "Türk" imgesinden kurtardığında, kimliğinde bir boşluk yaşayacağını ve özellikle de diaspora Ermenilerinin kimliksel çözümlülüğünün hız kazanacağını sananlar aldanırlar. Ermeni kimliğinde "düşman Türk"ten geriye kalacak boşluğu dolduracak çok daha yaşamsal bir olgu söz konusu, o da bağımsız Ermenistan devletinin ta kendisi. Bundan on beş yıl önce var olmayan bu yeni heyecan, artık her türlü etkinin ve etkinin üstünde Ermeni kimliği üzerinde büyük bir rol oynamaya namzettir. Ermeni dünyasının geleceğini, bu minik ülkenin gelecekteki refahına ve içinde yaşayanların mutluluğuna endekslemesi aynı zamanda kendi kimliğini rahatsız eden sancılardan kurtuluşunun da bir işareti olacak. Ermeni kimliğinin düşman "Türk"ten kurtuluşunun yolu gayet basit: "Türk"le uğraşmamak... Ermeni kimliğinin yeni cümlelerini arayacağı alan ise artık hazır: Gayrı Ermenistan'la uğraşmak. "Türk"ün Ermeni kimliğinden dışlanmasıyla boşalacak o tahrip edici kimliğin yerini dolduracak sağlıklı kimlik, Ermeni'nin Ermenistan'la kuracağı ilişkiyle sağlanabilir. Yeter ki bu mevcudiyetin farkında olunsun.

Diasporanın kimliğini muhafaza edebilmesinin tarihsel şartı, hep o "bir gün gerçekleşecek rüya" oldu. Büyük çoğunluk içerisinde erimeme inadı, hep o rüya ile sağlanmaya çalışıldı. Bazen rüyalar hiç beklenmedik bir anda gerçekleşebilir, tıpkı Sovyetler'in dağılması ve bağımsız bir Ermenistan'ın ortaya çıkması gibi. Lakin gelin görün ki, bundan sonra verilmesi gereken mücadele Ermenistan'ın kalkınmasına, çağdaş devletler düzeyine erişmesine katkı sağlamak olmalıyken, diaspora bunun yeterince farkında değil. Bu tıpkı şuna benziyor: Kör bir kuyunun 1915 metre dibindesiniz, yukarıda kuyunun ağzında ışığı görüyorsunuz. İçinizden birileri "Ümidini kesme, dayan, bir gün o ışığa kavuşacağız" diyor, güya sizi ayakta tutmaya çalışıyor. Oysa bir başka yolu daha var ışığa uzanmanın. Kuyuyu tırmanmaya çalışmak. İşte bu fırsat doğmuş ama hâlâ o birileri, sizi o kuyunun tarihsel derinliğinde tutabilmek için aynı vaazı inatla tekrarlıyorlar. Diasporanın sessiz çoğunluğu tırmanmaya yeltenip, kurtulmaya çalışmalı o kör kuyudan. Ufak bir gayret, rüyanın zaten gerçekleşmiş olduğunu göstermeye yetecek de artacak. Yok eğer o kör karanlıkta rüya görmekte inat edilecekse ışığın günahı ne, gerçeğin günahı ne?

Türkiye'ye gelince... Temel soru şu: Türkiye "Ermeni sorunu"nu nasıl halledecek? Batı'nın Türkiye'ye karşı sık sık sermaye olarak kullandığı sorunu, sorun olmaktan çıkarmanın bir tek

yolu var, o da Ermenilerle doğrudan diyalog yolunun bulunması. Bu diyalogun kanallarını üç ayrı noktadan açmak gerek. Başta Türkiye ile Ermenistan arasında devletten devlete ve toplumdaki topluma ilişkilerin geliştirilmesi, ikincisi Türkiye Ermenilerinin sorunlarının herhangi bir dış dayatmaya ve uyarıya gerek bırakılmadan halli, üçüncüsü de dünyanın her tarafına yayılmış olan ve Anadolu hasretiyle yanan Anadolu kökenli diaspora Ermenilerinin tekrar kazanılması. Bundan sonrasını artık tarafların tutturacağı üslup belirler. Özellikle de bu üslup içerisinde ulusal onurlara gösterilecek karşılıklı saygı ve özen anahtar rol oynar. Örneğin Ermenistan Devlet Başkanı "Bu Ermeni halkının bir onur meselesidir sonuçta sadece moral kazanım elde edeceğiz, toprak talebi gibi başka bir niyetimiz yok" derken, Türkiye bu söylemi anlayabilme çabası gösterebilecek mi? Ya da Türkiye'den yükselen kabullenmezlik haykırışları Ermeniler tarafından salt bir inkârcılık olarak mı değerlendirilecek, yoksa bu haykırışta ırkçılığı kabul etmeyen, anlaşılır bir duruşun da var olduğu sezilebilecek mi?

Bize göre, her iki tarafın da duruşu fark edilebilir, yeter ki tutturulan üslup da o derece onurlu olsun. Bu başarılırsa, geriye bu iki anlaşılır duruşu birbiriyle çatıştırmadan onurlu bir bileşkeye doğru kanalize etmek kalır. Örneğin, dünyanın her tarafında 24 Nisan, Ermenisi yabancıları herkes tarafından anılıyor ama Türkiye'de hiçbir şey yapılmıyorsa önce belki de buradan başlamak. Ermenisiyle Türküyle insanlarımızın 24 Nisan'da yaşanan acılara saygısını göstereceği anma toplantıları düzenleyebildiğimiz noktada sorun da zaten büyük çapta çözülmüş olacak. Türkiye'de Ermeniler tarafından öldürülenler için anıtlar yapılabiliyorsa, o dönemde öldürülen Ermeniler için de anıt yapılmasının önünde herhangi bir yasal ya da psikolojik engel kalmamalı. Türkiye Ermenileri 24 Nisan'ı anabildiği gün, bu sorun da sorun olmaktan çıkıyor demektir.

Türkiye Ermenilerinin konumu birçok açıdan çok önemli. Her ne kadar Ermeni dünyasının bazı kesimleri "Artık Anadolu'da değil İstanbul'da yaşıyorsunuz, o nedenle diasporalı sayılırsınız" diyerek, Türkiye Ermenilerini diasporanın bir parçası sayarsalar da, Türkiye Ermenileri diaspora kavramıyla tanımlanan bir alan içerisinde yaşamıyorlar ve onlarla yüzde yüz örtüşen benzer sorunlar taşımıyorlar. Örneğin oralardaki siyasi örgütlenmeler ve ayrışmalar bizim buralarda hiç yok. Dolayısıyla diaspora ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin yeniden yapılanması hakkında Türkiye Ermenilerinin söyleyecek çok sözü olmayabilir ama Türkiye ile Ermenistan arasındaki yeniden yapılanmaya ilişkin sadece söyleyecek sözleri değil, yapacak çok da işleri var. Zira sorunun iki tarafını da aynı ortak kimlikte birleştiren yapılarıyla Türkiyeli Ermeniler, Türk toplumunun da Ermeni toplumunun da onurunu gözetecek yeni üslubun turnusol kâğıdını andırıyor adeta.

Türkiye ile Ermenistan arasında herhangi bir diyalog ortamının olmadığı bir durumda Türkiye Ermenilerinin diyalog girişimlerine katılmalarını mahzurlu gören ihtiyatlı çevreler yok değil elbet. Bunlar "İyi mi biz şimdi bulaşmayalım bu işlere, bu durumda her iki tarafa da yararı yok, sonuçta ortada kalır, potansiyel güvensiz tipler olmaktan öteye geçemeyiz" deyip, bu duruşu da temkinli ve akılcı bir tutum olarak benimsetmeye çalışıyorlar. Veya "İki taraf devletler arası ilişkiyi kursun da, biz sonra katılırız bu tür işlere" diyerek doğru yolu tercih ettiklerini dile getiriyorlar. Oysa Türkiye Ermenilerinin varlığına ve girişimine asıl bu diyalogsuz-

luk ortamında ihtiyaç var. Biz bugünü yaşıyoruz ve duruşumuzu da tüm samimiyetimizle bugün, bu dar günde ortaya koyacağız. Sonuçta biz Türkiye Ermenisiyiz, haddimizi bilir, çapımız kadar önerir, yüreğimiz kadar konuşuruz. Kendimizi ortaya koyar ve taraflara sesleniriz: "Türkiye ile Ermenistan'ın ilişkilerinin düzelmesi için eğer samimiyseniz, buyrun bizi tepe tepe kullanabilirsiniz."

Gerçeği kabul etmek gerekir ki, Ermeni dünyasının belli bir bölümünde "Türk" kelimesine en ufak bir tahammül bile yok. Dolayısıyla "Türkiyeli Ermeni" kavramı da "Türkçe konuşan Ermeni" kavramı da bunların nezdinde hayli itici. Onlar Türkiye Ermenilerini bu şekilde öteleyerek kendilerinin daha sıkı Ermeni olacaklarını sanıyorlar. Asıl önemlisinin hem Türkiye'de kalmak, hem de Ermeni kalmaktan geçtiğinin farkında değiller. Oysa Türkiye Ermenileri tam da bu zor olanı başaranlar. Bunca dayatma ve sıkıntılara rağmen köklerinin çok derinlerde olduğu bu topraklarda kalmayı ve hem de kimliklerini koruyarak yaşamayı beceriyorlar. "Aş-kolsun size" demeleri gerekirken, ne yazık ki son sınıf Ermeni statüsünde görüyorlar Türkiye Ermenilerini bu şahin kesimler.

Onları bir yana bırakarak sağduyunun ve vicdanın temsilcisi olduğuna inandığımız o tüm tarafların içindeki sessiz çoğunluğa seslenelim Türkiyeli bir Ermeni olarak kendi adımıza bir kez daha. Ermenileri Batılı Hıristiyanlardan ayıran önemli özelliklerden biri, onların öteden beri Müslümanlarla birlikte yaşamış olmalarıdır. Batılı Hıristiyanlar daha ziyade Hıristiyan-Hıristiyana yaşarken, Ermeniler çoğu kez Müslümanlarla yan yana, kimi zaman da iç içe yaşayarak farklı bir deneyimin sahibi oldular. Bugünün güncel tartışmalarında çok söylenegeldiği gibi Avrupalı Hıristiyanlar, Müslümanların da içinde yer aldığı çokkültürlü bir yaşam biçimine henüz yeni yeni adapte olurken ve de epeyce bocalarken, Ermeniler Doğu'daki diğer Hıristiyan milletler gibi (Süryaniler, Keldaniler vs) bu realiteyi iyi ve kötü yönleriyle uzun süre yaşadılar. Bugün için paha biçilmez bir deneyimin sahibi oldular. Yarın Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girmesi, esas olarak bu tecrübenin Avrupa'ya intikalini beraberinde getirebilir. Bu da az bir tecrübe sayılmamalı. Geçmişte doğru yapılanları artırmak, yanlış yapılanları yapmamak Avrupa'ya yetecek bir ders niteliğindedir.

Bizler bugün artık geçmişi sorgularken neler kazanıldığını anlatan hamasi böbürlenmelere itibar etmektense, neler kaybedildiğine ilişkin sessizliği tercih etmeliyiz. Anadolu'nun yüz yıl önceki halini anımsamalıyız. Üreten bir yerleşik halkın yarattığı zenginlikleri yâd etmeliyiz. Yeni dilde eğitim yapan Ermeni yüksek okullarının, şarapçılığın, ipekciliğin, zanaatın ve edebiyatından mimarisine, müziğinden tiyatrosuna sanatın o gün erişmiş olduğu düzeyin eğer o acı olaylar yaşanmasaydı bugün hangi noktalarda olabileceğini düşünmeliyiz. Bu tatsız olaylar yaşanmasaydı ve o üretken halk topraklarından olmasaydı, bugün Avrupalılar bu ülkeye yalvarıyor olmazlar mıydı? Tehcire giderken acele etmeyen, "Dur oğul, elbet birileri gelip şu ekini biçecek" diyerek kırık düveni tamir edip toprağını öyle terk eden Ermeni dedeyi anımsamalıyız. Ve sormalıyız kendi kendimize: "Nerede o düven, gelin önce o düveni bulalım, gelin önce o düveni tamir edelim."

Ermeni dünyası şu soruyu asla ve asla aklından çıkarmamalı: "Türkiye'nin soykırımı tanınması mı daha önemli, demokratikleşmesi mi?" Bu soru boşa değil. Türkiye'nin demokratikleşmesi,

kendi iç dinamikleriyle tarihini sorgulayabilmesi ve vicdanında hür iradeyle adlandırabilmesi demek. Türkiye'nin demokratikleşmesi ve Avrupa Birliği'ne girmesi, aynı zamanda ileride komşu Ermenistan'ın da Avrupa Birliği'ne girmesinin motor gücü olabilecek bir gelişme. Bu açıdan bakıldığında iki ülkenin kader bağları işte bu denli birbirlerinin koluna zincirli. Bu zincirin farkında olan Ermeni aydınlarından Fransız yurttaşı Yozgat asıllı Jean Claude Kebapçıyan üç yıl önce İstanbul'da katıldığı bir panelde şöyle diyordu: "Atalarım sürüldüğünde Yozgat'ın meşhur saati 19:15'te durdu." Gazeteci Oral Çalışlar ise Fransa'daki bir panelde Ermenilere çağrıda bulunuyordu. "Gelin artık, o saati çalıştıralım."

Sözümüzü dünyaya savrulmuş Anadolu Ermenileri adına Türkiyelilere seslenerek kapatalım. "Bakın bir şey doğrudur... Ermenilerin bu topraklarda elbette gözü var. Ama o göz gelip de bu toprağı sırtlayıp götürmek, ya da bu toprağı parçalamak için değil. Korkmayın onlardan. Onlar bu toprağı götürmeye değil, toprağın kendisi olmaya hasretler. Hepsi bu."

TÜRKİYE VE ERMENİSTAN TOPLUMLARI: TÜRKLÜK, ERMENİLİK VE ÖNYARGILAR

Ferhat Kentel

Türkiye’de bugün “Ermenilik” algısı kuşkusuz, yüzyıllarca birlikte yaşamış Türklerin ve Ermenilerin paylaştığı bir tarih ve coğrafyaya dayanıyor. Ayrıca bu algı hem içeriden (Türkiye’de yaşayan Ermeniler) hem de dışarıdan (Ermeni diasporası ve Ermenistan) besleniyor. Ancak öte yandan bir sorun mevcuttur. Türkiye’de “Ermeni sorunu” ve Ermenistan’da “Türk sorunu” şeklinde belirginleşen bu sorun, her iki ülkenin tarihsel ve toplumsal dinamiklerine bağlı olsa da, aynı zamanda Türkiye ve Ermenistan arasında varolan ilişkilerden ve Ermenistan ve Türkiye’de ulusal kimliğin oluşum aşamalarından bağımsız değildir. Bir başka deyişle her iki ülkedeki “Türk” ve “Ermeni” sorunları karşılıklı olarak oluşturulmuştur ve her iki ülke tarafından beslenmektedir. Bu makalede, bu karşılıklılığa örnek olarak, Türkiye ve Ermenistan toplumlarının birbirlerini algılamaları üzerine yaptığımız bir araştırmada¹ düşük “bilgi” düzeyi ve “önyargılar” üzerine elde edilen bulgular, Türkiye açısından bir “öteki” olarak Ermeniliğin inşası süreçleri ile birlikte anlaşılmaya çalışılacaktır.

Kökene Osmanlı’nın son dönemlerinde, 1. Dünya Savaşı sırasında İttihat ve Terakki Partisi’nin 1915’te Ermenilere yönelik olarak uygulamaya koyduğu tehcir ve katliamlara dayanan Ermeni sorunu, Türkiye Cumhuriyeti’nin 80 yılı aşan tarihi içinde uzun bir dönem boyunca, “olan” fakat “görünmeyen/konuşulmayan” bir sorun olarak yaşandı. “Sorun”, çeşitli toplumsal kesimlerde bilinen ve konuşulan bir konu olmuş olmasına rağmen, kamusal alana, eğitime ve kaptaplara yansımada. Ancak, geçtiğimiz son otuz yıl içinde durum değişti; Ermeni sorunu, yükselen bir milliyetçilik dalgasıyla refleksif bir biçimde “görünür” oldu ve giderek artan sarsıcı bir etkiyle gündeme oturdu.

Sorunun görünür olmasının, ilk olarak, Türkiye’de özellikle 90’lı yıllarda toplumsal ve siyasal olarak yaşanan “güvensizlik” duygusuyla bağlantılı olduğu ileri sürülebilir. Bu güvensizlik duygusunun büyük ölçüde etnik (Kürt) ve dinsel (İslâmi) taleplerle gelişen toplumsal hareketlerle bağlantılı olduğu söylenebilir. 100 yıllık modernleşme ve 80 yıllık cumhuriyet tarihi boyunca yeniden üretilmiş olan “laik-ulusal” kimlik için bu hareketler en önemli iki tehlike olarak algılanmıştır. Sisteme demokratik yollarla entegre edilemeyen bu hareketlerden İslâmi hareket, 28 Şubat 1997’de siyasal hayata yapılan ve “yarı-askeri darbe” niteliği taşıyan bir girişimle pasifize edilirken, Kürt kimliği etrafındaki talepler “güvenlik” mantığı içinde “PKK terörü” ile özdeşleştirildi. Bu iki hedefe karşı devlet tarafından yürütülen mücadele, berabe-

---

1 Ferhat Kentel, Bilgi Üniversitesi, İstanbul; Ferhat Kentel, Gevorg Poghosyan, *Türkiye ve Ermenistan Vatandaşları Karşılıklı Algılama ve Diyalog Projesi*, (Türkiye Ekonomik ve Sosyal Etüdler Vakfı –TESEV- ve Sociological and Marketing Research Center –HASA- işbirliğiyle), TESEV yayınları, 2005 (Raporun tamamı için ayrıca bkz: http://www.tesev.org.tr/etkinlik/ermeni_turk_diyalog.php). Bu araştırmayla aynı zaman içinde Türkiye’deki Ermeniler üzerine de bir başka araştırma yürütülmüştür. Karin Karakaşlı, Ferhat Kentel, Günay Göksoy Özdoğan ve Füsün Üstel’in TESEV bünyesinde hazırladığı *Yurttaş, Cemaat, Birey. Türkiye’de Ermeni Olmak* adını taşıyan ve yayına hazırlık aşamasında olan bu çalışma, toplumsal, siyasal, kültürel yönleriyle Türkiye Ermenilerinin tarihini, ve bugününü incelemektedir.

rinde toplum içinde de sonuçlarını üretti ve milliyetçilik "savunmacı" bir ideoloji olarak yaygınlaştı.

Bu aşamada ilk olarak, sözünü ettiğimiz araştırmanın bulgularında, "görünürlük" kazanan "Ermeni sorununun" (ve "Türk sorununun") farklı boyutlarının Türkiye ve Ermenistan toplumları arasındaki karşılıklı algılamalarda nasıl bir yer aldığını, ulusal kimlik için "öteki" ihtiyacı ve pratik ilişkilerin Türkiye ve Ermenistan arasındaki algı ve önyargıları nasıl beslediğini inceleyelim.

TÜRKİYE-ERMENİSTAN: OLMAYAN BİLGİ ÜZERİNE ÖTEKİNİ KURMAK

Her şeyden önce, iki komşu ülke Türkiye ve Ermenistan arasında "bir tür ilişki" olmasına rağmen, bariz bir iletişim eksikliği söz konusudur. İki ülke arasında diplomatik ilişki olmamasına rağmen, toplumlar düzeyinde giderek artan bir trafik söz konusudur. Bu trafiğe ilişkin, Türkiye'ye çalışmaya, ticaret veya turizm yapmaya gelen önemli ölçüde bir Ermeni nüfus, ortak ticari örgütlenmeler (Turkish Armenian Business Development Committee-TABDC), yarı resmi düzeyde uzlaşma arayışları (Turkish Armenian Reconciliation Commission-TARC), üniversiteler arası akademik ilişkiler, öğrenci değişimleri, kadınlar, gazeteciler ve gençler arasında ilişkileri geliştirmek üzere sivil toplum girişimleri örnek olarak gösterilebilir. Öte yandan, yapılan uçak seferlerine rağmen, karadan sınır kapılarının kapalı olması ilginç bir durum sergilemektedir: Türkiye ve Ermenistan arasında hem somut ve pratik düzeyde, hem de soyut ve tarihsel kurgular bakımından fiilen varolan ilişkiler "yok" sayılmaktadır.

BİR İLK ARAŞTIRMA

Bir bakıma bu "yokluğu" sorgulaması düşünülen araştırma, Türkiye ve Ermenistan vatandaşları arasındaki karşılıklı algılama kalıplarını anlamak, önyargı ve stereotipleri tespit etmek, potansiyel çatışma ve uzlaşma alanlarını belirlemek ve sonuç olarak iki toplum arasında diyalogun ilerletilmesi için atılabilecek adımlar hakkında ipuçlarını tespit etmek amacıyla yola çıkmıştır.

İki ülke arasında bir ilk olmanın getirdiği zorlukların bir kısmını önceden elemek için, araştırma kantitatif anket tekniğiyle gerçekleştirilmiştir.² Dolayısıyla araştırmanın sonuçları "rakamsal oranlar" şeklinde elde edilmiştir. Ancak rakamlara dayalı sonuçları, kendi başlarına mutlak gerçeklikler olarak ele almak yerine, yorum için birbirleriyle ilişki kurulması gereken veriler olarak değerlendirmek doğru olacaktır. Başka bir açıdan bakarsak, rakamlar bir tarihinin kullanmak zorunda olduğu belgelere benzerler. Belgeleri, bir şeyi ispat etmek, başka bir görüşü geçersiz kılmak üzere kullanılacak kutsal malzemeler ya da silahlar olarak kullanmak yerine, birbirleriyle ve bugünle ilişkilendirmek, bugünden çıkararak değerlendirmek önemlidir.

---

2 Araştırma Türkiye ve Ermenistan'da aynı anda gerçekleştirilmiştir. Hazırlanan anketleri sahada Türkiye'de Sosyal Araştırmalar Merkezi (SAM), Ermenistan'da da HASA uygulamıştır. Saha çalışması Aralık 2002 Ocak 2003 arasında gerçekleştirilmiştir. Her kesim, katman ve yaş grubundan, Türkiye'de 34 il ve 68 ilçede 1200 kişi ile, Ermenistan'da 10 ilde 1000 kişi ile (bilimsel olarak tüm toplumu temsil edebilir rakamlar) yüz yüze anket çalışması yapılmıştır.

Araştırmacı, söz konusu belgelere ancak bugünden bakabilir ve hiçbir zaman o belgelerin tam olarak içine giremez. Bu nedenle sadece belgenin kendisi önemli değildir; o belge bugünle birlikte anlamlıdır. Belge bugünün anlaşılmasını, bugün ise o belgenin anlaşılmasını sağlar. Benzer şekilde rakamlar da kendi başlarına gerçekliği ifade etmezler; bir yandan kendi aralarında, diğer yandan o rakamları oluşturan insanların yaşadıkları tarihsel ve toplumsal süreçlerle ilişkilendirilmelidirler.

Araştırmada karşılaşılan ilk zorluk soruların hazırlanması aşamasında ortaya çıkmıştır. Bilindiği üzere, saha çalışması yapan araştırmacılar, araştırma tekniklerini kullanarak hipotezler eşliğinde soru sorarlar. Kantitatif araştırmalarda kullanılan anketlerde de görüşülen kişilere yöneltilen kapalı uçlu sorular, incelenmeye çalışılan konuya dair hipotezleri içerir; yani herhangi bir sorunun altında yer alan şıklarda her türlü potansiyel cevabı bulmak mümkündür. Ancak bu araştırmacının bazı sorularında bazı şıklar yer almamıştır. Özellikle Ermenistan tarafında olmaması düşünülemeyecek olan bazı şıklar Türkiye’de uygulanan soru formunda yer almamış; yani bazı sorular sorulamamış ve daha başlangıçta “oto-sansür” uygulanmıştır.³

ÖNYARGILARIN, KORKU VE NEFRETİN KAYNAĞI OLARAK BİLGİ EKSİKLİĞİ

Araştırmanın bazı verilerini buraya taşırsak, söylenecek ilk husus, iki ülke halkının birbirini tanımadığıdır. Bildiklerini düşündükleri çoğu nokta ise, önyargı ve stereotiplerle biçimlenmiştir. Örneğin, coğrafi yapı, siyasal düzen ve “resmi din” olup olmadığı konularında iki ülkede de yanlış kanılar vardır.

Türkiye’den bakıldığında, komşu ülke Ermenistan bilinmeyen bir ülkedir. Yapılan görüşmelerde Ermenistan’ın yüzölçümü, nüfusu (anketi cevaplandırılanların yarısının bu konu hakkında bilgisi yoktur), coğrafi konumu (anketi cevaplandırılanların % 40’ı Ermenistan’ın denize kıyısı olup olmadığını bilmemektedir; altıda biri ise bu ülkenin Karadeniz’e veya Hazar Denizi’ne kıyısı olduğunu zannetmektedir) ve siyasal yapısı hakkında (anketi cevaplandırılanların yarısının Ermenistan’daki yönetim hakkında bilgisi yoktur) bilgi düzeyinin çok düşük olması dikkat çekicidir. “Bilinmeyen” bir ülkenin halkı hakkındaki olumsuz önyargılar da bu bilgisizlikten

---

3 Örneğin; içinde “soykırım” kelimesi geçmemesine rağmen şu soru Türkiye’de sorulmadı: “1910’ların ikinci yarısında, Anadolu’da yaşayan yüz binlerce Ermeni öldü ve ülke dışına sürüldü.” (“In the second half of 1910s, hundreds of thousands Armenians were killed in nowadays Turkey (Anatolia) and deported out of country”). Onun yerine şu iki soru uygulandı: “Birinci Dünya savaşı sırasında Anadolu’da yaşayan Ermenilerin büyük bir kısmı başka yerlere göçe zorlandı” (“During World War I, much of the Armenian population living in nowadays Turkey (Anatolia) was forced to migrate to other places”); “Birinci Dünya savaşı sırasında Anadolu’da yaşayan çok sayıda Türk ve Ermeni hayatını kaybetti” (In the second half of 1910s, the clashes in Anatolia claimed many Armenian and Turkish lives”). Bu ikinci soru ise Ermenistan’da sorulmadı. Başka bir deyişle, araştırmacılar, “1915” konusunda karşılaştırma imkânı sağlayacak soruları sormadılar, içinde buldukları toplumun ve bundan ziyade resmi söylemlerin “hassasiyet” noktalarını göz önünde bulundurmak zorunda kaldılar. Buna rağmen, saha çalışmasında sorunlar çıktığını belirtelim. Araştırmanın Ermenistan ve Ermenilerle ilgili olduğunu görüp, bu araştırmayı “yaptırımların” “ortalığı karıştıracağını” dile getirenler, “kim ne diye yaptırıyor?”, “bu çalışmayı Ermeniler mi yaptırıyor?”, anketörlere “sen Ermeni misin?”, “Ermeniler adına mı çalışıyorsun?” diye soranlar oldu. Ermenistan’da da benzer sorunlar ortaya çıktı. Bu ülkede araştırmanın yapıldığı kamuoyuna yansınca, milliyetçi gruplar araştırmanın “skandal” olduğunu, Türkler tarafından yaptırıldığını savundular; araştırmacıları “hain” ilan ettiler.

kaynaklanmaktadır. Başka bir deyişle, bu bilinmezlik korkunun ve ona bağlı olarak nefretin de kaynağı olarak belirginleşmektedir.

Ayrıca araştırma çok farklı kaynaklardan beslenen stereotiplerin nasıl bir arada kullanılabilirliğine dair de önemli ipuçları sunmaktadır. Örneğin, eğitim seviyeleri düşük ve önyargıları en güçlü kesimlerde Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı Ermenilerin Türkiye'ye "turist" olarak geldiklerini (ticaret veya çalışma amacıyla eski Doğu Bloku ülkelerinden gelenler gibi) düşünenler bile bulunmaktadır. Ermenilerin Anadolu'ya geldiğinin bilincinde olan % 40'lık kesim dışındakiler bu "yabancıya" her türlü olumsuzluğu atfedebilmektedir.

Türkiye'de Ermenistan'ı parlamentoda temsiliyeti dahi olmayan Komünist Parti'nin yönettiğini düşünenler (% 14) varken, Ermenistanlı katılımcıların da Türkiye'deki siyasi düzen hakkında eksiksiz bilgi sahibi olmadığı görülmektedir. Bu ülkede katılımcıların çoğunluğu (% 63), Türkiye'nin cumhurbaşkanının idaresi altında olduğunu düşünmektedir.

ULUS VE DİN

Ankette değinilen diğer alanlara kıyasla dini mensubiyet bilgisi katılımcıların en çok "emin" oldukları alan olmuştur. Türkiye'den ve Ermenistan'dan katılımcıların çoğunluğu soruya doğru cevap vermiştir (buna rağmen yaklaşık olarak her 6 Türkiyeli katılımcıdan biri Ermenilerin dini mensubiyetinin Musevilik olduğuna inanmaktadır). Buna karşılık, her iki ülkeden katılımcılar komşuları olan ülkede "resmi dinin" olup olmadığı sorusunu doğru cevaplayamamışlardır. Ermenistan'da katılımcıların büyük bir çoğunluğu (% 69) ve Türkiye'den katılımcıların % 40'ı komşuları olan ülkenin "laik olmadığına" inandıklarını belirtmişlerdir. Ermenistanlı katılımcıların gözünde Türkiye'nin, Türkiyeli katılımcıların gözünde Ermenistan'ın olduğundan daha "dini" bir görüntüsü bulunmaktadır.

İki toplumun birbirleri hakkında sahip oldukları önyargılar, başka bir açıdan, aslında her iki taraftaki ulusal kimliğin "dindar" boyutu hakkında bilgi vermektedir. Her iki ülkede, aslında kendi ulusal kimliklerindeki dinsel boyut ötekine de transfer edilmekte, diğer ülke özellikle din bakımından ötekileştirilmektedir. Bir anlamda, iki ülkenin dinsel farklılıkları birçok önyargının oluşmasında önemli bir rol oynamaktadır. İki ülkedeki ulusal kimlik ve milliyetçi ideolojinin oluşmasında büyük ölçüde dinsellik boyutunun işlevsellik kazandığının işaretleri görülmektedir.

Öyle anlaşılmaktadır ki, iki ülkenin yurttaşlarının zihninde devlet ve toplum sürekli karışmaktadır. Buna kuşkusuz esasen iki toplumun birbirleri hakkındaki bilgilerinin devletler vasıtasıyla kanallı olması neden olmaktadır.

Ermenilerin resmi dininin Musevilik olduğunu düşünenlerin (% 9) bulunmasının, aynı zamanda başka bir önyargıya daha işaret ettiği söylenebilir. Gündelik kullanım için kültürel sermayede "kötü" tanımlamalar ya da "kötü" durumlara tekabül edecek sıfatlar, kavramlar bulunmaktadır. Örneğin "Ermeni", "Yahudi", "komünist" nitelendirmeleri bunlar arasında sayılabilir. Bunlar "tabu" olan, konuşulursa "sorun" olacak bir ülke için bir arada kullanılabilir, bu "kötü onlar" vasıtasıyla "iyi biz" kurulabilmektedir.

“ORTAK” TARİH

Ermenistanlı ve Türkiyeli katılımcıların çoğunluğu Türk ve Ermeni halklarının müzik, folklor, yemek zevkleri gibi ortak kültür unsurlarına sahip olduğuna inanmaktadır. Aynı zamanda Türkiyeli katılımcılar arasında bu ifadeyi kabul etmeyenlerin yüzdesi oldukça yüksektir (% 40).

Ermenistanlı katılımcıların büyük bir kısmı (% 95) söz konusu iki halktan “Ermenilerin tarih sahnesine daha önce çıktığından” eminken, Türkiyeli katılımcıların çoğunluğu (% 60) “Türklerin daha eski bir ulus olduğunu” öne sürmüşlerdir. Aynı zamanda bu soruya tarafsız kalarak, “Ermenilerin de Türklerin de eski uluslar olduğunu” belirten Türkiyeli katılımcılar görece olarak yüksek bir yüzdeye (% 29) sahiptir.

Ermenistanlı katılımcıların büyük bir kısmı (% 98) “20. yüzyılın başına kadar Türkler ile Ermeniler arasında herhangi bir çatışma olmadığı” ifadesine katılmamakta, çatışmaların daha eskiye dayandığını düşünmektedirler. Türkiyeli katılımcıların % 28’i konuyla ilgili bir fikri olmadığını söylerken, sadece 1/3’ü bu ifadeye katılmamaktadır.

Yukarıda bilgi düzeyinin eksikliğine ilişkin olarak değindiğimiz bulguyu yeniden ele alırsak, yaşanmış “ortak tarihi” özellikle Türkiyeli katılımcıların bir kesiminin “unutmuş” olduğu dikkati çekmektedir. Her iki ülkeden de katılımcıların çoğunluğu “Ermenilerin Türkler gelmeden önce Anadolu’da yaşadığını” kabul etmektedir ve “bugün Türkiye’de yaşayan Ermenilerin Türkiye’ye Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra geldiği” ifadesine katılmamaktadır. Ancak Türkiyeli katılımcıların % 30’luk bir kesimi tam da bu yönde, “bugün Türkiye’de yaşayan Ermenilerin Türkiye’ye Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra geldiğini” düşünürken, bir başka % 30’luk kesim de Ermenilerin Anadolu topraklarında yüzyıllardır yaşadığı konusunda bir fikre sahip değildir.

Ermenistanlı katılımcılar “Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni nüfusun büyük bir kısmının başka yerlere göç etmeye zorlandıklarından” kesinlikle emindir. Türkiyeli katılımcıların 1/4’ünden fazlası bu ifadeyi reddederken, yarıya yakını da kabul etmektedir.

Ermenistanlı katılımcıların hemen hemen hepsi “1910’ların ikinci yarısında Anadolu’da yaşayan yüz binlerce Ermeni öldürüldü ve ülke dışına sürüldü” ifadesini kabul etmektedir. Türkiyeli katılımcılarda ise (ifade Ermeni ve Türk anket formlarında farklı versiyonlar halinde düzenlenmişse de) ortaya farklı bir görüntü çıkmaktadır: Çoğunluk, söz konusu dönemdeki “çatışmalar nedeniyle ‘her iki topluluktan’ da insanın (birçok Ermeninin ve Türkün) hayatını kaybettiğini” düşünmektedir.

“ÖTEKİ” KURGUSU

Bilgilendirme kaynakları teke indikçe önyargı artmaktadır. Sadece resmi tarih endoktrinasyonu ile yetişen kesimler için ancak devletin dili bulunmaktadır. Kendi devletinin ezberlenmiş ve içselleşmiş diliyle ötekini algılamaya bir başka örnek olarak, iki ülke yurttaşlarının diğer ülke ve o ülkenin komşularıyla ilişkileri hakkında sahip oldukları bilgi ve imaj gösterilebilir. Yani Türkiye’nin (veya Ermenistan’ın) komşularıyla ilişkisi hakkında bilgi sahibi olunmasa da “ol-

ması beklenen, gereken" üzerine tahmin yapılmaktadır. Örneğin, Türkiye'nin bir ülkeyle ilişkisi iyiyse, Ermenistan'ın o ülkeyle ilişkisi kötüdür; Türkiye'nin o ülkeyle ilişkisi kötüyse, Ermenistan'ın iyidir.

Araştırmanın görece olarak önemli sonuçlarından biri de Türk tarafında "oluşturulmuş" bilgi eksikliğinin aynı zamanda önyargı düzeyinin daha düşük kalmasını ya da önyargıların daha az oturmuş olmasını ve fikri olmayanların oranının artmasını beraberinde getirdiğidir. Başka bir ifadeyle, Türkler bilgi eksikliğinin farkındadır ve bu Ermenistan hakkında çok daha muğlak fikir sahibi olmalarını beraberinde getirmektedir. Oysa Ermenilerin Türkiye hakkında sahip oldukları kesin fikirler çok daha belirgindir. Bu fikirler, bir "tarih ve ulus bilinci" oluşturulması yönünde, en hafif ifadesiyle "Ermeni düşmanları" olarak öğrenilen Atatürk, Talat Paşa, Enver Paşa, "Sultan Hamit", Jön Türkler, vb bilgilerden gelmektedir.

Bunda kuşkusuz, tarihsel olayların (1915'in) devlet politikaları bakımından şimdiye kadar iki ülkede radikal bir şekilde farklı ele alınmasının rolü vardır. Başka bir deyişle Ermeni ulusal kimliği "soykırım" eksenine üzerine kurulurken ve bu konuda bütün nesiller benzer bir şekilde toplumsallaşmış ulus bilincine çekilirken, Türkiye'de Ermenilik bir "ötekilik" olarak kurgulanmasına rağmen, "1915" in yakın zamana kadar hiç konuşulmaması büyük ölçüde bu konuda "fikir sahibi" olmamayı -ya da görece olarak tarihsel olaylar karşısında "nötr" bir tavır almayı- da beraberinde getirmiştir. Dolayısıyla yakın zamanlarda, özellikle eğitim alanında başlayan yeniden tarih yazımıyla birlikte Türkiye'de de "fikir sahibi" olma oranının yükselmesi beklenebilecektir.

İMAJLAR VE STEREOTİPLER

Katılımcıların birbirleri hakkındaki duygu ve düşüncelerini 5 üzerinden (1. çok olumsuz, 2. olumsuz, 3. ne olumlu, ne olumsuz, 4. olumlu, 5. çok olumlu) değerlendirmeleri istendiğinde elde edilen ortalama değerler bakımından, Türkiyeli katılımcıların Ermeniler hakkındaki görüşleri "ne olumlu ne olumsuz" diye nitelendirilebilecek bir düzeye yakındır (2,73). Ermenistanlı katılımcıların Türkler hakkındaki görüşleri ise daha "olumsuz"dur (1,96).

Türkler/Ermeniler hakkındaki görüşünüz	Sizce, onların sizin hakkınızdaki görüşü		
Ortalama	Ortalama		
Ermenistan'da	1,96	Ermenistan'da	1,73
Türkiye'de	2,73	Türkiye'de	2,33

Yukarıdaki soruya ve aynı sorunun tam tersine verilen cevapları karşılaştırdığımızda uyumsuzluklar göze çarpmaktadır. Türkiyeli katılımcıların Ermenistanlı katılımcıların kendileri hakkındaki görüşleri üzerine tahminleri Ermenistanlı katılımcıların verilerinden daha olumluyken (2,33), Ermenistanlı katılımcıların karşı tarafın düşünceleri hakkındaki tahminleri gerçek verilerden daha olumsuzdur (1,73).

Başka bir açıdan bakarsak, iki toplum arasındaki algılamada karşılıklı bir "benzerlik" ortaya çıkmaktadır. Ermeniler Türklerin kendileri hakkında olumsuz düşündüklerinden eminken, Türkler de Ermenilerin kendileri hakkında o kadar çok olumsuz değerlendirme yapmadıklarını düşünmektedirler. Bir bakıma iki toplum da birbirleri hakkında yanılmaktadır; Ermeniler Türklerin olumluluk derecesini, Türkler Ermenilerin olumsuzluk derecesini bilmemektedir. Türklerin olumluluk derecesi özellikle yüksek eğitimli kesimlerde pozitif yaklaşmaktadır.

Türk tarafına bakıldığında, eğitim düzeyiyle ilişkili olarak önemli bir özellik dikkat çekmektedir. Yüksek eğitimli kesimlerde Ermenistan toplumu ve Ermenistan devleti arasında oldukça net bir ayırım yapıldığı anlaşılmaktadır. Bu kesimin en azından Ermenistan devleti hakkında taşıdıkları olumsuz ya da mesafeli yargılar, toplum söz konusu olduğunda olumlu yargılara dönüşebilmektedir.

ÖNYARGILAR

Türklerin ve Ermenilerin kafalarındaki önyargıların neler olduğunu ortaya çıkarmak amacıyla katılımcılardan diğer halkı bir kelime ile tarif etmeleri istenmiştir. Aşağıdaki tablolar en çok belirtilmiş karakteristik özellikleri içermektedir. Görüldüğü gibi Ermenistanlı katılımcılar tarafından Türkleri temsil ettiğine inanılan özelliklerin 2/3'ü olumsuzken, Türkiyeli katılımcıların Ermenileri tanımlamak için kullandıkları kelimelerin sadece 1/3'ü olumsuzdur.

Türkleri bir kelimeyle nasıl tarif edersiniz?	%
Olumsuz özellikler (Kana susamış, düşman, barbar, katil, işgalci, vahşi vb)	69
Olumlu özellikler	6
Ne olumlu ne olumsuz özellikler	9
Bilmiyor	16
Ermenileri bir kelimeyle nasıl tarif edersiniz?	%
Olumsuz özellikler (Düşman, kötü, egoist, bencil, önyargılı vb)	34
Olumlu özellikler (iyi insanlar, dost, çalışkan, zeki vb)	11
Ne olumlu ne olumsuz özellikler	14
Bilmiyor	41

Ermenistan'da, Sovyetler Birliği'nin dağılmasından sonraki dönemin sosyalizasyon süreçlerine maruz kalan 18-29 yaşları arasındaki katılımcılar Türkleri en fazla olumsuz özellikleri ile tanımlayan grupken (bu gruptaki katılımcıların % 71'i), yaşları 30-44 arasında olan katılımcılar daha ılımlı, bazen de olumlu tavır takınmaktadır (bu gruptaki katılımcıların % 18'i).

Türkiyeli katılımcıların tanımlamalarına baktığımızda en önemli nokta özellikle genç kuşağın soruya cevap veremeyecek durumda olmasıdır. 18-29 yaş aralığındaki katılımcıların % 47'si soru karşısında sessiz kalırken, aynı zamanda diğer yaş aralıklarına göre Ermenileri daha olumlu ifadelerle tanımlamaya çalışmaktadırlar. 60 yaş üstü katılımcıların ise sadece % 29'u soruya cevap verememiştir. Yaşlı katılımcıların bu "farkındalığı" Ermeniler hakkında daha çok olumsuz tanımlamalar yaparak kendini göstermektedir (olumsuz % 41, ne olumlu ne olumsuz % 18, olumlu % 12).

Türkiyeli katılımcıların daha az önyargılı olmalarını sağlayan en önemli unsurlardan biri kuşkusuz sahip oldukları bilginin Türkiye'de yaşayan Ermenilerden kaynaklanmasıdır. Örneğin, Türkler için Ermeni doktorlara tedavi olmak büyük ölçüde "normalleşmiş" bir olgudur. Bu bilginin elde edildiği tutumlara ilişkin tablo aşağıdadır:

Aşağıdaki durumlarda tutumunuz ne olurdu?	Olumsuz		Olumlu	
	Erm.	Türk.	Erm.	Türk.
Şehrinize bir Türk/Ermeni ailesinin yerleştiğini öğrenmeniz	37	20	8	21
Mahallenizde/apartmanınızda bir Türk'ün/Ermeni'nin oturması	45	26	8	20
İşyerinizde bir Türk'ün/Ermeni'nin çalışması	44	26	8	20
Hastanede bir Türk/Ermeni doktorun sizinle ilgilenmesi	67	23	6	27
Oğlunuzun bir Türk/Ermeni ile evlenmesi	93	64	1	10
Kızınızın bir Türk/Ermeni ile evlenmesi	94	68	1	9

("Fark etmez" diyenler ve "kararsız" olanlar tabloya dahil edilmemiştir.)

Hem Ermenistanlı hem de Türkiyeli katılımcılar kontrol edemeyecekleri ve ailelerine biraz daha uzak olan olasılıklar için genellikle tarafsız kalmışlardır. Ama, ailelerini ilgilendiren gelişmelerde, özellikle de "çocukların bir Türk veya Ermeni ile evlendirilmesi" olasılığında, iki ülkenin katılımcıları da olumsuz görüş bildirmişlerdir. Burada Türkiyeli katılımcıların, Ermenistanlı katılımcılardan daha az önyargılı olduğu dikkati çekmektedir. Bu özellikle "diğer kökenden bir doktora muayene olmak" olasılığında göze çarpmaktadır; Türkiyeli katılımcıların % 74'ü sağlıklarını bir Ermeni doktora emanet etme konusunda daha olumlu ya da çekimser görüş bildirirken, Ermenistanlı katılımcıların çoğu (% 67) hastanede bir Türk doktorun kendileri ile ilgilenmesi fikrine karşı çıkmaktadır.

Türkiye'de varolan bütün önyargılara rağmen, katılımcılar arasında Ermeni tanıdığı olanların olması, Türkiyeli katılımcıların Ermenilere karşı, Ermenistanlı katılımcıların Türklere karşı olduğundan daha olumlu bir tutum içerisinde olmasını da bir ölçüde açıklamaktadır. Başka

bir deyişle, tanışıklıkla davranış biçimi arasında bir ilinti bulunmakta, "öteki" diye adlandırılan insanlarla kişisel temas olduğu takdirde (Türklerin Türkiye'de Ermeni tanıdıkları olması durumunda) olumsuz değerlendirmeler azalmaktadır.

İLİŞKİLERİN ALGILANMASI

Ankete katılan Ermenistanlıların çoğu Türk-Ermeni ilişkilerini "kötü" olarak tanımlarken, Türkiyelilerin neredeyse yarısı ilişkilerin "ne iyi ne kötü" olduğu görüşündedir. Ankete katılan 1000 Ermenistanlı katılımcıdan sadece 5'inin Türk-Ermeni ilişkilerinin iyi düzeyde olduğunu belirtmesi ve hiçbir Ermenistanlı katılımcının ilişkileri çok iyi olarak değerlendirmemesinin de altını çizmek gerekmektedir. Öte yandan her beş Ermenistanlı katılımcıdan biri ilişkileri çok kötü olarak tanımlarken, bu oran Türkiyeli katılımcılarda onda bire düşmektedir.

Ermenistan'da katılımcıların çoğu (% 51) "Türklerin Ermenileri sevmediğini" düşünürken, bu önyargı ("Ermenilerin Türkleri sevmediği") Türkiyeli katılımcılar açısından daha düşük bir orana sahiptir (% 34). Öte yandan Ermenistanlı katılımcılar arasında "her iki taraftaki önyargıların, Ermeni ve Türk halkları arasındaki ilişkilerin gelişmesini önlediğine" ilişkin görüş daha yaygındır (% 30'a karşı % 24).

Türkiye örneğinde, eğitim değişkenini göz önüne aldığımızda, "Ermeni halkı" ile "Ermenistan devleti"ne karşı tutumların farklılaştığı görülmektedir. Örneğin, Ermeni halkına karşı bariz bir şekilde olumlu tavır takınan üniversite mezunu katılımcıların, Ermenistan devleti söz konusu olunca tavırları belirsizleşmektedir. Bu katılımcılar % 32'lik bir oranla Ermenistan'ın Türkiye için bir tehlike kaynağı olduğunu ("Ermenistan'ın eline fırsat geçse Türkiye'den toprak elde etmeye çalışacağını") herkesten daha yüksek bir oranla düşünürken, "Ermenistan'ın Türkiye'ye düşman bir ülke olduğunu" da herkesten az bir yüzde ile (% 17) düşünmektedirler.

"Ermenistan ve Türkiye'nin ilişkilerinin normalleşmesi yolunda hangi konunun engel olduğu" konusunda Türkiyeli katılımcılar epey kararsızken, Ermenistanlı katılımcıların büyük çoğunluğu bu engelin ne olduğundan ("soykırımın tanınması") emindir.

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin önündeki başlıca engeller	
Ermenistanlı katılımcılar	
Ermenistan sorunu/ "Soykırım"	82
Ermenistan/Azerbaycan ilişkileri/Dağlık Karabağ sorunu	10
Dini farklılıklar	3
Saldırgan Türk milliyetçiliği	1
Diğer	4

Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkilerin normalleşmesinin önündeki başlıca engeller	
Türkiyeli katılımcılar	
“Ermenistan tarafının soykırım iddiaları”	19
Toprak	12
Dini farklılıklar	11
Tarih	9
Siyaset, çıkarlar	9
Dış güçler	8
Ermenistan’ın Azerbaycan’dan toprak talepleri	6
Önyargılar	5
Diğer(düşmanlık, Ermenilerin önyargıları, lobiler, Kıbrıs sorunu, Türkiye’nin iç sorunları, milliyetçilik, vb)	17
Bilmiyor	4

ÖNYARGILARIN ÖTESİNDE PRATİKLER

Katılımcılar sembolik düzeyde birçok alanda sahip oldukları önyargılara rağmen, ekonomi, tatil gibi bazı somut meselelerde pragmatik tutum alabilmektedirler. Örneğin önemli bir çoğunluk (Türkiyeli katılımcılar: % 60, Ermenistanlı katılımcılar: % 74) Ermenistan’da ya da Türkiye’de üretilmiş malları satın almakta bir sorun görmemektedir.

Ermenistanlı katılımcıların çoğunluğu (% 74) tatil ve turizm için Türkiye’ye gitmek istemekte ve bunların da büyük bir çoğunluğu (% 95) atalarının topraklarını görmek amacını taşımaktadır. Buna karşılık, Ermenistanlı katılımcılar Türkiye’ye eğitim, tıbbi tedavi ve çalışma gibi sebeplerle gitmeyi kesinlikle tercih etmemektedir.

Türkiyeli katılımcıların ise yarısı Ermenistan’a ticaret ve iş için gidebileceğini düşünmektedir; % 45’i Ermenistan hastanelerine güvenmekte ve % 34’ü ise Ermenistan’a okul ve eğitim amaçlı gitmeye hazır görünmektedir. Ancak Türkiyeli katılımcılar da Ermenistan’ı eğitim, çalışma ve turizm sebebiyle tercih etmemektedir.

Bu arada Ermenistanlı katılımcıların çoğunluğunun (% 78) Türkçe konuşmamasına ve sadece % 19’unun yalnızca birkaç kelime bilmesine rağmen, gene önemli bir çoğunluğunun (% 74) Türk televizyon kanallarını, özellikle Ermenistan’da epey popüler olan Türk spor programlarını izledikleri anlaşılmaktadır.

Siyasal düzeye ilişkin olarak, Ermenistanlı katılımcıların büyük bir çoğunluğu Türkiye ve Ermenistan arasında diplomatik ilişkiler kurulmasını onaylarken, Türkiye tarafında bu oran düşerek önemli bir kararsız katılımcı kesimini işaret etmektedir. Türkiye sınırının kapalı olması

nedeniyle, ekonomisi görel olarak kapalı bir havzaya sıkışan Ermenistan vatandaşları için Türkiye'yle diplomatik ilişkilerinin kurulması oldukça hayati bir öneme sahiptir. Bu nedenle, Ermenistanlı katılımcıların belirgin bir bölümü "Ermeni sorununa" getirilecek adil bir çözümün önemini dile getirirler de, diplomatik açılıma önem vermektedirler. Buna karşılık Türkiye'li katılımcılar sivil toplum kuruluşları arasındaki ilişkilerin geliştirilmesinin önemli bir araç olduğunu düşünmektedir. Her iki ülkeden katılımcılar Ermenistan ve Türkiye arasında sınır kapılarının açılmasını ve her halükarda, iki ülke arasındaki ekonomik, ticari ilişkilerin ve turizmin geliştirilmesini desteklemektedirler.

KÜRESELLEŞME ÇAĞINDA GÜVENSİZLİK VE KORKU OLARAK MİLLİYETÇİLİK

Bu aşamada, yukarıda aktardığımız araştırma verilerinin arka planını anlamak üzere, genel bir çerçevede -küreselleşme bağlamında- Türk toplumun yaşadığı kriz ve açılımı irdelemeye çalışalım.

Küreselleşmeyle ilgili olarak söylenebilecek ilk özellik, içinde yaşanılan zaman diliminin, sermayenin akışkanlığının üst dereceye vardığı, sınırların geçişkenliğinin aşırı derecede arttığı ve ulus-devletlerin krize girdiği bir zaman dilimi olmasıdır ve Türk toplumu bundan bağımsız değildir. Başka bir ifadeyle, küreselleşmenin etkileri karşısında bütün dünya gibi Türkiye de en azından iki duyguyu birden yaşamakta, bu iki duygu küreselleşmenin iki haline tekabül etmektedir.

Bunlardan birisi, sembolik miladını 68 hareketinde bulan, "postmodern", "düşünsel" (refleksif) gibi sıfatlarla tanımlanan, etkileşime açık, melezliğin, çok boyutluluğun, çoğul ve dönüşüme açık dinamik kimliklerin, kültürün ve kültürlerarasılığın öne çıktığı, modernitenin kurumlarının dikey otoriteleri yerine zengin bir yatay dinamik içeren küreselleşmedir. Bunu tüm insanların deneyimlerinin paylaşıldığı, beraber üretilen yeni bir modernlik olarak tanımlayabiliriz. Burada, sürekli değişim, modernliğin modernleşmesi, radikalleşmesi,⁴ bireyin araçsal rasyonalitenin, çıkarların esaretinden kurtulması, kültürü, belleği, duyguyu keşfetmesi söz konusudur.⁵ Bu, Fukuyama'ya aceleci ve beceriksizce "tarih bitti" dedirten⁶ "yumuşak küreselleşme" sürecidir. Tarih bitmese de yeni toplumsal kimlik ve hareketlerle, kadın hareketiyle, gündelik hayata, yaşanılan çevreye sahip çıkan hareketlerle değişimin aktörleri çoğalmakta, daha geniş bir demokrasiye yol açmaktadır. Süreç 68'le başlayıp, 1989'da Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla doruğa çıkan, yeni ve küresel bir modernite olarak tanımlanabilir.

Ama bir başka eksen, başka bir küreselleşme daha söz konusudur. Burada da, bir yanda kapitalizmin uluslararası düzeyde sağladığı tahakküm ve hegemonya, diğer yanda yıkılan duvarın

4 U. Beck, A. Giddens, S. Lash (éds.): *Reflexive Modernization: Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Soical Order*, Cambridge, Polity Press, 1995.

5 A. Touraine: *La critique de la modernité*, Paris, Fayard, 1992; ders.: *Pourrons-nous vivre ensemble? Egaux et différents*, Paris, Fayard, 1997.

6 F. Fukuyama: *The End of History and the Last Man*, New York, Penguin, 1992.

altında kalan insanlarla, Yugoslavya'nın kana bulanmasıyla, Saraybosna'da, Srebrenica'da yaşanan insanlık trajedisıyla, umutları başladığı gibi hızla bitiren, keskin bir kutupsallaşmadan -"sert küreselleşme"den- bahsedebiliriz. Bu, geçirdiği yapısal dönüşümlerle, işçi sınıfının devrimci mücadelesini, toplumsal sınıflara dayalı sosyalizmi işlevsiz bırakan, tüketimi yaşam tarzı, her türlü mikroskobik denetim aracıyla bireyleri parçası haline getiren, özel tahakküm mekanizmalarına ihtiyaç duymayan kapitalizmin küreselleşmesidir. Neo-Marksist analizlerin öne çıkardığı yaklaşımla yaşanan, ekonomi ve kültür endüstrilerinin iç içeliğiyle,⁷ farklılık söylemleriyle aynılaştıran medya tekelleriyle, farklı kültürleri sermayenin çokuluslu şirketlerine bağımlı kılan, inanılmaz bir güce sahip olan bir küreselleşmedir. Bu küreselleşme riskleri güvensizliği artırmakta ve "sahibi" görünmeyen bu harekete karşı direnmek neredeyse imkânsız hale gelmektedir. Hissedilen huzursuzluk ve çaresizlik içe, cemaate kapanarak aşılımaya çalışılmaktadır. "Biz"den olmayan herkeste "öteki" bulunmakta, farklı her tezahüre karşı nefret beslenebilmektedir. Bu küreselleşmede Huntington'ın formülü "sözde-açıklayıcılık" kazanmakta, onunla birlikte "medeniyetler çatışması"nın kaçınılmaz olduğu iddia edilebilmektedir.⁸ Bu durum büyük bir dil eksikliğine neden olmakta, dilsizliği şiddet doldurmaktadır.

Türkiye toplumu bu iki küreselleşmeyi ya da bu ikisinin kesiştiği noktanın karmaşıklığını yaşamaktadır. Giderek kendini daha çok belirgin kılan böyle bir dönemde güvensizlik, anlam bolluğu ve müphemlikler büyük tanımları, aidiyetleri ve ideolojileri de içinde rahat oturulamayan referanslar haline getirmektedir.

Her şeyden önce küreselleşme aynı algılanmasa da "ortak bir çerçeve" sunmakta, bu çerçeveye farklılaşmış tepkiler verilmektedir. Bu farklılaşmış tepkilerin ortak paydası ise ekonomik, toplumsal, kültürel ya da sembolik olarak "hayatta kalma" (survival) mücadelesidir. Hayatta kalma mücadelesi çeşitli düzeylerde birleşme ve ayrılmalarla hayata geçirilmektedir. Bunlar dini cemaatler, sosyal sınıflar, futbol taraftarlığı, "sosyal cemaatler", "inter-kültürel cemaatler" şeklinde ortaya çıkmaktadır. Başka bir deyişle, önyargılar, "milliyetçi" tepkiler karşılıklı ilişkisellik ya da "düşünümsellik" içinde üretilmektedir. Elitler arasında Ermeni, Rum hayranlığı ya da yerel, geleneksel olana tepki olarak çıkmakta, "derin Anadolu"da da bu kozmopolit gruba nefret ve önyargı beslenmekte, "sınıfsal" ve "kültürel" üst üste binmekte ve beraberinde "tarafaların" sembolleri kurulmaktadır.

En başta milliyetçilik olmak üzere, Sünnilik, Alevilik, solculuk gibi makro kimlikler (ya da Michel de Certeau'nun deyimiyle "stratejiler")⁹ ya da Avrupa Birliği gibi görel olarak yeni birlikler bireylerin kafasında rahatlatıcı referanslar olmaktan uzaklaşmaktadır. Bir yandan düşman tespiti yapılırken, bu düşmanın "gücü" karşısında "kendi insanına" da güven duyulamamaktadır.

80'li ve 90'lı yıllar boyunca, bütün dünyada olduğu gibi Türkiye'de de bir anlam deposu olarak işleyen dinsel hareketler ya da dinsel hareketlerin küresel dinamiklerle daha çok uyum sağladığı

7 F. Jameson: Notes on Globalization as a Philosophical Issue, in: F. Jameson/M. Miyoshi (eds.): *The Cultures of Globalization*, Durham, N.C., 1998, Duke University Press, pp. 54-77.

8 S.P. Huntington: *The Clash of Civilizations: Remaking the World Order*, New York, Touchstone, 1997.

9 M. de Certeau: *L'invention du quotidien. Arts de faire*, Paris, Gallimard Folio, 1990.

anlaşılmaktadır. Bu uyum, karmaşıklık karşısında dinsel referansları daha çok toplumsal aktörlerin kendilerine duyduğu "güven"e paraleldir. Karmaşıklaşan ve imkânsızlaşan tanımlar meselesi karşısında korku ve güvensizlik ise milliyetçiliğin farklı tezahürlerinde kendini göstermektedir.

Milliyetçilik ortaklaştırıcı dilini kaybettiğinde, kaybolmakta olan kutsallaşmaktadır. Bu kaybolan ortak milliyetçilik karşısında belirginleşen dil, tutum ve davranışlar "günah" algısına benzer bir şekilde hissedilmektedir. Tanrı'ya karşı işlenen suç olarak "günah", vatana, millete, onun öğrenilmiş tarihine veya bunların sembollerine (bayrak, marş, vs) karşı işlenen suçla örtüşmektedir. Örneğin, bir mitingte bayrak yakmak sadece ulusal bir sembole yapılan hakaret olmaktan çıkmakta, "günah" olmaktadır.

İnanmanın zorlaştığı bir dönemde, milliyetçilik bir tür "inanma" ve kendini gerçekleştirme eylemine dönüşmektedir. İnananlar ve inanmayanlar günah eşliğinde "temsil" edilmektedir. Denetlenemeyen maddi, somut hayat karşısında milliyetçilik metafizik bir düzey sağlamaktadır. Gündelik hayatta yeniden üreyen sıradan milliyetçilik bu haliyle birbiriyle gerektiğinde çatışma halinde olabilecek kesimlere, özellikle devlet nezdinde meşruiyet sahibi ideolojiler (milliyetçilik) ve gelenekler (muhafazakârlık) sayesinde, birbirlerinin eksikliğini tamamlayıp, çok iyi bir korunak imkânı sunmakta, bu korunaklı yerler gündelik yaşamı kolaylaştırmaktadır.

Burada "özne" kavramı açıklayıcı olmak bakımından operasyonel bir katkı sağlamaktadır. Örneğin Touraine'in (kendiyi mesafe kuran, ötekini tanıyan -recognition-) "özne"siyle¹⁰ "milliyetçi özne" taban tabana zıttır ve bu "özne" her şeyle iç içedir. Bir bakıma "total bir öznelik" arz eder. Bu nedenle "özne" değildir fakat modern toplumun işçi sınıfının (ve belki de İslâmi hareketin) boşalttığı özneliği doldurmaktadır. Milliyetçilik, önceden oluşmuş kelimeler ve mesajlardan oluşmamaktadır. Eskinin kapsayıcı, toptan anlam verici şenlikleri, ritüelleri yetmemektedir. Gündelik yaşam yeni korunaklarla kendini yeniden üretebilse de, kamusal alanda belirginleşen ortalama kimliklerin tezahürleri çok daha karmaşıklaşmaktadır.

KÜRESELLEŞMEYE KARŞI ULUS VE YENİDEN TÜRK MİLLİYETÇİLİĞİ

Şimdi, küreselleşmenin etkilerinin yanı sıra, spesifik olarak Türkiye'de milliyetçiliğin izlediği güzergâha daha yakından bakabiliriz. Ancak öncelikle, modern ulus-devletin -dolayısıyla Türkiye'nin- küreselleşme karşısındaki konumunu anlamaya çalışalım.

Modern toplumun hem bir ürünü hem de onu geliştiren bir aygıt olarak ortaya çıkan ulus-devlet, bugün küreselleşme karşısında adaptasyon sorunları yaşıyor. Aslına bakılırsa, 1648 yılında Vestfalya Anlaşması'yla birlikte Avrupa coğrafyasında şekillenmeye başlayan ulus-devlet, o zaman da devletlerin, sahip oldukları toprak parçası üzerinde, birbirlerinin egemenliklerini tanıyarak "uluslar-arası" ilişkilere adaptasyonunu ifade ediyordu. Bir yandan belli bir toprak parçası üzerindeki sınıfsal güç ilişkileriyle inşa olurken, aynı zamanda o toprak parçasına sınırları olan diğer devletlerle birlikte (inter-state) anlam kazanıyordu. Yani inşa olunan devlet

10 A. Touraine: *Pourrons-nous vivre ensemble? Egaux et différents*, Paris, Fayard, 1997.

“İçeride” varolan güç dengesinin bir düzen halinde korunması için görece özerk bir aygıt olarak yükselirken, “dış” dünyadaki dengeler içinde rol oynayan bir aktör olarak önem kazanıyordu.

Verili toprak parçası üzerinde yaşayan insanların, varolan güç ilişkilerine bağlı olarak, kültürlerinin, dinlerinin, etnik aidiyetlerinin üzerinde ortak bir aidiyete yükseltilmesi anlamında “ulus”u kuran devletlerin kendi aralarındaki ilişkileri de esas olarak güç ilişkisiydi. İçerideki “aynılaşma”yı sağlamak, dışarıyla “farklılaşma”yı sağlamakla eşzamanlıydı; biri diğerinin koşuluyla. Birinin “varlığı” diğerinin “ötekileşmesi” ile mümkündü.

İşte bu “ikili” yapı ve beraberinde işleyen zihniyetler modern ulus-devletin en önemli ayırıcı özelliklerinden biri oldu. İçerisi ve dışarıyı ikiye ayırırken, modernitenin ilerleme mantığına bağlı olarak ya da modernitenin tüm insanları fethini sağlayacak şekilde, içeride de ayrımlar inşa edildi: kamusal-özel, rasyonel-irrasyonel, ilerici-gerici vb. Verili sınırlar içinde ortak ulusal aidiyete, ortak kimlik kartına, pasaporta, haklara ve görevlere -eşit olarak- sahip olmanın ötesinde “modern yurttaş” olmak, aynı zamanda bütün premodern aidiyet biçimlerinden farklı olarak ve onların aleyhine bir kimlik inşa etmek anlamına geliyordu. Kısaca hayatın her alanında “iyi” ve bu iyinin hem ihtiyaç duyduğu hem de dışladığı ya da dışlayarak yeniden ürettiği “kötü” olmak üzere “ikilikler” vücut buldu.

Türkiye’de icat ve inşa edilen ulus da benzer bir yol izledi. En kaba bir şekilde söylersek, “Osmanlı İmparatorluğu” şeklinde dile getirilen üst-referans, kimlikler üstü bir kimlik olarak Türkiye Cumhuriyeti’ne dönüştü; Osmanlı sisteminin içinde yer alan “millet”lerin yerini yeni cemaatler aldı; padişahın kulları bireylere dönüştü. Ama bu “şapka değiştirmek” gibi bir şey olmadı; yani ne kolay oldu ne de radikal bir farklılaşma şeklinde oldu. Radikal kopuşlar yerine, hayatın içinde adaptasyonlar şeklinde gerçekleşti. Dolayısıyla icat edilen Türkiye Cumhuriyeti ulusuna olan aidiyet aslında Osmanlı İmparatorluğu’na bağlı aidiyete benzedi. Günlük hayatta insanlara anlam veren, anlamlara şemsiye olan kültürü şekillendiren, din, dil hatta mahalleyle birlikte ait hissedilen “cemaat” kimliği, “millet”le devamlılık ilişkisi içinde gelişti. Yeni modern devletin bireylerinin devletlerine olan bağlılıkları kulların padişahlarına bağlılıklarına benzedi. Başka bir deyişle, hiçbir şey sıfırdan kurulmadı; bağlılıklar da bağımlılıklar da, özgürlükler ya da yenilenmeler de eskiyle devamlılık ilişkisi içinde gelişti.

Bunun nedeninin de aslında çok basit olduğunu belirtmeliyiz. Çünkü insanlar sünger örneğinde olduğu gibi, verilen her şeyi içine alabilecek, sunulan yeni kalıplara, olduğu gibi, bütünüyle kendilerini uydurabilecek kapasiteye sahip değildirler. İnsanlar ancak yapabileceklerini yaparlar, uyumun şart ama uyumsuzluğun güçlü olduğu durumlarda ise en fazla “uymuş” gibi yaparlar; derme çatma tekniklerle “taklit ederler”... Yeni bir kavram, yeni bir “alet” sunulduğu zaman da onları eski referanslarıyla, bildikleri bir şeye benzeterek kullanırlar.

Kimlikler, özellikle “ulusal kimlik” bugün, bu karmaşıklığın izlerini taşımaktadır. En basit ifadesiyle, imparatorluktan cumhuriyete, Osmanlı’nın milletlerinden çağdaş cemaatlara, kuldandan bireye geçiş mutlak bir şekilde gerçekleşmedi. Hatta bu geçişlerin gerçekleştiğini düşünsek bile, bunlar tek bir düzeyde (ulus veya cemaat ya da birey) olmadı. İnsanlar aynı anda üç

geçiş düzeyinin de etkisini üzerlerinde, bünyelerinde, zihinlerinde hissettiler. Buna bağlı olarak, Türkiye’de yaşayan ortalama her insan aynı anda hem imparatorluğun ve ulusun, hem milletin ve yeni cemaatinin, hem de kulun ve bireyin etkisini üzerinde taşıyan bir insandır. Başka bir deyişle, hem geçmiştiir hem bugündür. Hem asimile olan, unutulandır; hem de dayatılanla mücadele ederek, ona direnerek, becerebildiği ölçüde koruyabildiği bir belleği vardır. Bu mücadele dün ile bugünü birleştirir, arada bağları kurar; bugünle geçmiş arasında gidiş gelişleri sağlar.

Bu demektir ki, Türkiye örneğinde yüzyıl başında moderniteyle birlikte gündeme gelen, hem Batı’ya öykünerek ithal edilen hem de icat edilen “ulus” sürekli bir çatışma içindedir. Yarattılmak istenen homojen ulus kimliğiyle rekabet ve çatışma içinde olan cemaatler ve bireysellikler vardır. Kendisi de -iddia ettiğinin tersine- zaten saf olmayan ve vaat ettiği saflığı kuramayan imparatorluk mirasçısı ulus, sürekli yeni meydan okumalara cevap vermek zorunluluğuyla karşı karşıyadır. Mücadele içinde olduğu cemaatleri sosyalle edemediği ve eritemediği ölçüde onların etkisine maruz kalır, onlardan parçalar, izler kendi içine girer. Kendisi cemaatin içine girerken, cemaat de onun içine girer.

Dolayısıyla, bugün tüm dünyada olduğu gibi, Türkiye’de de modern ulus-devletin sahip olduğu anlam tekeli kırıldı. Bu tekelin kırılmasıyla birlikte bütün gri alanlar, aynı anda “hem o hem bu” olma hali, başka bir deyişle “çoğulluk” hali açığa çıktı. Bu durum, Vestfalya mantığında kendilerini gerçekleştiren ulus-devletler için oldukça riskli ve tehlikeli bir gelişmeydi.

İşte bu çoğulluk haline karşı dünyada gösterilen tepkiler arasında iki temel eğilim ön plana çıkıyor. Bunlardan birincisi, bu çoğulluğu veri kabul edip, çoğulluk durumuna adapte olmayı gözetken yeni siyasal söylemler, diğeri ise “savunma” refleksiyle birlikte “eski”nin korunmasına yönelik yeniden üretilen “içe kapanmacı” ve bu haliyle “cemaatleşen bir ulus” fikrini üreten söylemlerdir.

Öyle anlaşılmaktadır ki, bu iki eğilim diyalektik bir ilişki içindedir. Birincisinin örneklerine, “alt-siyaset” (sub-politics) bağlamında, yaşanan çevreyi demokratikleşmeyi amaçlayan hareketlerde ya da “yeni sosyal hareketler” çerçevesinde bol miktarda rastlamak mümkündür. Ancak, özellikle krizdeki ulus-devletler tarafından temsil edilen ikinci eğilimin örnekleri de en az birinciler kadar çoktur ve taşıdıkları korku ve sahip oldukları şiddet potansiyeli nedeniyle daha çok dikkat çekmektedirler. Bu eğilim içinde, kuşkusuz en başta ABD’nin cari politikalarının dünyaya dayatmaya çalıştığı “kötülere karşı savaş” mantığı sayılabilir. Bir bakıma, Soğuk Savaş’tan galibiyetle çıkmış olan ABD, sosyalist sistemin yerine şimdi yeni bir “düşman” tanımlamış bulunuyor. “Güvenlik” söylemi içinde ele alınan bu düşman, muğlak da olsa, biraz “Doğu”yu, büyük ölçüde -ne yapacakları belli olmadığı için risk taşıyan- “Müslümanları”, -esas olarak cila işlevi görmek üzere- “demokratik olmayan” yönetimleri içeriyor. Ama öte yandan, Avrupa Birliği içinde, Doğu’dan gelecek riskleri öne çıkaran, muhafazakâr ve kültüralist bir Avrupa’nın “ulusalçı” ve “güvenlikçi” aktörleri de bu kategori içinde sayılabilir. Burada, “en laik”, “en cumhuriyetçi” Fransa’dan Sarkozy’nin temsil ettiği anlayış örnek gösterilebilir. Bu makalede üzerinde durduğumuz Türkiye’de de şimdiye kadar “dış ve iç tehditlere karşı güvenlik” söylemi altında sürdürülmüş olan statükoculuk içinde yer alan ve yeni çoğulluk

hali karşısında kendini daha da güvensiz hissederek çeşitli renk ve tonlardaki "ulusalcı" gruplar da benzer şekilde, "savaşçı" mantık içine kolaylıkla sokulabilir.¹¹

BİR ÖTEKİ OLARAK ERMENİLİĞİN İNŞASI

1915 tehcir ve katliamından sonra, tarihte Ermenilere ve diğer azınlıklara karşı farklı zamanlarda ayrımcı politikalar (ekonominin "millileştirilmesi" hedefine yönelik olarak 1942'de azınlıklardan zorla alınan "Varlık Vergisi" uygulamaları, Atatürk'ün Selanik'teki evinin Yunanlılar tarafından bombalandığı haberi üzerine özellikle İstanbul'da azınlıkların mallarına yönelik olarak 6-7 Eylül 1955'te gerçekleşen yağma olayları vb) oldu. Ancak yakın zamanlarda, Ermeni sorununa yeniden "savaşçı" bir mantıkla yaklaşımın başlangıcında ASALA'nın (Ermenistan'ın Kurtuluşu İçin Gizli Ermeni Ordusu) 1973'te Türk diplomatlarına yönelik olarak giriştiği suikastlerin olduğu söylenebilir. 1915 olaylarının "soykırım" olarak tanınması yönünde çeşitli ülkelerde Ermeni lobilerinin faaliyetleriyle birlikte Türkiye kamuoyu Ermeni sorunuyla tanıştı. Ancak, PKK terörünün ve özellikle Türkiye'nin Güneydoğu bölgesinde silahlı çatışmaların hız kazandığı 90'lı yıllara gelindiğinde sorun bambaşka bir boyuta sıçradı. Resmî söylemde, PKK ya da Kürt sorununun arkasında "Ermeni faktörü"nü olduğu yönündeki iddialarla, "olan fakat konuşulmayan" sorun bütün azametiyle kendini dayattı.

Bu zaman dilimine kadar, "Türk vatandaşı Ermenilerle bir tutulmaması gereken" diasporadaki Ermeni cemaatiyle ve özellikle ASALA'yla kişileştirilebildiği için "dışarıda" tutulabilen sorun, giderek doğrudan "ulusal sorunu" ilgilendiren ve "içeride" bir sorun haline geldi. Burada, sorunun nasıl ulusal kimlik sorunu haline geldiğini anlamak için iki farklı dinamiğin etkisini incelemek gerekli görünüyor.

Bunlardan birincisi 1989'da Berlin Duvarı'nın çökmesiyle sembolleşen iki kutuplu dünyanın sona ermesiydi. Sovyet sisteminin çökmesiyle birlikte kurulan bağımsız Ermenistan, ulusal kimlik inşasında Sovyetler Birliği'nin kontrolünden de kurtulmuş oldu. Bir yandan, Sovyetler Birliği'nin bünyesinde yer alan cumhuriyetlerde "Sovyet vatandaşlığı" üst kimliği dışında etnik kimlikleri besleyebilecek girişimlere koyduğu ambargo kalkmıştı. Diğer yandan da Türkiye'yle ilgili olarak bu ülkenin reel politikasının gerektirdiği "iyi komşuluk" ilişkilerine zarar verecek bir yeniden tarih okumasının önündeki engel kalkmıştı. Bunlara bağlı olarak, belki daha da önemli bir gelişme bağımsız Ermenistan ulusu ve Ermeni diasporası arasındaki ilişkinin kurulması oldu. Küresel bağlarla yeniden kurulan Ermeni ulusal kimliğinde 1915 ve "soykırımın" Türkiye tarafından tanınması merkezi bir öneme sahip oldu.

İkinci dinamik ise Türkiye'nin uluslararası düzlemde değişen konumuyla ilgiliydi. Her şeyden önce Türkiye'nin "komünist tehlikeye" karşı Batı'nın sadık müttefiki olarak oynadığı rol sona erdi. İki kutuplu dünyada görece olarak istikrarlı bir yere sahip olan Türkiye'nin Batı dünyasıyla olan ilişkisi karmaşıklılaştı. Türkiye'nin 100 yıllık Batılılaşma macerasına paralel olarak,

---

11 Dünyadaki ve her bir ülkenin kendi içindeki yeni dinamiklere "güvenlik" sorunu ya da "kazanma ve kaybetme" mantığıyla bakın bu anlayışın mükemmel bir analizi için Mehmet Uğur'un çalışması kaynak olarak gösterilebilir: *Müzakerelerden Üyeliğe AB-Türkiye Gündemindeki Sorunlar* (Söyleşi: Osman Akinhay), Agora Kitaplığı, 2005.

askeri darbeler, küresel düzeyde liberal ekonomi politikaları, İslâmî hareket, demokratikleşme ama aynı zamanda girmek istediği Avrupa Birliği'nin reform talepleri arasında yaşadığı gerilimler toplumsal, siyasal ve kültürel olarak çok önemli bir hareketlenme getirdi. Bütün bu karmaşanın en somut olarak kendini gösterdiği alan ise ulusal kimlik oldu. Başka bir deyişle, 80'li ve hatta 90'lı yıllara kadar, merkezîyetçi devlet tarafından görece olarak korunaklı bir şekilde yeniden üretilmesi mümkün olmuş olan ulusal üst kimlik bir yandan küresel etkiler, diğer yandan yerel kültürel talepler karşısında kırılma yaşadı.

Sonuç olarak, dışarıda Ermenistan ve Ermeni diasporasının yürüttüğü politikalar, bu arada Ermenistan'ın Azerbaycan'a ait olan Karabağ bölgesini işgali ve içeride, özellikle Kürt kimliği vasıtasıyla sorunsallaşan ulusal kimlik ve ulusal tarih etrafındaki tartışmalarla birlikte Ermeni sorunu Türkiye'nin gündemine yerleşti; "konuşulmayan konu" fiili olarak konuşulmaya başlandı. Buna bağlı olarak, "suskunluk" politikası ya da "olmayan" bir sorun üzerine kurulu olan resmi söylem değişmeye ve varolan yeni duruma cevaplar ve "karşı propaganda" üretilmeye başladı. 90'lı yıllarda, önceleri sadece dışarıda kendini dayatan "düşmana" (Ermeni diasporası) karşı refleksif tepkiler veriliyordu ve içeride kendini dayatan düşman (PKK), dış düşmanla tepkisel olarak özdeşleştiriliyordu. Ancak, bu tepkisellik, sağ siyaset sınıfı ve medya organlarında giderek daha yüksek sesle dile getirilen bir Ermeni düşmanlığı şeklinde kendini göstermeye ve dışarıdaki Ermenilerle içerideki Ermeniler arasındaki fark büyük ölçüde ortadan kaybolmaya başladı.¹²

Klasik olarak ulus-devlet eskiyi unutmak, unutturmak zorundadır. Paul Ricoeur'e göre, ulus-devletlerde, gerçek olanların "hatırlanmamasını" sağlayarak yeniden yazılan bir hikâye, bir "resmi geçmiş" vasıtasıyla toplumun bireylerinin ellerinden kendi öz hikâyeleri alınır. Bu süreç sadece basit bir unutmaya dönemi değildir; kaçarak, bazı olayların bilerek üstüne gitmeyecek, parlak kahramanlık hikâyelerinin ardına sığınarak, öğrenmeyecek, bilmeyerek, gözlerini kapatarak toplum bireylerinin de aktif olarak katıldığı bir süreçtir.¹³

İşte yeni ihtiyaçlar yaratan bu dönemle birlikte, gerek kamuoyunda, gerekse çeşitli sosyalizasyon kanallarında, bir "öteki" olarak "Ermeni" geniş bir şekilde yer almaya ve "tarihte Ermeniler" geriye dönük olarak yeniden kurgulanmaya başladı. Türk ulus-devleti, bir anlamda, geçmişte başvurduğu bir unutmaya operasyonunu yeniden, ancak bu sefer zamanın koşullarına uygun olarak yeniden "hatırlayarak" ele aldı; bir anlamda "toplumsal hafızanın" yeniden inşasına girişti.

2001 yılı sonunda, Ermeni sorunu konusundaki çalışmaların bir uyum içinde yürütülmesini sağlamak amacıyla "Asılsız Soykırım İddialarıyla Mücadele Koordinasyonu Kurulu" oluştu-

12 İçişleri Bakanı Meral Akşener'in PKK lideri Abdullah Öcalan'ı "Ermeni dölü" olmakla suçlaması (28 Mart 1997 tarihli gazeteler); Öcalan'ın tutuklanması sonrasında yer alan bazı mitinglerde "Ermeni piçi Apo hesap vereceksin" pankartlarının taşınması; "Anti-Türk" olarak "Ermeni"nin, 50'li, 60'lı yıllarda "Rum"lara yönelik olandan daha da ağır bir ölçüde, hakaret sözcüğüne dönüşüp, sıfatlaşması, "Ermeni uşaklığı"nın en ağır düşmanlığın derecesi olması (Tanıl Bora, "Ekalliyet Yılanları", "Türk Milliyetçiliği ve Azınlıklar", in: T. Bora (der.): *Modern Türkiye'de Siyasî Düşünce, Milliyetçilik*, C.4, İletişim Yayınları, İstanbul, 2002) bu döneme tarihtir.

13 Paul Ricoeur: *Memoire, Histoire, Oubli*, Ed. du Seuil, 2000; aktaran Saime Tuğrul, "Geçmek bilmeyen geçmiş", *Radikal* 2, 29 Mayıs 2005.

ruldu. Milli Eğitim Bakanlığı tarafından hazırlanan ortaokul kitaplarında "Ermeni olayları" "gençlerin bu konuda bilinçli bir şekilde yetişmeleri" için, geniş bir şekilde yer alıyordu. Örneğin, lise Milli Güvenlik Bilgisi kitabında, "Türkiye Cumhuriyeti Üzerine Oynanan Oyunlar" başlıklı ünitenin, "Bölücülük Faaliyetleri" bölümünde azınlık okulları da zararlı unsurlar olarak gösteriliyordu. Aynı şekilde, Ermenistan devletinden kaynaklanan saldırılarla "köylerde, kasabalarda insanlarımızın toplu olarak katledildiği, camilere toplanan vatandaşlarımızın yakılarak öldürüldüğü" belirtiliyor ve Türkiye'de yaşayan Ermenilerin tehciri de "yerinde bir karar" olarak tanımlanıyordu.¹⁴

Ayrıca, örneğin, 7. sınıflara okutulan Sosyal Bilgiler ders kitabı içinde yer alan tehcir rakamlarının (göç ettirilenler, ölenler) da zaman içinde değişime uğraması, tarih çalışmasından çok aceleyle hazırlanmış karşı propaganda çabasını açığa çıkarıyordu.¹⁵ Eğitim alanında karşı propaganda çalışmasına bir başka örnek olarak, 14 Nisan 2003 tarihinde Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayınlanan bir genelge gösterilebilir. Buna göre, "Ermeni iddialarının asılsız olduğu" temasını işleyen konferanslar yapılması ve orta öğretim öğrencilerinin katılabileceği "Birinci Dünya Savaşı'nda Ermeni İsyanı" konulu bir kompozisyon yarışması düzenlenmesi öngörülmüyordu.

Son olarak, Milli Eğitim Bakanlığı'nın hem ders kitaplarının hem de tavsiye edilen yardımcı kitapların da ırkçı ifadelerle dolu olduğu görülüyor. Bir örnek olarak, MEB'in Yayınlar Dairesi'nce Türk Edebiyatı Dizisi içinde yayınlanan bir "şiiir" kitabından bazı mısraları aktaralım:

"Böyle şerefsizlik görmedi alem / Mağara devrinden kalan Ermeni / Evsafın sayılmaz, kırılılır kalem / Hangi yandan baksan yılan Ermeni (...) Söyle insan mısın ulan Ermeni (...) Moskof'tan da alçak olan Ermeni (...) Dölünü Nemrut'tan alan Ermeni..."¹⁶

Özetle, bu bilgi türü ve dille birlikte, gerek siyasetçiler, gerek medya, gerekse okul aracılığıyla Ermenilere karşı önyargılı bir sosyalizasyonun zemini hazırlanıyordu ve en azından, Türkiye'de yaşamakta olan farklı dinsel ve etnik kökenden insanlar karşısında önyargıların üretilmesi yönünde yeni bir hamle başlıyor ve bu önyargıların merkezine de esas olarak Ermeniler hedef olarak konuyordu.

BİR İHTİYAÇ OLARAK "ÖTEKİ"

Öyle anlaşılmaktadır ki, Türkiye'de bir öteki olarak üretilen "Ermeni" kimliği ve imajı, yukarıda değindiğimiz dinamik sürece paralel olarak, farklı toplumsallıklar içinde de işlev görmek-

14 "Böyle Eğitim Olmaz", in: *Agos*, 12 Eylül 2003. Ayrıca bkz. *Agos*, 12 Aralık 2003.

15 Bu kitabın 2002 baskısına göre, "göç ettirilenlerin toplam sayısının 800 bin olduğu sanılmaktadır". Aynı kitabın içine yerleştirilmiş "ek"te ise rakam 438 bin olarak düzeltilmektedir. Kitaba göre tehcirde ölenler için "tarafsız araştırmacıların verdikleri ortalama rakam 300 bindir"; "1920 yılında Fransızların yaptıkları bir araştırmaya göre ise ölen Ermenilerin sayısı 500 bin kadardır"; "Türk araştırmacılar da bu sayının 200 ile 300 bin arasında olduğunu savunmaktadır." 2003 baskılı kitapta kayıplar hakkında herhangi bir rakam verilmemiştir. 2002 baskısına göre tehcir edilen 800 bin kişiden "11 bini" geri dönmüştür. 2003'te ise şu ibare yer almaktadır: "Yaklaşık 650 bin Ermeni'nin yeniden eski yerlerine döndükleri belgelerde yer almaktadır." Neşe Ozan, "Tarih dersinden serbest atışlar", *Bianet*, 21.10.2003.

16 Y. Zeyrek: "Ermeni", *Bu Yolda*, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Türk Edebiyatı Dizisi, İstanbul, 1998, s.92f.

tedir. Her şeyden önce, tüm toplumlarda görüldüğü gibi, burada da söz konusu olan "biz" ve "onlar" şeklindeki dikotomik ayırım, "kolaylaştırıcılık" işlevi görmektedir.¹⁷ Ancak bir yandan ulusal kimlik inşasına bağlı olarak üretilen ve içerisi ve dışarısını ayırmaya dayanan bu dikotomi, diğer yandan farklı toplumsal kesimler tarafından farklılaşmış bir tüketime maruz kalır. Yani sıradan insan bu ayrımı kendi gerçekliği içinde, kendi ihtiyaçlarına ve korkularına bağlı olarak, egemen ulusal söylemin sunduğundan farklı biçimlerde tüketir.

Gene birçok toplumda görüldüğü gibi, Türkiye'de de ulusal kimliğin inşasında (ya da krizler karşısında sürekli yeniden inşasında) dikkat çekici olan özellik, "biz" in karşısındaki "onlar" ın sadece sınır ötesindekilerle sınırlı kalmaması ve içeride de sürekli bir biçimde yeniden üretilmesidir. Özellikle, Kıbrıs olayları sırasında ya da 6-7 Eylül 1955'te Yunanistan ve içerideki Rumlar arasında, Kuzey Irak'ta kurulan Kürt özerk bölgesi ile içerideki Kürtler ya da Ermenistan devleti, Ermeni diasporası ve içerideki Ermeniler arasında -her zaman mutlak biçimde olmasa da- kurulan ilişkisellik, somut ve işlevsel bir "öteki" nin, stereotiplerin ve önyargıların üretilmesine doğrudan katkı sağlamaktadır.

Önyargıların temel özelliği irrasyonel ve abartılı bir genelleştirme olmalarıdır. Adorno'nun yaklaşımına göre, keskin kuralların ve rekabetçiliğin yüksek olduğu ortamlarda gelişen "otoriter kişilik" özelliklerine sahip bireyler daha kolay bir biçimde gücü yüceltmekte, "biz/onlar", "doğru/yanlış", "iyi/kötü" kategorilerini sahiplenmektedirler. Bastırılmış duygular ve düşmanlıklar, bu kategoriler aracılığıyla farklı inanç, düşünce ve kimliklere karşı, özellikle azınlıklara yönelik önyargılarda kendini göstermektedir.¹⁸

Türkiye'de geçen yüzyılın başından beri modernleşmenin "ilk aktörü ve taşıyıcısı" olarak konumlanan ordunun sahip olduğu meşruiyet, toplumdaki otoriter yapılarla ilişkin ipuçları vermektedir. Yukarıdan aşağıya modernleşme sürecine ve özellikle eğitimde kendini gösteren otoriter anlayışa bağlı olarak, "doğru"yu göstermek üzere, modernleşme politikalarına engel teşkil ettiği varsayılan her türlü toplumsal tezahür, önyargılarla tanımlanan "yanlış öteki" olarak inşa edilmektedir. Ancak, gene bir "ideal" olarak modernleşmenin tam olarak gerçekleşmemesinden ötürü, modernleşmenin nimetlerinden eşit olarak pay alamayan kesimler için söz konusu "yanlış öteki" bir "günah keçisi" olarak işlevsellik kazanmaktadır. Otoriter yapı altında, güçlüler karşısında söz söyleme imkânı ve cesareti bulamayan yığınlar, yaşamış oldukları "hüsranın" (frustration) faturasını güçlerinin yetebileceği zayıf kültürel gruplardan çıkarma eğilimi göstermektedirler.¹⁹

Öte yandan, benzer şekilde, güçlü otorite ve zayıf gruplar arasında bulunan ortalama bireyler, kendi zayıflıklarını otoriteden yana tavır alarak aşma eğilimine girebilmektedirler. Başka bir deyişle, "Stockholm sendromu" olarak adlandırılan durumda olduğu gibi saldırganın "cazibesine" kapılan bireyler "güçlü" olanla bağlılık ilişkisine girerek "kurban" olmaktan kurtulma-

17 H. Bloch vd.: *Dictionnaire fondamental de la psychologie*, Paris, Larousse, 1997, s. 1092-1093.

18 Theodore Adorno, vd.: *The Authoritarian Personality*, New York, Harper & Brothers, 1950; aktaran: John J. Macionis, Ken Plummer: *Sociology*, Pearson Education, 2002, s. 263f.

19 Önyargı üretiminde "günah keçisi" yaklaşımı hakkında bkz. John Dollard vd.: *Frustration and Aggression*, New Haven, CT, Yale University Press, 1939; aktaran: J. J. Macionis, K. Plummer: *age*, s. 263.

ya çalışmaktadırlar.²⁰ Bu şekilde "kurban" olmaktan çıktığını varsayan birey, otoritenin ihtiyaç duyduğu ötekine karşı otoriteyle birlikte yer almaktadır. Murtaza Yurtsever, bu tutumu şöyle açıklıyor: "Fail-kurban ilişkisinde güçlüünün yanında yer almak ve kurbanı sorumlu kılmak kişiyi psikolojik olarak rahatlatır, çünkü böylelikle içinde yaşadığımız dünyanın bizim kontrolümüzde olduğu yanılgısını ayakta tutarız. (...) 'Blame the victim!' tutumu özü itibariyle nevrotik bir savunma mekanizmasıdır. Toplumun ve kişilerin gerçeklerle yüzleşmelerini engeller. Büyümelerini de..."²¹

Kısaca, Türkiye'de Ermeniler hakkında üretilen önyargı ve stereotiplerin anlaşılması için büyük ölçüde güçlü bir aygıt ve gelenek olarak devletin ön planda tutulması gerekli görünmektedir. Ve sonuç olarak, "öteki" olarak konumlanan toplumsal ve kültürel gruplar aracılığıyla, içinde çok çeşitli sorunlar ve kırılmalar olmasına rağmen, ulusu oluşturan homojen bir "çoğunluk" fikri ve devamlılık hayal edilebilmektedir. Bu sayede, "dışarıda" (veya içeride), önyargılar ve olumsuzluklar eşliğinde farklı olarak tanımlanan grup aracılığıyla, geçici de olsa, bir anlamda "öz saygı" kurgulanabilmektedir. Ancak şunu da eklemek gerekir ki, genelleştirilmiş olumsuz sıfatlarla inşa edilen öteki sayesinde, "içeride" tanımlanan kesimlerin var olmak için başvurdukları uygulamalar da meşruluk kazanır. Kuşkusuz bu var olma mücadelesi sadece toplumda hakim olan bir ideoloji (örneğin milliyetçilik) için değil, tüm kesimler için geçerlidir. Bu nedenle öteki hakkında üretilen önyargılar toplumda varolan farklı grupların çıkarlarının ve ideolojilerinin çeşitli ölçülerde katkıda buldukları bir operasyonun sonucu olarak nitelendirilebilir.

SONUÇ

Bu makale çerçevesinde, buraya kadar anlatılanlar ışığında bir sonuç çıkarmak gerekirse, Türkiye ve Ermenistan toplumları arasında varolan sorun üç ayrı düzeyde ele alınabilir. Bunlar Türkiye'nin sorunu, Ermenistan'ın sorunu ve Türkiye ve Ermenistan arasındaki ilişkiler sorunudur. Ancak, Ermenistan boyutunun derinlemesine incelenmesini Ermenistan uzmanlarına bırakarak, bu makalede Türkiye'ye ve Türkiye-Ermenistan ilişkilerine dair sonuçları değerlendirebiliriz.

Türkiye özelinde baktığımızda, "Ermeni sorunu" ya da dışarıdaki Ermenistan ya da genel olarak Ermeniler hakkında varolan önyargılar, birbirleriyle ilişkili iki dinamiğin mücadele alanı olarak ortaya çıkmaktadır. Bu mücadele alanı, bir yandan Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşu

20 "Stockholm sendromu", ilk kez 1973'te Stockholm'deki bir banka soygunu sırasında, beş gün boyunca rehin alınan kişilerde görülen davranışlarla ilgili olarak kullanıldı. Psikiyatrist Nils Bejerot, olayın ardından televizyonda yaptığı konuşmada, kavramı "kurban" durumunda bırakılmış kişilerin bazılarındaki görülen bir davranış türü olarak tanımladı. Buna göre, rehinenin adeta gerçeği algılamaları çarpılmıştır. "Saldırgan" durumundaki kişiyle bir tür özdeşleşme sonucu, o kişiyi haklı bulma, kişiye sempati ve hayranlık duyma, "kurbanları" korumaya çalışan güvenlik görevlilerine saldırma gibi, neyin iyi neyin kötü, kimin kurban kimin saldırgan olduğuna dair kafaları karışmış, "saldırgan"ın "cazibesine" kapılmışlardır. Sendrom, rehinenin, daha beteri olur korkusuyla rehine tutanın içinde var olduğuna inandığı merhametten medet ummasına dayanıyor. Bu umuda yönelik ne kadar çok çaba harcanırsa ondan kurtulmak o kadar zorlaşıyor. Bkz. http://psychcentral.com/psych/Stockholm_syndrome

21 Murtaza Yurtsever: Gamze Özçelik olayı ve 'blame the victim!' tutumu, *Radikal-Cumartesi*, 1 Ekim 2005.

öncesinden başlayarak ve bütün cumhuriyet tarihi boyunca sürmüş olan travmaların sorgulanarak aşılması çabalarından oluşan bir dinamiği içermektedir. Bu çabalara son yıllarda çeşitli sivil toplum örgütleri ve entelektüellerin öncülüğünde ötekini dinlemek ve onu sessizliğinden çıkarmak üzere başlatılan girişimler örnek gösterilebilir.

Ancak bu dinamiğin karşısında oldukça güçlü başka bir dinamik daha vardır. İçinde Ermeniler olsun olmasın, yüz yıldır şizofrenik özellikler sunan, kendini ancak düşmanlarla üretebilen, her aşamada yeni düşmanlar (komünist, şeriatçı, bölücü, kansız, hain, vb) aracılığıyla hayat damarı bulmaya çalışan "stratejik" ya da "makro" bir kurgu söz konusudur. Bu kurgunun arkasındaki zihniyet, travmalarla beslenen paranoyayı yeniden üretmektedir. Daha toplumsal ve bireysel düzeyde ise, tarihsel olarak yaşanmış ve daha önceki kuşaklardan aktarılan trajediler (muhacirlik, işgal, savaş nedeniyle yerinden olma, ait olunan etnik veya dinsel kültürün yaşanmış olduğu baskılar, vb) belleklerde yeniden üretilirken, aynı zamanda, bireylerin bizzat kendi yaşamları boyunca maruz kaldıkları baskılar, darbe dönemleri, siyasal krizler olağanüstü bir korku ve paranoyaya zemin hazırlamaktadır. Küreselleşme ya da istikrar bozucu değişim potansiyeli karşısında, kişisel veya resmi tarih, bugün için, işe yarayacak şekilde yeniden üretilmektedir. Başka bir deyişle, paranoya, değişimden korkuyla beslenmekte, "öteki"nin yaşanmış olduğu trajedi görünmez olmakta, tersine onun hakkında nefrete zemin hazırlamaktadır.

Öte yandan, yaşanmış olan travmalar ve travmalarla baş edebilmek üzere başvuru olan "otoriteye itaat", ikili (dikotomik) yapıların sürmesine neden olmaktadır. "Biz ve öteki", "kazanmak-kaybetmek", "yenmek-yenilmek" şeklinde ortaya çıkan bu "ikili", "kutuplu" zihniyet nefretin şiddetinin de artmasına neden olmaktadır. Hayat ve insanlar bu kadar net biçimde ikiye ayrılabilir bir yapıya sahip olmamasına, çok daha iç içeliklerden, diyalojik, interaktif süreçlerden oluşmalarına rağmen, bütün bu karmaşıklık ve zenginliğe karşı bir tür "yabancılaşma" ortaya çıkmaktadır.

Bu nedenle, söz konusu olan sorun, "Ermeni sorunu" adını taşısa da, aslında büyük ölçüde "Türk sorunu"dur. Başka bir deyişle, Ermeniler (ya da başkaları hakkında) varolan önyargıların aşılması, büyük ölçüde kendilerine Türk diyen insanların bu travmayı aşmasına, bunun için de "kendi hikâyesine" bakabilmesine bağlıdır.

"Kendi hikâyesine" bakabilmek için, içinde bulunduğumuz dönem önemli bir potansiyel taşımaktadır. Türkiye'nin Avrupa Birliği ile müzakerelere başladığı bu dönemde birbirleriyle iç içe geçmiş çok sayıda düşünce, perspektif, çatışma eksenini aynı anda yaşamaktadır. Yani gündemde esas olarak Türkiye'nin Avrupa Birliği'ne girip giremeyeceği ya da girerse ne kazanıp ne kaybedeceği gibi somut fakat dar bir tartışma olsa da, aslında toplum, zihinleri çok daha karmaşık, ama aynı zamanda çok daha zengin bir düzeye getirme potansiyeli taşıyan bir eşikte bulunuyor. Muhtemelen bu karmaşık ve zengin düşüncebilme potansiyeli önümüzdeki on yıllara damgasını vuracak ve yurttaşlık dahil olmak üzere bütün aidiyet biçimlerinin bu süreç karşısında nasıl etkileneceği hep birlikte görülecektir.

Önümüzdeki dönemde Türkiye'nin yaşayacağı değişim süreci Türkiye ve Ermenistan toplumları arasındaki ilişkileri de büyük ölçüde belirleyecek, ancak aynı şekilde Türkiye ve Ermenistan arasında yaşanacak ilişkiler de Türkiye toplumu üzerinde reflektif bir etki yaratacaktır.

Türkiye-Ermenistan araştırmasından elde edilen sonuçlar böyle bir etkinin ortaya çıkması için gerekli olan adım atma ve yaklaşma potansiyelinin iki toplumda da, çeşitli zorluklara rağmen, mevcut olduğunu göstermektedir. Farklı nedenlerle ve farklı alanlarda da olsa, iki ülke de de "ötekiyle" iletişim kurmanın psikolojik altyapısı mevcuttur.

Birbirlerine karşı "öteki" ve "yabancı" olarak konumlanan iki ülke arasında en hassas konu kuşkusuz "1915" in değerlendirilmesidir. Ancak, önyargı düzeylerindeki farklılıklar ve ulusal kimliklerin oluşumunda "1915" in ve "öteki" nin oynamış olduğu rolün keskinliği göz önüne alınırsa, öyle anlaşılmaktadır ki, önyargıların aşılması için Türkiye' den adım atmak daha mümkün görünmektedir. Çünkü bütün olumsuz verilere rağmen, iki toplum arasında diyalog potansiyeline dönük önemli işaretler de bulunmaktadır. Hatırlamak gerekirse, özellikle Türkiye' de yaklaşık yüzde 30' luk bir büyüklüğe tekabül eden, "olumluluk" taşıyıcısı bir kesimde ırkçı önyargılar büyük ölçüde marjinalize olmuş görünmekte, bu kesim örneğin, Ermeni ve Türk halklarının "tarihsel olarak eski halklar" olduğu yönünde "nötr" bir tutum alabilmektedir. Bu adımı atabilmek için varolan psikolojik bir zemin Türklere kıyasla çok daha fazla önyargı ve tarihin izini taşımalarına rağmen, Türklere benzerliklerini çok daha fazla vurgulayan Ermenilerde de bulunmaktadır. Önemli olan bu psikolojik sıçramayı sağlayacak aktörlerin bilgilerini ve seslerini daha çok duyurabilmeleridir. Ve burada gerekli olan empati karşılık bekleterek sahip olunacak bir duygu hali değildir.

Başka bir deyişle, Türklere önyargıları daha az olduğu için adım atabilirler. Öte yandan Ermenilerin de, sahip oldukları bütün önyargılara rağmen, adım atabilme yeteneğine sahip oldukları anlaşılmaktadır. Ermeniler için tarihsel olarak yaşanmış bir acı vardır ve bu unutulacak bir şey değildir. Bu acıya Türkiye tarafından en azından saygı duyulması gerekmektedir. Bu saygı gösterilmediği takdirde, Ermeniler arasında "Türk meselesi" bitmeyecektir. Fakat buna rağmen, Ermenilerin zihinlerinde adım attıkları, örneğin, her şeye rağmen, "Türklere diplomatik ilişki kurulması gerektiğini" düşündükleri görülmektedir.

İki komşu ülke toplumunun birbirleri hakkında sahip olduğu bilginin en önemli kaynaklarının medya/TV ve tarih kitapları olduğuna dikkat edilirse, devlet kontrolündeki tarih kitaplarına kıyasla sivil toplumla daha yakın olan medya kanallarının, popülist yaklaşımlardan uzak, adanletli, etik ve önyargısız yayın yapabildikleri takdirde, iki toplumun birbirleri hakkında bilgi sahibi olmasında ve negatif önyargıların giderilmesinde büyük bir katkı yapabileceği de anlaşılabilir. Çok kanaldan sağlanabilecek bu bilgi sayesinde iki toplumun zihinlerinin "demokratikleşmesinin" de yolu açılabilir, o zaman tarihsel olaylar da milliyetçi söylemlerin tahakkümünün ve tutkularının dışında tartışılması sağlanabilecektir.

Son olarak, bu anlamda bir demokratikleşme ve çoğullaşmanın altyapısına Michel de Certeau' dan esinlenerek işaret edelim. Araştırmanın verileri birbirleriyle ilişkili olarak düşünüldüğünde, Türkiye' de ve Ermenistan' da karşılıklı ve karmaşık bilgi kanallarının iki farklı düzeyde sonuç yarattığı anlaşılmaktadır. Bunlardan biri devletler ve onlara bağlı olarak tarih, diplomasi, siyaset gibi alanların ve kurumların yaratmış olduğu sosyalizasyonun etkisiyle oluşan ve görece olarak daha keskin ve sınırları çizilmiş algılardır. Diğeri ise daha çok -olduğu ve algılanabildiği kadarıyla- sosyal ilişkilerin öğrettiği ve pratik faydaların göz önüne alındığı algılar-

dır. Birincisi görel olarak daha hiyerarşik ve dikey, ikincisi ise daha yatay ve sivil düzleme te-
kabül etmektedir. Başka bir ifadeyle, gerek Türkiye’de, gerekse Ermenistan’da “söylemsel”,
makro bir çerçeve (ulusal kimlik, ulus-devletin ve Reelpolitik’in gerekleri) altında yaşanması-
na rağmen, de Certeau’nun “gündelik hayatın yaratıcılığına” vurgu yaparken belirttiği üzere,
bu çerçeveyi görünmez kılan ya da çoğu zaman delen, dolayısıyla onu gündelik hayatın “tak-
tikleriyle” değiştirme potansiyeli taşıyan başka bir dünya da varlığını sürdürmektedir.²²

---

22 M. de Certeau, *a.g.e.*

KARŞILIKLI ANLAYIŞIN YOLLARI: 2005 TÜRKİYESİNDE ERMENİ TARTIŞMASI

Stefan Hibbeler*

Türkiye’de geçen yılın Aralık ayına kadar küçük bir ilgili grubun dışında hiç kimsenin *Mavi Kitaptan* haberi yoktu. Ancak yeni yılın başından Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Ermenilerle ilgili tehcir kararının 90. yılı olan 25 Nisan’a kadar geçen sürede kitap dikkatleri üzerine çekmeye başladı. Bu gelişmenin baş aktörlerinden biri eski büyükelçi ve bugün milletvekili olan Şükrü Elekdağ’dı. Türkiye’nin, “Ermenilere uygulanan soykırımı” kabul etmesi gerektiği yönünde giderek artan uluslararası baskılara, Ermeni ve Türk tarihçilerden oluşan bir komisyonun tarihte yaşananları incelemesini merkezine alan politik bir girişimle karşılık vermek, politika dünyasının büyük bir bölümünü kapsayan bir girişimin ortak hedefi haline geldi.

Bu arada konu, özellikle mart ve nisan aylarında sayısız tartışma programıyla “resmi tezi” dile getiren Türk medyasında yoğun biçimde ele alındı. Mayıs ayında “İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri - Bilimsel Sorumluluk ve Politik Sorunlar” konulu konferansın iptal edilmesi, eylül ayında ABD Temsilciler Meclisi Dış İlişkiler Komisyonu’nun soykırım iddiasını kabul etmesi ve temel hedefi “resmi” düşünce ve konuşma üslubunun ötesine geçmek olan konferansın nihayet eylül ayında büyük baskılara rağmen gerçekleştirilmiş olması kamuoyunda yankı buldu. Avrupa Parlamentosu’nun Türkiye’nin soykırım iddiasını kabul etmesini AB’ye girmenin önkoşulu olarak öne sürmesi ise, bugüne kadar büyük tepkilere yol açmadı.

Tartışmayla bire bir bağlantısı olmasa da, tartışma ortamını doğrudan etkileyen diğer bazı olaylar ise; mart ayında Mersin’de Nevruz gösterileri sırasında Türk bayrağının yakılması, ağustosta Kürt sorununun doğru tanımlanması bağlamında çıkan tartışmalar, eylül başında Abdullah Öcalan’ın cezaevi koşullarının iyileştirilmesi için Gemlik’te yapılması planlanan gösteriyle ilgili tırmanan olaylar ve İstanbul’da azınlıklara ait işyeri ve evlerin yağmalandığı 6-7 Eylül olaylarının 50. yılıydı. Bu olaylar karşısındaki toplumsal tepki, kısmen “milliyetçi dalga”, kısmen de “AB üyeliğine karşı muhalefetin yeniden canlanması” olarak değerlendirildi.

Bu ortamda bol bol “provokasyon” ve “provokatörler”den söz edildi. Ancak bu durumu yine de, siyasi liberalleşmenin devam etmesi yönünde, kapalı bir toplumdan yana olanların karşısında daha çoğulcu ve daha dünyaya açık olanların yer aldığı tartışmalar olarak anlamak da mümkün. İkinci grubu AB üyeliği ile birlikte anmak sorunu kolaylaştırıyor, çünkü AB’nin bu yıl Türkiye politikası ile ilgili çizdiği tablo, Avrupa’nın “gizli” niyetleri olduğunu söyleyenleri olumluyor. “Ermeni” konusu işte bu bağlamda bu yıl Türkiye’de belki de her zamankinden çok tartışıldı. Ancak her ne kadar yeni bir girişim ve daha açık bir tartışma ortamından söz edilse de, bu tartışma bir taraftan “yurt dışından empoze edilmiş” olarak algılanmaya da devam etti.

Aynı zamanda bu çıkmaz sokaktan çıkabilmek için sayısız girişimde bulunuldu. Bunun en iyi örneği, iki kez yoğun biçimde engellenmeye çalışılmasına rağmen sonunda İstanbul Bilgi Üniversitesi’nde yapılan “İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri” konulu konfe-

1 Stefan Hibbeler bu makaleyi Ekim 2005’te Heinrich Böll Stiftung için hazırladı.

ranstı herhalde. Yine ulusal gazetelerde sayısız köşe yazarı, hem söylemleri itibariyle farklı olan, hem de tarihteki olayları hüküm süren genel görüşten farklı ele alan yazılar kaleme aldı. *Birikim* ve *Postexpress* gibi en azından İstanbul'da kısıtlı da olsa okunan dergiler özel sayılarla konuyu tartıştılar. Burada *Radikal* gazetesinin farklı görüşleri savunan yazıları yayınlayan pazar eki *Radikal2*'yi de saymak gerekir.

Diğer taraftan "resmi görüşü" ve parlamentoda görüşlerin oluşması sürecini de ortaya koyan sayısız belge bulunuyor. Bunlardan biri tüm partilerin bir Ermeni-Türk tarih komisyonu kurulması yönünde görüş bildirdiği Meclis'in 14 Nisan 2005 tarihli deklarasyonu. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın internet sayfasında da Ermenilerin sürülmesiyle ilgili çok sayıda yazı bulunuyor. Yine Çukurova Üniversitesi de bu konuda internette sayısız bilimsel yazı yayınladı.¹ Bunun yanı sıra sayısız web sitesinde soykırım iddiasını kabul edenlerin karşısında yer alan ve kavgacı bir üslupla karşı propaganda yapan yazılar yer aldı. Türkiye'de tartışmaların yoğunlaşmasına paralel olarak, tehcir kararının 90. yılı öncesinde Türk Tarih Kurumu konuyla ilgili belgeler içeren bir dizi kitap yayınlamaya² soykırım iddialarını çürütmeye çalıştı.

En ilginç kaynaklardan biri de Meclis'te, -aralarında ünlü Ermenilerden Etyen Mahçupyan ve Hrant Dink'in de bulunduğu- bir dizi konuşmacının yer aldığı, Dışişleri Komisyonu'nun 5 Nisan 2005 tarihli oturumuydu. Çünkü bu oturum farklı duruş ve tartışma biçimlerini net biçimde ortaya koydu.

Genelde bu yılki tartışmada dört farklı boyut ortaya çıkıyor. İlk sırada 1915 yılında tarihsel anlamda ne olduğu sorusu yer alıyor. Konunun ikinci boyutu "soykırım" kavramının uygun olup olmadığı. Üçüncü boyut tartışmanın üslubuyla ilgili ve nihayet dördüncü boyut da, Ermenilerin 1915'te yaşadıklarının gayrimüslim azınlıkların bugünkü Türkiye Cumhuriyeti topraklarından göç etmeleri sürecine dahil edilmesini konu alıyor.

1915 OLAYLARININ TARİHTEKİ YERİ

Tarihsel verileri ve gelişmeleri ele almadan bu tartışmaları anlatmak çok zor. Ancak kesin olan bir şey var: Çoğu Türk tarihçinin görüşü, yurtdışındaki meslektaşları arasındaki yaygın kaniyle örtüşmüyor. Bu durum birçok Almanca anlaşılabilir gelebilir, çünkü 1915 olayları genelde "soykırım" olarak ele alınıyor ve bunun en güzel örnekleri de Franz Werfel'in *Musa Dağı*'nda 40 Gün adlı romanı ve Lepsius arşivi. Okulda bize öğretildiği biçimde tarihe "sağduyuyla" yaklaşmanın "gerçeğin tamamına" ulaşmaya yetmemesi bir sorun belki de bu durumda. Yani bir Alman olarak Türk görüşü (genelleştirme için özür dilerim) karşısında şaşırınlar, belki de tartışmanın Türkiye'de farklı bir "sağduyu" etrafında oluşmasının zorluklarını anlayabilecektir.

Bu konuda tüm bir ulusun suçlanmasının talep ediliyor olması, durumu anlamayı daha da kolaylaştıracaktır. 1915 yılına ait tehcir kararının tarihten bağımsız tek bir olay olarak ele alın-

1 Soykırım iddialarıyla ilgili en çok yazının yayımlandığı sitelerden biri, Çukurova Sitesi Stratejik Araştırmalar Enstitüsü'nün sitesi: <http://strateji.cukurova.edu.tr>

2 Yeni yayınların listesi Tarih Kurumu'nun web sitesinde bulunuyor: <http://www.ttk.gov.tr>

maması hususunda genelde tüm tarihçiler hemfikir. Tehcir süreci Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküş dönemi ve Türk ulus devletinin doğuşu olmak üzere iki bölümden oluşuyor.

Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü yavaş yavaş ve birkaç belirleyici dağılma anında gerçekleşti. İmparatorluk 19. yüzyılda Avrupa'daki büyük güçlerin çıkarlarının oyuncağı haline gelmişti ve bu güçlerin arasındaki rekabetten ötürü ayakta durabiliyordu ancak. Avrupa'nın müdahalesi kapitülasyonların³ yanı sıra, imparatorluk içindeki ulusların⁴ haklarının⁵ korunmasını da kapsıyordu. Osmanlı İmparatorluğu'nda toprak kaybının nedenleri, ayaklanmalar ve bu ayaklanmaların bastırılması, yabancı müdahaleler, söz konusu azınlığa ayrıcalıklar verilmesiyle sonuçlanan uluslararası müzakerelerin yanı sıra, ulusların kimi zaman bir seferde, kimi zaman adım adım ulusal egemenlik kazanmalarıyla sonuçlanan özerklik talepleriydi. Avrupalı güçlerin Osmanlı'daki azınlıklarla ittifakı, 1919 tarihli Sevr Barış Antlaşması'yla sonuçlanan tüm 19. yüzyıl politikalarını belirlemiştir.

Özellikle 1912-1913 Balkan Savaşı'yla Avrupa'daki toprakların giderek elden çıkması ve Girit'in Yunanistan'a ilhak etmesiyle birlikte Müslüman halkta imparatorluk topraklarındaki gayrimüslimlere karşı milliyetçi ve dinci bir tutum gelişti. Olayların dramatik boyutunu anlayabilmek açısından, söz konusu olayların sadece yeni bir politik düzen anlamına gelmediğini, genelde bağımsızlık kazanılan yerlerdeki Müslüman halkın buralardan sürüldüğünü de eklemek gerekiyor. Osmanlı İmparatorluğu 19. yüzyılın sonundan itibaren eski topraklarından kaçan yüz binlerce Müslümanı kabul etti. Gayrimüslim azınlıklar Osmanlılar tarafından "sada-katsizlikle" suçlanırken, onlar bunu, "güvensizlik" ve kendilerine yönelik "baskıcı" önlemler olarak algıladılar. Bu karşılıklı suçlamalar 1915 olaylarının tarihi boyutları üzerine bugün yürütülen tartışmaların da büyük bir bölümüne sinmiş durumda. Türk tarafı bunun yanı sıra Batı kamuoyunu açık bir biçimde, gelişen olayları ve bu olaylar çevresinde Müslümanların verdiği kurbanları görmezden gelmekle suçluyor.

Osmanlı İmparatorluğu Almanya ve Avusturya'nın tarafında Birinci Dünya Savaşı'na girdikten sonra Türk ordusunun Sarıkamış'taki ilk taarruz denemesi fiyaskoyla sonuçlandı. Binlerce asker donarak öldü. Karşı saldırıya geçen Rus ordusu ise Van'ı ele geçirdi. Türk tarafına göre özellikle Van'da ve Trabzon çevresinde gönüllü Ermeni birliklerinin Rus askeri başarılarına katkısı oldu.⁶ Ayrıca işgal altındaki topraklarda Ermeni olmayan sivil halkın da katledildiği belirtiliyor. Osmanlı hükümeti 24 Nisan 1915'te Gregoryan-Ermeni nüfusun ülkenin büyük

---

3 Kapitülasyonlar Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrupalı güçlere ayrıcalıklar tanıdığı ülkelerarası sözleşmelerdi. Önceleri basit ticari ayrıcalıklar olan kapitülasyonlar, imparatorluğun gücünü yitirmesiyle birlikte giderek ekonomiyi bu güçlere açılmaya zorladı ve ekonomi politikalarında imparatorluğun hareket kabiliyetini kaybetmesine neden oldu.

4 Osmanlı İmparatorluğu etnik değil, dinsel-etnik bir örgütlemeye sahipti. Milletler dini başkanları, yani Rum-Ortodoks ve Ermeni patrikleri ve Yahudi cemaatinin başı tarafından yönetilirdi. Milletler iç işlerinin düzenlenmesinde oldukça özgürdüler ve bu durum hukuki statülerine de yansımıştı. <http://www.osmanischesreich.com/Geschichte/Artikel/Millet/millet.html>

5 Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflamasına paralel olarak, Avrupalı güçlere imparatorluk içindeki Hıristiyan azınlıkları koruma hakkı verildi. Örneğin Rusya 18. yüzyılın sonlarında Rum-Ortodoks cemaatini koruma hakkına sahip oldu.

6 T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın internet sitesinde 1914-1920 tarihleri arasında Ermeni çeteleri tarafından gerçekleştirilen katliamların listesi bulunuyor: http://www.kulturturizm.gov.tr/portal/tarih_tr.asp?belgeno=1613

bölümünden sürülmesine karar verdi.⁷ Bu kararın gerekçesi Doğu Cephesinin gerisini ve ordunun ikmal yollarını güvenli hale getirmektir. Ayrıca askere alınan Ermenilerin silahları elinden alındı ve özel birliklerde bir araya toplandılar. Önemli Ermeniler tutuklandı, Ermeni örgütleri ve gazeteleri yasaklandı. Kuzey Suriye'ye göç etmeye zorlanan binlerce Ermeninin öldüğü de bir gerçek. Açlık, soğuk ve salgınların yanı sıra sevkiyatlara düzenlenen baskınlar ve sistematik olarak düzenlenen kurşuna dizme olaylarından söz ediliyor. Ancak daha önce olmasa da bu noktada, belge, fotoğraf, tanık ifadeleri ve değerlendirmelerden oluşan bir labirent çıkıyor karşımıza. Burada tartışılan konular arasında tehcirin boyutları ve kurbanların sayısının yanı sıra, zorunlu göçün amacının ne olduğu da yer alıyor. Aslında belgelerin karmaşık olmasına şaşırılmaması gerekir. Zorunlu göç henüz Birinci Dünya Savaşı'nda bile müttefiklerin önemli bir propaganda konusuydu. Osmanlı İmparatorluğu için kapitülasyonlardan sonra bu sorun da savaşta ne derece suçlu olduğunun bir ölçütüydü ve buna bağlı olarak barış koşullarının formülasyonu aşamasında da bir ölçüt oldu. Bunun sonucunda o dönemde büyük bir olasılıkla sayısız belge yok edilmiş, gizlenmiş ya da tahrif edilmiş olmalıydı.

Konuyla ilgili sık sık kamuoyuna yansıyan tanık ifadelerine baktığımızda, bu ifadelerin çoğunlukla diplomat ya da misyonerlere ait olduğunu görürüz. Türk tarafı için bu iki grup, çıkarlarının tutsağı oldukları için güvenli kaynaklar değildir.⁸ Özellikle Hıristiyan misyonerler Osmanlı İmparatorluğu'na karşı politik ajitasyon yapmakla da suçlanırlar.⁹ Tehcirin tarihsel açıdan değerlendirilmesi bağlamında Ermeni azınlığın ortadan kaldırılması iddialarına, bugüne kadar ne toplu infaz emirleri ne de bunu kanıtlayan belgeler bulunmadığı karşılığı veriliyor. Bunun yanı sıra TC Genel Kurmay Başkanlığı 2005 yılı ilkbaharında askeri arşivlere atıfta bulunarak Birinci Dünya Savaşı sırasında Ermeni baskınlarıyla suçlanan ordu mensuplarına karşı da sayısız dava yürütüldüğüne, bazı davalarda idam kararı verildiğine ve uygulandığına dikkat çekti.

SOYKIRIM KAVRAMININ REDDİ

“Soykırım” kavramıyla 1915 yılındaki olayların uluslararası hukuk açısından tartışıldığı ikinci bir boyut ortaya çıkıyor. Soykırımın (uluslararası ve ulusal) bir suç olarak hukuki tanımı, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun “Soykırım Suçunun Önlenmesi ve Cezalandırılması Söz-

---

7 Türk Tarih Kurumu Başkanı Halaçoğlu vb yazarlar yurt dışındaki yazarları sık sık genel ve yüzeysel iddialarda bulunmakla suçluyor. Tartışma konularından birini Osmanlı İmparatorluğu'nun hangi bölgelerinde tehcir kararı alındığı oluştururken, Halaçoğlu tehcir sırasında mezheplerin de dikkate alındığının altını çiziyor ve Katolik Ermenilerin tehcir kararından etkilenmediğini söylüyor.

8 Bu yönde bir savunma, Dış İlişkiler Komisyonu'nun 13.04. 2005 tarihli tutanağında yer alan milletvekili Elekdağ'ın konuşmasında var.

9 Aslında misyonerlik tartışması Türk kamuoyunda (din değiştirenler gibi) din özgürlüğü konusundaki sorunlarla yakından ilgili olduğu söylenebilecek bir söylem oluşturuyor. Ancak bu söylem, Osmanlı İmparatorluğu'ndaki Ermenilerin kaderleri konusunda, misyonerlerin emperyalist güçlerin hizmetinde Osmanlı'nın bölünmesi için çalıştıkları iddiasıyla ilgili tartışmayla birleşiyor. Krşl. Doç. Dr. Abdükaldır Yuvalı: Ermeni İsyanlarında Misyoner Okullarının Rolü. <http://strateji.cukurova.edu.tr/ERMENI/05.asp>

leşmesi" olarak 12 Ocak 1952'de yürürlüğe giren, 9 Aralık 1948 tarihli kararında yer alır. Bu sözleşmenin ikinci maddesi uyarınca ulusal, etnik, ırksal ya da dinsel bir grubu kısmen veya tamamen ortadan kaldırmak amacıyla işlenen aşağıdaki fiillerden herhangi biri soykırım suçunu oluşturur:

- Gruba mensup olanların öldürülmesi;
- Grubun mensuplarına ciddi surette bedensel ve ruhsal zarar verilmesi;
- Grubun mensuplarının bütünüyle veya kısmen, fiziksel varlıklarını ortadan kaldıracağı hesaplanarak, yaşam şartlarının kasten değiştirilmesi;
- Grup içinde doğumları engellemek amacıyla tedbirler alınması;
- Gruba mensup çocukların zorla başka bir gruba nakledilmesi.

5. maddede sözleşmecî devletler, soykırımı cezaya tabi tutan yasal mevzuatı çıkarmayı taahhüt eder. Türkiye'de bu, 1 Haziran 2005 tarihinde yürürlüğe giren, Yeni Türk Ceza Kanunu'yla gerçekleşmiştir.

Tehcirin soykırım olarak değerlendirilmesi genel hukuk prensiplerine olduğu gibi, tanımın kendisine de dayanıyor. Öncelikle genel hukuk kuralları uyarınca önceye geçerlik yasağı vardır, yani kişi ancak fiilin gerçekleştiği zaman geçerli olan hukuka göre yargılanabilir. Oysa bu sözleşme 1951 yılında, yani olaydan 36 yıl sonra yürürlüğe girmiştir.

Ceza yasası her zaman kişilere yöneliktir. Ülkeler değil failer -soykırım söz konusu olduğunda da soykırımı yapanlar ve tahrik edenler- cezalandırılır. 1915 yılında Osmanlı uyuğundan birinin öldürülmesi, soykırım suçlamasıyla olmasa da cezayı gerektiren bir durumdu. Aynı şey halkın kışkırtılması (nüfusun bir bölümüne ve gruplara karşı düşmanlık duygularının kışkırtılması...) olarak Türk Ceza Hukuku'nda da bir suçtur. Bu bağlamda Birinci Dünya Savaşı ve 1919'da geçici Osmanlı hükümetinin yürüttüğü davalar dışında dava açılmamıştı. 1919'da galip devletler tarafından daha sonra yargılanmak üzere gözaltına alınan Türkler ve Almanlar ise, daha sonra haklarında dava açılmadan serbest bırakıldılar.

Soykırım suçu, sadece fiilin kendisi değil, kastı da fiil özellikleri taşıdığı için normal suçlardan ayrılıyor. Bir insanın öldürülmesi, genel ceza yasası hükümleri açısından bir suç teşkil etse de, suçun tespitinden sonra suçun boyutunu değerlendirmek açısından kasıt ve cezai ehliyet sorusu ortaya çıkıyor. Ceza yasası açısından soykırımdan söz etmek ancak "bir grubu ortadan kaldırma" kastı olduğu zaman mümkün. Ancak ceza yasasının kavramsallaştırması açısından "soykırım"ın etik ve politik bir boyutu da var doğal olarak. Politik boyutu itibarıyla sürekli olarak soykırım iddiasının kabul edilmesinin -toprak kaybı ve tazminatları da içeren- olası sonuçlarına işaret edilirken, yine sayısız belge, Osmanlı Ermenilerine karşı uygulanan tehcir kararının, Ermenilerin de sivil halka karşı suç işlediğini ve Osmanlı için savaşta bir tehdit unsuru oluşturduğunu ileri sürerek "meşru" olduğunu gösteriyor. Bazı Türk yazarlar soykırım tanımını -hukuki tanımını da öne sürerek- reddediyorlar ve "insanlık suçu"ndan söz etmeyi tercih ediyorlar.

HOŞGÖRÜ VE HOŞGÖRÜSÜZLÜK – TARTIŞMA ÜSLUBU

Yukarıda çizilen tablonun ışığında soykırım suçlaması bağlamında gelişen hesaplaşmanın duygusal düzlemde yürütülüyor olması hiç şaşırtıcı değil. Ortada ağır suçlamalar var. Hukuksal açıdan bakıldığında tek tek insanların sorumluluğu olarak görülse de, karşılıklı suçlamalar daha çok, kolektif bir sorumluluğa işaret eden, grupların karşı karşıya geldiği anlarda ortaya çıkıyor. Diğer taraftan, grup üyeleri üzerinde sadakat baskısı yaratan, diğer gruba yönelik ağır ön yargıları içeren ve kesin cepheler oluşturan bu sorumluluk, “karşı taraf”ın her açıklamasında “art niyet” ve hatta komplolar aramak için uygun bir ortama olanak sağlıyor. Türkiye’de “diaspora”, “hain”, “bölücülük” gibi temel kavramlar, bir taraftan tartışmayı duygusallaştırırken, diğer taraftan da buna bağlı olarak sadakat beklentilerini ortaya koyuyor.

ORHAN PAMUK “OLAYI”

Uluslararası bir üne sahip yazar Orhan Pamuk hakkında şubat ayında bir İsviçre gazetesiyle yaptığı söyleşinin bir bölümü ile ilgili olarak dava açıldı. Pamuk bu söyleşide Türk topraklarında 1,5 milyon Ermeni ve 30 bin Kürtün öldürüldüğünü söylemişti. Bu ifade önce ülkedeki milliyetçi çevreler tarafından dillendirildi ve Orhan Pamuk “vatan haini” ilan edildi. Yazara karşı yoğun tehditlerin yanı sıra, halk tarafından gösteriler düzenlendi. Ve nihayet savcılığın ağustos ayında yazar aleyhine “Türklüğün şeref ve haysiyetine leke sürmek” suçuyla dava açtığı öğrenildi.

Pamuk’un dava edilmesi pek mümkün görünmese de, Türk adaleti ifade özgürlüğü ilkesine aykırı keyfi bir dava açarak yurtiçi ve yurtdışında baskı oluşturmakla suçlandı.¹⁰ Türk-Ermeni gazetesi sahibi Hrant Dink’in 2005 yılı ekim ayı başında bir köşe yazısı nedeniyle mahkum edilmesi, “Türklüğün şeref ve haysiyetine leke sürmek” suçunu tanımlayan Türk Ceza Yasası’nın 302. maddesinin değiştirilmesi yönünde baskıların artacağını gösteriyor.

Etyen Mahçupyan Meclis Dış İlişkiler Komisyonu’ndaki konuşmasında şöyle diyordu: “Soykırım tartışmasının her iki tarafta da milliyetçi jargonun parçası olduğunu görmek gerekiyor; çünkü, ‘soykırımı kabul et’ ya da ‘soykırımı kabul etmiyorum’ tartışması hiçbir ilerleme kaydetmeyen bir tartışma olur ve her iki tarafta da iç politikadaki milliyetçi akımlar bundan yararlanarak kendi güçlerini sağlamlaştırmaya çalışıyorlar.”

“TAHRİKÇİ DİASPORA”

Diyaloğun en önemli unsurlarından biri de tarafların birbirlerini nasıl algıladıkları ve tanımladıkları. Soykırım iddiasını savunan ve Türkiye’yi soykırımı kabul etmeye çağıran konferans, toplantı ve yurtdışındaki etkinlikler hakkındaki yazıların çoğunluğunda, bu çalışmalar “Erme-

10 Bu yıl yürürlüğe giren yeni Ceza Yasası’yla soykırım iddialarıyla ilgili farklı görüşlerin cezalandırılıp cezalandırılmayacağını hukuki uygulamada göreceğiz. Bu konuda 90’lı yıllardaki adli kovuşturmaları ele alan bir gazete yazısı var. *Radikal* gazetesi 3 Ekim 2005 tarihli nüshasında bir tam sayfada, 1993’ten itibaren yaptıkları yayınlarla Ermeni sorunuyla ilgili tabuları yıkan Ayşenur ve Ragıp Zarakolu’nun yayınlarına yer verdi. Bu arada ölen Ayşenur Zarakolu hakkında 1990-1998 yılları arasında üç kez dava açıldı ve Zarakolu 2 kez hapis cezası aldı. <http://www.radikal.com.tr/haber.php?haberno=165757>

ni diasporası"na mal ediliyor. Burada bir taraftan söz konusu ülkelerdeki Ermeni kökenli azınlıkların iç politikadaki önemine ve parti ve hükümetleri konuyu sahiplenmeye ikna ettiğine dikkat çekiliyor, diğer taraftan ise, propaganda amaçlı kullanılan "büyük paralar"dan ve soykırım iddiasına karşı olmaya cesaret eden herkesin tehdit edildiğinden söz ediliyor. TBMM Dış İlişkiler Komisyonu'ndaki istimada bu biçimde savunma yapan üç konuşmacı var: Soykırım iddialarını kabul eden kararlar veren ülkeler hakkında konuşan Ömer Ütem, Amerikalı tarihçiler üzerindeki baskıları dile getiren Şükrü Elekdağ ve Avrupa Parlamentosu'nun 1987 yılındaki kararının arkasında yatanları anlatan Pulat Tacar.

Burada ilginç olan diaspora kavramının sadece Ermenilerle bağlantılı olarak kullanılması. Türkçede bunun dışında göç ve gurbet sözcükleri kullanılıyor. "Diaspora" üzerine farklı, durumu anlamaya çalışan olumlu yazılar olmadığı için, bu şekilde, yurtdışında yaşayan Ermenilerin gizli örgütlere -diasporaya- üye olduğunu dile getiren ve her an harekete geçirilebilir bir düşmanlık yaratacak bir tablonun oluşmasına katkıda bulunuyor.

Ermeni kökenli Türk vatandaşı Hrant Dink, Meclis Dış İlişkiler Komisyonu'ndaki konuşmasında yurtdışındaki Ermenilerin ruh halini şöyle özetliyor:

"Buna biriniz soykırım diyebilirsiniz, biri kıyım diyebilir, biri katliam diyebilir, biri kesim diyebilir, sonuçta Ermeni dünyasında her bir kişinin ruhunda içselleşmiş, adıyla da çok uğraşılmayan şöyle bir ruh hali var: Biz, Anadolu topraklarında, bizim atalarımız Anadolu topraklarında 3 bin yıldır, 4 bin yıldır yaşayan bir halktık ve bir gün bu halk artık bu topraklardan yok oldu. O topraklarla ilişkimiz kesildi. Bakın, bu ilişkinin kesilmesini tehcir kelimesine sığınarak bir kenara atmamak gerekiyor; çünkü, biyoloji felsefesinden gidebilirsek eğer, canlı varlık ile canlı varlık alanı arasındaki ilişki hayatın ta kendisidir, yaşamın ta kendisidir ve o canlı varlıkla canlı varlık alanı arasındaki tarihsel ilişki derinleştikçe ve yükseldikçe, kültür dediğimiz, uygarlık dediğimiz şeyin kendisi ortaya çıkar ve bir halkın kültürü, bir halkın uygarlığı yaşadığı alanla bire bir yakından ilişkilidir."

Hrant Dink'e göre bu psikolojik ruh halinden yola çıkarak bir diyalog yürütmek ve varolan sorunları çözmek, ancak savunmada ve üslupta kendini ortaya koyan uygun bir tartışma biçimiyle mümkün:

"Evet, Sayın Erdoğan ve Sayın Baykal (muhalafet lideri S.H.) yeni bir açılım sergilediler; ama, bu yeni açılım beraberinde bir yeni üslup gerektiriyor, yeni donanımlar gerektiriyor."

Diğer bir taraftan Türkiye'deki azınlıkların yaşamı ve Ermenilere karşı duyulan merak da tartışılmaz bir gerçek. Bu merak aynı zamanda Türkiye'nin ulusal anlamda kendini bir taraftan İslam dünyasının bir parçası, diğer taraftan da Doğu-Batı arasında bir köprü olarak tanımladığı kendini kavrayış biçiminde de var. Ayrıca bu bağlamda İslamın Yahudilik ve Hıristiyanlık gibi kitaplı dinlerin mensuplarına baskı yapmamayı öngören hoşgörü buyruğu da vurgulanıyor.

Türkiye'de geçtiğimiz yıllarda azınlıkların yaşamı, baskı yöntemleri ve güçle ilgili sayısız tarihi araştırma, anı, özyaşam öyküsü ve roman yayınlanırken, konu diğer medya organlarında da ön plana çıktı. Bu bağlamda koleksiyoncu Orlando Carlo Calumeno'nun, bugünkü Türkiye topraklarında o dönemin günlük yaşamını anlatan "100 Yıl Önce Türkiye'deki Ermenilerin Yaşa-

mı” adlı kartpostal sergisi de ilginçti. Bu sergi 2005 yılının Ocak ayında İstanbul’da gerçekleştirildi ve sadece 11 günde 7.000’den fazla izleyici tarafından ziyaret edildi. Medyada büyük ölçüde yer alan bu “başarının sırrı”, yaklaşımı itibariyle Ermenilerin yaşamını anlatırken, Birinci Dünya Savaşı’nın başlamasından sonra gelişen olayları ele almamasıydı herhalde. Adana ile ilgili panolarda 1906’daki karışıklıklardan sonra cesetlerin taşınmasını ve Hıristiyanların oturduğu yakılıp yıkılmış mahalleleri gösteren kartpostallar vardı. Ancak serginin etkisi daha çok Türkler gibi Ermenilerin de birlikte gurur duyacağı ve yok olmasına birlikte üzüleceği kaybolan bir mirası görselleştirmiş olmasıydı.

Bu arada Türkiye’deki Ermeniler arasında tarih üzerine diyalogun devam ettirilmesini önemli bulan bir tutum da gözlemlemek mümkün. Tekrar Mahçupyan’a dönecek olursak:

“Dolayısıyla, akıllı bir davranış tarih ile siyasetin arasını açmak ve bugünün siyasi gücünü Türkiye’nin kulvarı olarak bölgede, bölgeyi yeniden üreterek bir anlamda, Azerbaycan ile Ermenistan’ı bir araya getirerek, öyle bir proaktif bir politika uygulamalı ki, zaten Ermenistan’ın bu tür bir soykırım veya buna benzer bir tartışmayı arka plana itmesinin çok daha rasyonel olduğu bir dünya ortaya çıkabilirdi. Eğer onun yerine alternatif tarih yaratmak gibi bir kaygıya saplanırsa Türkiye; yani ‘tarihte öyle değil de böyleydi’ gibi bir şeye saplanırsa, bu Türkiye’yi giderek batağa saplayacak.”

“Eğer Türkiye’deki Ermenilere memnun olabileceği, kendilerini vatandaş hissedebilecekleri bir ortam verilebilirse ki, hâlâ verilebilmiş değil; hâlâ büyük bir devlet geleneği, hâlâ belli bir İttihatçı bakış bürokrasi içinde devam ediyor vakıflarda, eğitimde ve başka yerlerde. Bu eğer çözülebilirse ve Türkiye’deki Ermeniler eğer Türkiye Cumhuriyeti devletinin vatandaşları olarak, bunun parçası olarak, bunun taşıyıcısı olarak konuşmaya başlarsa, o zaman, bu mesele, tamamen arka planda kalacaktır ve hele Ermenistan ile Türkiye arasındaki ilişkiler düzelirse, o zaman daha da önplana doğru gidecektir bu bakış ve o zaman, dünya kamuoyunda, bence de, Gündüz Bey’e tamamen katılıyorum, tamamen saçma sapan bir şeydir başka parlamentolarda Türkiye ile ilgili kararlar alınması; bunun da zaten anlamsızlığı ortaya çıkacaktır.”

AB’NİN TUTUMU VE ERMENİSTAN’LA İLİŞKİLER

AB bugüne kadar Türkiye’den Ermenilere uygulanan soykırım iddiasını kabul etmesi yönünde bir talebi içselleştirmedir. Gerçi bir kısım üye ülkenin parlamentosu kısmen açık, kısmen kapalı olarak 1915 olaylarını soykırım olarak niteleyen kararlar aldı; ancak sorun şimdiye kadar, ne katılım ortaklığı ne müzakerelerin çerçeve belgesi, ne de üyelik görüşmelerinin başlaması kararına yansdı. Avrupa Parlamentosu 1987’deki kararını 2005 yılının Eylül ayı sonunda sertleştirerek Türkiye’nin soykırımı kabul etmesinin AB üyeliğinin önkoşulu olduğunu açıkladı. Yine bu yıl kimi Avrupalı politikacılar “hatırlama ve sorumluluğu” içeren Avrupa kültüründen söz ederek Türkiye’nin tutumunun kabul edilemeyeceğini dile getirdiler.¹¹ Ayrıca AB

11 Bunun Almanca bir örneği de CDU milletvekili Dr. Christoph Bergner’in 21 Nisan 2005’te yaptığı konuşma: “Ermenilere uygulanan zorunlu göç ve soykırım hakkında konuşma.” http://www.cducsu.de/section_1/subsection_6/id_3433/Meldungen.aspx Ancak başta Fransa olmak üzere diğer Avrupa ülkeleri de bu yıl “Avrupa’nın anımsama kültürüne” çağrıda bulundu.

lkelerinden ikisinin (Almanya ve Polonya) parlamentolarında soykırım konusuyla ilgili kararlar ıktı. Almanya'da "soykırım" kavramı bilinçli olarak kullanılmadı ve bu karar daha çok tarihle hesaplaşmaya bir ağrı niteliğindeydi.

Yurtdışındaki yoğun tartışmalar ve dost ülkelerin parlamentolarından çıkan kararlarla birlikte Türkiye'de sadece bir savunma değil, olaylarla ilgili uygun bir açıklamada bulunma gereksinimi de ortaya ıktı. Meclis Dış İlişkiler Komisyonu Toplantısı'nda bu sorun da dile getirildi. Konuşmacı mer tem sadece bu konuyu ele aldı. Bu tarihte 14 ülkenin parlamentosundan soykırım konusunda karar çıkmıştı. tem, bu kararları, amaçları ve tarihleri itibariyle sınıflandırdı. İlk karar 1965'te Uruguay'da ıktı. Bunu 1982'de Kıbrıs Rum Kesimi izledi. 1993-2000 yılları arasında Yunanistan, Kanada, Rusya ve Libya aynı kararı çıkardı. Diğer kararlar 2000 yılından sonra çıktı. tem bu kararların 5 amacı olduğunu söyledi: 1) Türklere karşı düşmanlık; 2) Diasporadaki Ermenilere baskı; 3) Türkiye'nin AB'ye üyelik perspektifi; 4) Dinsel nedenler (burada ima edilen soykırımı kabul ederek Ermeniler arasında prim yapmak isteyen Vatikan); 5) Kendi işledikleri soykırım suçundan kurtulmak üzere bu suçu paylaşacak birilerini bulma çabası. Son konudaki suçlama özellikle Almanya'ya yönelik. Alman Eyalet Parlamentosu'ndan Ermenilerle ilgili karar çıktıktan sonra, Türk hükümetinin yeleri de aynı suçlamayı tekrarladılar.

Ayrıca Türkiye'de azınlıkta bulunan görüşün kimi savunucuları, yurtdışındaki tarihçilerin hemfikir olduğu anlaşılan soykırım iddialarının gerçek olduğu konusuna, bu kanının özellikle ağır baskılar altında olduğunu söyleyerek karşı çıkıyor, yurtdışında çoğunluğu teşkil eden Türk görüşünü savunanların tehdit edildiğini ve manipule edilerek dışlandığını iddia ediyor ve bazı ülkelerde soykırım tezine karşı çıkmanın cezai hükümlülüğü olduğunu belirtiyorlar.

Soykırım tezini reddetmenin cezai yükümlülüğü konusuna örnek olarak sürekli İsviçre gösteriliyor. Bu ülkede bu yıl Türk Tarih Kurumu Başkanı Halaçoğlu ve İşçi Partisi Başkanı Perinçek hakkında "halkı kışkırtmak" suçuyla soruşturma açıldı. Her iki soruşturmanın temelinde, söz konusu kişilerin verdiği beyanatlarda soykırım iddiasını reddetmeleri vardı. Bu arada bir İsviçre mahkemesi, Trklilerin Ermenilere karşı soykırım uyguladıkları iddialarının reddedilmesinin Birinci Dünya Savaşı döneminde dahi ırkçılık suçu teşkil etmediğini ne sürerek, Perinçek hakkındaki davayı düşürdü.

Avrupa'da çıkan kararlar ve yapılan çağrıların yoğunlaştığı konu soykırım iddiasının kabul edilmesi olmakla birlikte, bu kararlar ve çağrılar günümüzde yapılacaklar konusundaki talepleri de içeriyor. Bu taleplerin arasında Türkiye'nin Ermenistan'la diplomatik ilişki kurması ve komşu ülkeyle sınır kapılarını aması da yer alıyor. Bu talep aynı zamanda Kopenhag Kriterleri, Avrupa Birliği Konseyi'nin resmi kararları ve Avrupa Birliği Komisyonu'nun görüşlerine de yansımış durumda.

Türkiye bu taleplere iki nkoşulla karşılılık veriyor. Bu koşullardan biri Ermenistan'ın soykırım tezini yaygınlaştırma yönündeki diplomatik faaliyetlerine son vermesi; ikinci koşul ise, Ermenistan'ın, Azerbaycan'la arasındaki Karabağ sorununun çözülmesi yönünde yapıcı anlamda çaba göstermesi. Türkiye'nin ortak bir Türk-Ermeni tarih komisyonu kurulması yönündeki -Er-

menistan'ın reddettiği- girişimleri birinci koşul çerçevesinde görmek gerekir. Ermenistan hükümetinin bu konudaki görüşü, ikili ilişkilerdeki her sorun üzerine konuşulabileceği, ancak bunun önkoşulunun, koşulsuz olarak diplomatik ilişkilerin başlatılması yönünde.

1915 VE TARİHSEL DEVAMLILIK SORUNU

Birinci Dünya Savaşı, 1919-1921 yılları arasındaki işgal dönemi ve Kurtuluş Savaşı bugünkü Türkiye toprakları açısından bir dönüm noktası teşkil eder. Birinci Dünya Savaşı'nda sivil halkın verdiği büyük kayıpların yanı sıra etnik gerginlikler de tırmandı. Bu süreçte Ermenilerin tehciri kararı genel tablonun sadece bir bölümü.

Osmanlı İmparatorluğu çokuluslu bir devletti ve ağırlıklı olarak dinsel aidiyet esasına göre örgütlenmişti (millet sistemi). İmparatorluğun çöküşü 150 yıllık bir zaman dilimine yayıldı ve Karadeniz'in kuzeyi ve doğusundaki toprakların kaybıyla başlayarak, Yunanistan, Romanya ve Bulgaristan'ın önce özgürlüklerini, daha sonra bağımsızlıklarını kazanmalarının ardından Balkanlar'daki ve Batı Trakya'daki toprak kayıplarına kadar vardı. Bu süreçte ulusların tutumu ve ulusal hareketlere evrilmeleri önemli rol oynadı. Bu süreç aynı zamanda dinsel örgütlü bir devletin ulusal bir devlete dönüşmesi süreciydi ve 19. yüzyılda, bu yolla Osmanlı İmparatorluğu ve toprakları üzerindeki güçlerini artıran Avrupa'daki güçlü ülkelerin politikalarıyla iç içe gelişti.

Türk milliyetçiliğine ağırlıklı olarak bu deneyimler damgasını vurmuştur ve bu nedenle de "Batı konseptinin" basit bir kopyası değildir.¹² 1915 olayları açıklanırken ve değerlendirilirken, bu olayların tarihsel bağlamı içinde ele alınması önemli bir tartışma noktasını oluşturur bu nedenle. Ancak bu türden bir tarihsel bağlamı tarafsız bir biçimde ortaya koymak da mümkün değildir. İnsanların yaşadığı felaketler nedeniyle Anadolu'nun Osmanlı'dan bugünkü Türkiye'ye evrilmesi sırasında gelişen olaylarla ilgili kamuoyunda yürütülen tartışmanın ana motifini güvensizlik oluşturur.

Hüküm süren görüş uyarınca, azınlıklar (milletler), son 200 yılda ülkeyi bölmek isteyen dış güçler tarafından kullanıldı sürekli. Bu görüş özellikle de Kürtlerin (özel) kültürel ve politik taleplerine de uygulandığı için, güncel olayların yorumlanması açısından çok önemli. Bu görüşün karşısında ise, azınlıkları asimile etmek istediği ya da yok saydığı söylenen devlet zihniyetini eleştiren bir görüş yer alıyor. Bu bağlamda gayrimüslim azınlıklarla ilgili bir dizi olaya işaret ediliyor. 1915 tehcir kararının öncesinde Ermenilerle ilgili olarak 1890 yılı civarında birçok ayaklanma ve pogrom gerçekleşti. Birinci Dünya Savaşı'ndan sonra Trakya'daki Musevi azınlığa yönelik saldırılar (1934), Varlık Vergisi¹³ ve İstanbul'daki 6-7 Eylül (1955) olay-

12 Bugün en sık konuşulan anayasal ilkelerin arasında laiklik ve ülkenin bölünmezliği yer alıyor. Bu iki ilke 1982 anayasasıyla devlet ideolojisi haline gelen -bugün anlaşıldığı biçimiyle- Kemalizmin temel taşları.

13 Varlık Vergisi 1942 yılında uygulanmaya başlandı. 2. Dünya Savaşı sırasındaki seferberlikte oluşan giderler, halktan servetleri oranında tahsil edilecekti. Ancak Müslümanlar ve gayrimüslimler için farklı vergi oranları uygulandı. Böylece birçok gayrimüslim aile mallarını satmak zorunda kaldı. Buna rağmen vergi borcunu ödeyemeyenler, borçlarını kapatabilmeleri için zorla çalıştırıldı. Bu konuda daha detaylı bilgi için Yeni Şafak gazetesinde üç bölümde yayınlanan diziyi bakılabilir. <http://www.yenisafak.com/diziler/varlik/>

ları giderek ülkede kalan azınlıkların göç etmesine neden olan dönüm noktalarını oluşturdu.¹⁴ Cemaatlerin varlıkları açısından çok önemli bir konu da, 1973'te yürürlüğe giren, kiliseleri ve diğer dinsel ve sosyal kurumları bünyelerinde barındıran azınlık vakıflarına gayrimenkul edinmeyi yasaklayan yasal düzenlemeydi. Ancak bu yasa, yeni gayrimenkul edinmenin yanı sıra (eski Osmanlı belgeleri) ihtilafli olan gayrimenkulleri de kapsadığı için, gayrimüslim azınlıklar cemaat üyelerini kayb ettikleri gibi, orta vadede ortadan kaldırılmaları anlamına gelecek biçimde mülkiyet hakları da ellerinden alındı. Bu sürecin tamamını "Türkleştirme politikası" olarak ifade edebiliriz.

OLAYLARI HATIRLAMAYA ÇALIŞMAK - ANMAK VE ANLAMAK

"Soykırım" birçok Türk için bilinen bir sözcük olmasına ve Ermenilerle birlikte anılmasına rağmen, yazarların görüşüne göre 20. yüzyılın başında gelişen olaylar hakkında Türklerin bilgileri çok kısıtlı. 2005 yılında yürütülen tartışmanın olayların anlaşılmasına katkısı olup olmadığı da bilinmiyor. Belgeler, köşe yazıları, televizyonlarda akşam yayınlanan tartışma programları ağırlıklı olarak tarihsel boyuta değindiği ve soykırım iddiasını reddetmeye yönelik olduğu için bu trajedinin insani boyutu netleşmedi. Ancak olayın tanıklarıyla hesaplaşmak kolay değil. Söylem "soykırım" çerçevesinde kaldıkça, tanık ve kurbanların anlattıkları da bu genel söylemin içine monte edilir ve "karşı tanık"ların ortaya çıkmasını kışkırtmaktan başka bir şeye yaramaz. Olaya mesafe koymamış tanıklar ve yeni bir söylem, 1915 ve sonrası geçerli olan cepheleri ancak yeniden üretme tehlikesi yaratıyor.

Dış İlişkiler Komisyonu toplantısında konuşan Levon Panos Dabagyan'ın korkularını da bu bağlamda anlamak mümkün:

"Okullarda, ortaokul ve lise ders kitaplarına Ermeni mezalimi hakkında bölümler konuyormuş. Ben henüz görmedim o ders kitaplarını; ama, eğer böyle bir şey olduysa, Millî Eğitim Bakanımız böyle bir şey yaptıysa gerçekten, bu, ülkemiz için hiç hayırlı olmayacaktır. Benim torunlarım bunu okudukları zaman utanç duyacak veyahut üzülecekler, Türk çocuğu bunu okuduğu zaman Ermenilere düşman olacak."

Oysa Türk yazarlar 20. yüzyılın başında Müslümanların Osmanlı İmparatorluğu'nun kaybedilen topraklardan göçe zorlanmasının, ileriye dönük bir uygulama olduğuna işaret ediyorlar ve buna bağlı olarak Türk toplumundaki acıların Ermenilerin yaşadıklarıyla aynı değerde olmadığını ifade ediyorlar.

Farklı bir söylemin başlangıç aşamasında olduğumuza dair emareler ortada. Bu politikada da geçerli, ancak henüz baskın olmaktan çok uzak. Bu durum kullanılan dile de yansdı. Artık sık sık Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünün tebaası için bir "trajedi" olduğundan söz ediliyor. Bir trajedi ise hüznün, matem ve duygudaşlığa açıktır. Bu kavram muharebe meydanını terk ediyor artık.

---

14 Kurtuluş Savaşı bittikten ve Lozan Antlaşması çerçevesinde Yunanistan'la mübadele başladıktan sonra gayrimüslim azınlığın göçü dalgalar halinde gelişti. Bu göç söz konusu olaylarla bağlantılı görülse de, olayların hemen peşi sıra gerçekleşmemiştir.

BİR KONFERANSLA İLGİLİ TARTIŞMALAR VE DİYALOĞUN GELECEĞİ

İstanbul'daki Boğaziçi, Sabancı ve Bilgi Üniversitelerinin düzenlediği "İmparatorluğun Çöküş Döneminde Osmanlı Ermenileri" konulu konferans açık bir tartışmanın zorluklarını yoğun bir biçimde ortaya koydu. Ancak konferans bir taraftan da alternatif bir söylem geliştirme çabalarının dile getirildiği bir platform oldu. Konferansın tüm engellemelere rağmen yapılması, sembolik anlamı olan bir başarıydı. Tabii bu başarı yalnız başına sunulan diyalog önerilerinin kabul göreceği anlamına da gelmiyor.

Konferans çağrısı (Nisan 2005):

"1915'in üzerinden doksan yıl geçmiş olduğu bugün, ülkemizin tarihindeki bu trajik olay konusunda, doğrudan doğruya Türkiye'nin kendi bilim ve düşünce insanlarının, resmi tezlerden farklı seslerini topluca yükseltmeleri, katkılarını ortaya koymaları zamanı gelmiş bulunuyor. Büyüyen, dünyaya açılan ve kendi içinde çeşitlenen Türkiye toplumunun, asla küçümsenmeyecek nicelik ve nitelikte bir özgür ve eleştirel düşünce birikimi var. Bu birikim, tarihçi, sosyal bilimci, edebiyatçı, yazar, yayıncı, hukukçu, gazeteci ve bağımsız aydın çevreleri boyunca yayılıp derinleşiyor, şimdiden oldukça geniş bir yelpazeyi temsil ediyor ve artık kendi sesini duyurmak, özgür ve özerk bir düşünce kuşağı olarak rüştünü ispatlamak istiyor."

"Bu yeni oluşumun ortak paydası, vicdani bir sorumluluğun idrakidir. Bu, yalnız bilimsel gerçek açısından veya dünya vatandaşlığı nezdinde bir sorumluluk değil, aynı zamanda ülkemize, toplumumuza, demokrasimize karşı da bir sorumluluktur. Farklı, eleştirel ve alternatif seslerin yükselmesi, Türkiye toplumunun aslında ne kadar zengin bir düşünce çoğulluğuna sahip olduğunu göstermek, gene en fazla Türkiye'nin yararına olacaktır."

Türkiye'deki Ermenilerin kaderi bağlamındaki tartışmaların üslubuna baktığımızda "soykırım" kavramına vurgu yapılmasının gerçek bir tartışmanın yönünü değiştirdiğini görürüz. Tartışma zorunlu olarak hukuksal bir çerçevede ilerlerse de, tartışmanın üslubu 1915 olaylarında "Türkiye'nin suçlu" olduğunu içeriyor. Özellikle de dış dünyanın Türkiye içindeki yaklaşıma yönelik tutumu, Avrupa'nın Balkan ve Osmanlı İmparatorluğu bağlamındaki politikalarının ne zaman tartışılacağı sorusunu koyuyor ortaya. Bu yaklaşım soykırım iddiası ile ilgili tartışmaları daha başlangıç aşamasında boğuyor ve bu tutum diğer taraftan da 1915'teki etnik sorunları yeniden üreterek, barış ve özgürlüğü destekleyecek bir hatırlama kültürü yaratma hedefinin gerisine düşüyor.

Türkiye'de hüküm süren politika ise pozitivist bir tarih yaklaşımının esiri olmak gibi sorunlu bir eğilim içinde. Her ne kadar tarihteki olaylarla hesaplaşırken tarihi belgelerden bağımsız hareket edilmemesi talep edilse de, salt bu belgelerle tarihle ilgili nesnel bir tablo yaratılabileceğinin düşünülmesi çok safça bir yaklaşım.

TBMM'de bu yılın nisan ayında ortak bir Türk-Ermeni tarihçiler komisyonu kurulması konusunda tüm siyasi partilerin katılımıyla fikir birliğine varıldığında, bu bir taraftan bir diyalog çağrısı anlamına gelirken, bir taraftan da komisyonun soykırım iddiaları konusunda "suç" ya da "suçsuzluk" bağlamında çalışacağını gösteriyordu. Ancak sorun hukuksal ve politik bir sorun olduğu için, bir tarih komisyonunu açacağı muhakkak.

TBMM'nin 13 Nisan 2005 tarihli deklarasyonu:

“Türkiye Büyük Millet Meclisi (TBMM), gerek Türkiye'nin, gerek Ermenistan'ın çıkarlarının, asırlar boyunca aynı topraklar üzerinde birbirlerine karşı hoşgörü ve barış içinde yaşamış olan Türk ve Ermeni uluslarını barıştırmak, onları savaş yıllarından kaynaklanan derin önyargılara tutsak olmaktan kurtarmak ve hoşgörü, dostluk ve işbirliğine dayalı bir ortak geleceği paylaşmalarına imkân verecek bir ortamı yaratmak olduğuna inanmaktadır.”

“İktidar ve ana muhalefet partileri, bu amaca yönelik olarak, tarihî gerçeklerin bilimsel araştırmayla gün ışığına çıkarılmasını ve tarihin iki ulus için de yük olmaktan çıkarılmasını amaçlayan bir öneri yapmışlardır. Bu öneri, Türkiye ile Ermenistan'ın kendi tarihçilerinden oluşacak ortak bir komisyon kurmalarını, ulusal arşivlerini kısıtlamaya tabi tutmadan araştırmaya açmalarını, ilgili diğer ülkelerdeki arşivlerde de sürdürülecek bu araştırmaların sonuçlarının dünya kamuoyuna açıklanmasını ve bahis konusu komisyonun kuruluş ve çalışma yöntemlerinin iki ülke arasında saptanmasını öngörmektedir.”

“Türkiye Büyük Millet Meclisi, bu tarihsel nitelikteki öneriyi tümüyle benimsemekte ve desteklemektedir.”

“Bu girişimin uygulanabilmesi için Ermenistan hükümetinin işbirliği şarttır. Bu bağlamda, Türkiye ile Ermenistan'ın tarihe ortak bir perspektiften bakmaları sağlanamadığı takdirde, iki tarafın da çocuklarına ve gelecek nesillere bırakacağı miras, önyargı, düşmanlık ve intikam duygularından başka bir şey olmayacaktır.”

“Akıl ve mantık, Türkiye ile Ermenistan'ın ortak bir girişimle tabuları yıkmaktan korkmalarını ve ortaklaşa yaşadıkları beşerî facianın tüm yönlerini açığa çıkararak tarihleriyle hesaplaşmaya hazır olmalarını emretmektedir. Geçmişin, bugünü ve geleceğimizi karartmasını önlemenin yolu budur.”

“Türkiye Büyük Millet Meclisi, Türkiye Cumhuriyetinin bu önerisinin değerlendirilmesinde, esasta bunun bir barış girişimi olduğunun dikkate alınması gereğinin altını çizer. Eğer, Ermenistan, Türkiye'yle iyi komşuluk ilişkileri kurmak ve işbirliği zemini geliştirmek istiyorsa, Türkiye'nin ortak tarih değerlendirilmesi önerisini kabulde tereddüt etmemelidir.”

“Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin önemle belirtmek istediği bir husus da, iyi niyetli ve dünya barış ve istikrarına katkıda bulunmak isteyen her ülkenin ve her devlet adamının da iç politika düşüncelerini bir tarafa bırakarak, Türkiye'nin uzlaşmaya ve sağduyuya dayalı bu önerisine olumlu bakması gerektiğidir. Bu bakımdan, Türkiye- Ermenistan ilişkilerinin düzelmesini içtenlikle isteyen ve Kafkaslar'da barış ve istikrarın yerleşmesini arzu eden devletlerin de bu girişime destek vermeleri ve özellikle bu girişimi zayıflatacak faaliyetlerden uzak durmaları beklenmektedir.”

“Bu konuda öncelikli sorumluluk parlamentolarında Ermeni iddialarına ilişkin karar alan ülkelere düşmektedir. Şayet bu ülkeler, iddia ettikleri gibi Türkiye ile Ermenistan arasındaki ilişkilerin geliştirilmesine önem veriyorlarsa, iyi niyetlerini göstermeli ve iki ülke arasında bir ortak tarih komisyonu kurulmasına yönelik önerimizi desteklemelidirler.”

“Türkiye Büyük Millet Meclisi, Osmanlı Ermenileri tarihinin dünya tarihçileri arasında tartışmalı bazı sayfalarına ilişkin bir konuda yabancı parlamentolar tarafından siyasî amaçlarla karar alınmasını ve aydınlığa kavuşturulmamış bir tarihsel sorunun hangi yanının doğru olduğuna yasa yoluyla karar verilmesini, yakışsız, anlamsız, keyfi ve adaletsiz bir uygulama olarak görmekte ve kınamaktadır. Türkiye Büyük Millet Meclisi, yoğun bir uluslararası baskı kampanyası yoluyla Türkiye’ye tarihini bazı propaganda belgelerine dayanan tek yanlı ve yanıltıcı değerlendirmeler üzerine bina etmesinin dayatılabileceğini düşünen ve hesaplarını buna göre yapan çevrelerin büyük bir yanılığında olduklarını belirtir ve bunun hiçbir koşulda mümkün olmayacağını ilan eder.”

Türk Ermenileri -en azından cemaat üyelerinin kamuoyuna yaptıkları açıklamalara bakıldığında- bu konuya farklı bir vurgu yapıyor ve net bir biçimde Türk toplumunun demokratikleşmesi ve çoğulculuğun yolunun açılmasını istiyorlar.

Güncel tartışmalar, bir taraftan “soykırım iddiaları” ve bu iddiaların reddi ile, sorunun açık bir toplumda konuyla hesaplaşmak olduğunu söyleyen ve Ermenilerle daha yoğun bir diyalog içinde olmak isteyenler arasında bölünüyor. Dışişleri Bakanı Gül’ün nisan ayında dile getirdiği Türk hükümetinin yaklaşımı, olayları hatırlamaya yaptığı vurguyla bu sürecin ilerlemesi için uygun bir zemin teşkil ediyor.

Dışişleri Bakanı Abdullah Gül’ün 13 Nisan 2005 tarihinde Meclis’te yaptığı konuşma:

“Bu konuya özellikle dikkat çekilmesi gerektiğini düşünüyorum. Burada konuşulan konuların merkezinde hangi nedenle olursa olsun insanlar, çektikleri acılar ve can kayıpları bulunuyor. O dönemlerde bu topraklarda bulunan Müslüman veya gayrimüslim, Türk veya diğer unsurların yaşadığı ve herkese üzüntü veren acıların anılmasını saygıyla karşılıyoruz. Ancak acıların dolaylı, ilgisi dahi olmayan kişi ve gruplarca siyasî amaçlarla sömürülmesini asla kabul edemeyiz. Bu acıları yalan ve iftiralara alet ederek intikam duygularının yeşertilmesini, Türk insanı ve Türkiye aleyhine önyargı ve nefret duygularının yaratılmasını da asla kabul etmeyeceğiz.”

SİRELİ YEĞPAYRIS (SEVGİLİ KARDEŞİM) BİR SERGİ DENEYİMİ

Osman Köker *

Türkiye’de tarih genellikle Türkler üzerinden anlatılır. Bu, özellikle şehir tarihlerinde dikkat çekicidir. İlkokul 3. sınıftan itibaren “şehrimizin tarihi” bahsine müfredatta yer ayrılmıştır. Burada genellikle o şehrin Türkler tarafından kurulduğu ya da şehrin adının Türkçe bir kavramdan geldiği öğretilir; şehrin Türklüğüne dair efsaneler aktarılır.

Tokat şehrinin isminin, bu şehrin kurucusu olan “Turani aşiretlerinden Togaitler”den geldiğine dair bir bilgiye sadece ilkokul çocuklarına ezberletilen metinlerde değil ciddi ansiklopedilerde bile rastlayabilirsiniz. Bu söylenenlerin, Türklerin ancak 11. yüzyıldan itibaren Anadolu’ya girdiğine dair en temel bilgilerle çelişiyor olması hiç önemsenmez. Şehirlerin tarihinde yer alan Müslüman olmayan unsurlardan bahsetmek gerektiğinde ise bunlar ancak olumsuz bir imaj içinde resmedilirler. Onların o şehri var eden unsurlardan olduklarına ve şehrin sosyal, ekonomik hayatı içindeki rollerine hiç değinilmez: 20. yüzyıl başında birden ortaya çıkarlar, düşmanla işbirliği yaparlar, Türkleri arkadan hançerlerler. Sanki hiç yaşamamış, sadece ihanet etmişlerdir!

Tarihin bu şekilde öğretilmesi, kendisinden farklı olan unsurlara saygıyla bakmayan, boş milliyetçi böbürlenmeler içinde kendini tatmin eden kuşaklar yetiştirmekten öte bir yarar sağlamamaktadır.

Bu tarih anlayışını bir ölçüde kırmak için yaklaşık dört yıl önce bir kitap projesi geliştirdim. Kitapta, 20. yüzyıl başında Türkiye’nin farklı yerleşim yerlerindeki Ermeni varlığı, yine bu döneme ait görsel malzeme eşliğinde sunulacaktı. Orlando Carlo Calumeno adlı bir koleksiyoncunun elinde 20. yüzyıl başında Türkiye’nin çeşitli yerleşim yerlerini gösteren 4.000 kadar kartpostal vardı. Hemen hepsi 1895-1914 yılları arasında üretilen bu kartpostalların önemli bir kısmı Ermenilerle ilgiliydi: Çeşitli şehirlerdeki Ermeni mahallelerini, Ermeni kilise, manastır, okul ve yetimhanelerini; Ermenilere yönelik olarak kurulmuş ve genellikle de Ermenilerin yararlandığı misyoner okullarını, yetimhanelerini, hastanelerini resmeden kartpostallar; bir Ermeni editör tarafından hazırlanmış veya fotoğrafı bir Ermeni fotoğrafçı tarafından çekilmiş kartpostallar; bir Ermeni tarafından başka bir Ermeniye yollanmış, üzerinde Ermenice yazılar bulunan kartpostallar; Ermenilere ait fabrika, otel, ticarethane gibi yerlerin tanıtıldığı kartpostallar. Bu kartpostalların görsel unsurlar olarak yer alacağı kitabın metninin, bugünkü Türkiye sınırları içinde yaklaşık 100 yıl önceki Ermeni varlığının genel bir dökümünü içermesi

---

* Osman Köker: “Sireli Yeğpayris (Sevgili Kardeşim)” adlı serginin (İstanbul, 8-19 Ocak 2005, Münih, 28 Eylül-12 Kasım 2005, İstanbul, 8-16 Ekim 2005) yaratıcısı ve *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu’ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye’de Ermeniler* adlı kitabın (Birzamanlar Yayıncılık, İstanbul, Türkçe basım: Ocak 2005, Almanca basım: Eylül 2005, İngilizce basım: Ekim 2005) editörü.

düşünüldü: 20. yüzyıl başında Ermeniler Türkiye'nin neresinde yaşıyorlardı; buldukları şehirlerin ekonomik, sosyal, kültürel hayatlarında nasıl bir yere sahiptiler; hangi ticaret ve sanayi dallarında ileriydiler; hangi mahalleler Ermeni mahallesi olarak adlandırılırdı; hangi köyler Ermeni köyüydü; nerede hangi kiliseleri, manastırları, okulları vardı; hangi gazete ve dergileri yayınlarlardı?

Türkiye'de okullarda öğretilen ya da popüler tarih yayınlarında aktarılan tarih bilgisinde Ermenilere olumsuz bir imaj haricinde pek yer ayrılmadığına değinmiştim. Akademik tarihçilik de benzer problemler içindedir. Türk tarihçileri arasında Ermenice bilen ve Ermeni tarihini Ermeni kaynaklarından da araştırarak aktaran hiç kimse yoktur. Bu nedenle 100 yıl önce Türkiye'deki Ermeni varlığını ortaya koyarken yararlanabileceğimiz Türkçe kaynaklar son derece sınırlıydı. Bazı bilgi kısıntılarının yer aldığı Türkçe şehir tarihi kitapları ve ansiklopedilerin yanı sıra 20. yüzyıl başında yayınlanmış Osmanlıca salnameler, nüfus istatistikleri gibi kaynakları da kullanmakla birlikte, Ermenice ve Batı dillerindeki kaynaklardan yararlanmak çok önemliydi. Bu kaynakların derlenmesi, çevirisi ve farklı kaynaklardaki bilgilerin karşılaştırılmasındaki zorluklar, kitap metninin yazımının iki yılı aşkın bir süre almasına yol açtı. Kitabı yayınlamak bir yayınevi bulunamayınca da yeni bir yayınevi kurulması zorunlu oldu.

Böylece kitap 2005 yılı Ocak ayında çıktı. *Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler* adlı kitap büyük boy (34x24 cm), 400 sayfa idi. İçerdiği kartpostal koleksiyonunu hakkıyla sunabilmek için kuşe kâğıda tamamı renkli olarak basıldı. Bu hacim ve kalitedeki kitabın, zaten kitap alma ve okuma alışkanlığı oldukça düşük olan bir ülkede, konuya meraklı çok küçük bir okuyucu kitlesiyle yetinmesi riski büyüktü. Bunu aşmak için bir de sergi hazırlanması düşünüldü. Sergi, kitabı duyurmaktan öte, kitapta anlatılmak istenen çok daha geniş bir kitleye daha çarpıcı bir şekilde iletilecekti. 2004 yazından itibaren başlayan sergi hazırlık çalışmaları Heinrich Böll Stiftung'un da desteğiyle gerçekleştirildi.

"Sireli Yeğpayrıs (Sevgili Kardeşim): Orlando Carlo Calumeno Koleksiyonu'ndan Kartpostallarla 100 Yıl Önce Türkiye'de Ermeniler" adlı sergi, kitabın yayınına paralel olarak 8 Ocak 2005 tarihinde İstanbul'da açıldı. Açık kaldığı 10 gün boyunca 7.000'i aşkın ziyaretçi tarafından izlendi ve son yıllarda Türkiye'de en fazla ziyaret edilen sergi oldu. Sergiye hem Türkler hem de Ermeniler ilgi gösterdi. Sergi Ermeniler için geçmişteki varlıklarının farkına varmak açısından önemliydi. Birkaç gün üst üste gelenler, annesi, komşusu, çocuklarıyla tekrar gelenler oldu. Son günlerde de Ermeni okullarının öğrencileri toplu halde gelmeye başladı. İstanbul'daki Ermeni okullarında eğitim gören Ermeniler de Türk okullarında okutulan tarih kitaplarıyla eğitiliyordu; kendi tarihleri hakkında fazla bilgi sahibi olamıyorlardı. Türkler ise daha büyük bir hayretle sergiyi izledi. "Bizim memleketinde de Ermeniler varmış" en çok sarf edilen sözler arasındaydı. Böylece herkes hemşehrisiyle yeniden tanışıyordu. Hep "düşman" olarak tarif edilen Ermeni artık "hemşehri", "komşu" olmuştu.

Ziyaret defterine yazılanlardan seçtiğimiz örnekler, serginin ziyaretçiler üzerinde bıraktığı etkiyi yansıtmaktadır:

"Ülkemizin tarihi ve kültürel mirasında Ermenilerin işgal ettikleri seçkin yeri gözler önüne seren çok güzel bir sergi." (Emekli bir büyükelçi)

"Yüz yıl önce daha mı mutluyduk acaba? Çalışmanız bunu gösteriyor."
"Ne mutlu ki ben böyle bir sergiyi görerek öleceğim." (Yaşlı bir Ermeni)
"Kaybolmuş bir tarih yeniden gün ışığına kavuşuyor."
"Bir daha geri gelemeyecek değerlerimize ışık tuttuğunuz için teşekkürler."
"Son derece etkileyici, acıtıcı ve sonuçta utandırıcı sergi."
"En çok üzüldüğüm nokta o güzel binaların yok olması."
"Kartpostallardaki gibi kalabilseydik ne kadar güzel olurdu. Böyle olmamalıydı."
"Bizi bize tanıttığınız için çok teşekkür ederiz."
"Burası çok güzel bir yer. Burada ben ve bütün arkadaşlarım çok mutlu olduk. Annemi ve babamı da getireceğim." (Bir Ermeni ilkokulu öğrencisi)
"Duygulanmamak elde değil. Ama daha da önemlisi öğreniyoruz... Umarım biz Türkler kalbimizin gözlerini açarak biraz daha görmeyi öğreniriz. O zaman her şey çok daha farklı olabilir."
"After 90 years of hanging over, for the first time I had the feeling of being at home here. Today I have a house, but I don't have home.... My home would have been in Urfa, where my parents and grand parents were born." (Halep ve Beyrut'ta yaşayan bir Ermeni gazeteci)
"Keşke şimdi de Diyarbakır'da 'mama' sesleri ile koşuşan Ermeni çocukları olsa ve kardeşlerim onlarla oynasa."
"Bir tarihi kurtardınız. Sonsuz tebrikler ve teşekkürler."
"Bütün bu sergiyi, 'Bu insanlara ne oldu, şimdi nerede bu insanlar ve torunları' diye öfkeyle sorarak gezdim."

Bazı medya kuruluşları görmezlikten gelse de sergi, birçok gazete, dergi ve radyo-televizyon kanalında oldukça geniş olarak tanıtıldı. Sadece serginin açık kaldığı günler boyunca değil, daha sonra da defalarca basında yer aldı. Bilimsel konferanslarda tebliğ konusu oldu.

Sergi ve kitap projesi, 1915 felaketinin 90. yılına denk geliyordu. Yurtdışında uzun süredir devam eden "soykırım tartışması" 2005 yılı içinde Türkiye'de de alevlendi. Sergi ve kitap, 1915'te olanlar hakkında doğrudan hiçbir şey söylemiyor olmasına karşın bu tartışmaya da olumlu katkılar sundu. Sergi ve kitap metni, 20. yüzyıl başındaki, özellikle de Birinci Dünya Savaşı (1914-1918) öncesindeki durumu resmediyordu. Bu tercih, sadece Ermeni toplumunun geldiği en üst aşamayı göstermek için yapılmış değildi; eldeki kartpostallar da aynı döneme ilişkindi. Bu dönem kartpostalcılıkta bir bakıma "altın çağ" idi. Savaşın başlamasından itibaren hem genel olarak kartpostal üretimi ve kalitesi düşüyordu, hem de kartpostallardaki Ermeni unsurlar azalıyordu.

Sergi, özellikle ziyaretçi Türkler üzerinde yarattığı etkiyle, tartışılan konunun, "Soykırım mı - değil mi?" "Biz mi suçluyuz - siz mi haksızsınız?" ya da "Kim kimi kesti?" kutuplaşmasının çok ötesinde boyutlara sahip olduğunu, sosyal, ekonomik, insani boyutlarının da bulunduğunu gösteriyordu. Kaybeden sadece Ermeniler değildi, Türkler de kaybetmişti. Ermenilerin yokluğu belli bir uygarlık seviyesinin yok olması demektir; ekonomik ve sosyal hayat gerilemişti; şehirler kendilerine has dokularını kaybetmişti; birçok yerleşim yeri haritadan silinmişti; Türkler

de hemşehrilerini, komşularını yitirmişti. Serginin bir Türk tarafından yaratılmış olması da özellikle Türkiye dışında yaşayan Ermeniler arasında yaygın olan Türklere güvensizliği kırma açısından önemliydi.

Serginin İstanbul'da ilk gösteriminden sonra İstanbul dışındaki şehirlerde gösterimi konusunda çalışma yapıldıysa da hem salon hem de yerel partner bulma konusunda sorunlar yaşandı. 2005 bahar aylarından itibaren de Ermeni sorunundaki tansiyonun iktidar ve başka bazı odaklar tarafından bilinçli bir şekilde yükseltilmesi ve farklı konulardaki muhalif bazı hareketlerin linç girişimleriyle bastırılmaya çalışıldığının görülmesi üzerine serginin Anadolu turnesi arzusu bir süre için ertelendi. Aynı yılın ekim ayında TÜYAP İstanbul Kitap Fuarı'nda yeniden sergilendi. Sergi burada da, ilk sergilenmesine benzer bir yoğunlukta ilgi topladı. Ama ilk serginin ziyaretçileri konu hakkında az çok bilgi ve ilgi sahibi kişilerden oluşuyorken, bu kez daha farklı bir kitle, genel olarak kitaba, okuyup öğrenmeye ilgi duyan ama Ermeniler hakkında daha az bilgi sahibi olan bir kitle sergiyi ziyaret ediyordu.

Gelen talepler üzerine serginin yurtdışı versiyonu hazırlandı. Sponsor bulunamadığı için masrafları Birzamanlar Yayıncılık tarafından üstlenilen serginin uluslararası versiyonu, farklı ülkelerde gösterime gireceği için çok dilli olarak hazırlandı. Sergileneceği ülkede en yaygın olarak kullanılan dilin yanı sıra panolarda Türkçe ve Ermenice metinler de yer alıyordu. Serginin uluslararası versiyonu 28 Eylül 2005 tarihinde Almanya'da Münih'te açıldı. Önümüzdeki aylarda Almanya'nın diğer büyük kentlerini gezdikten sonra farklı ülkelere gidecek ve Ermenilerle Türklükler arasında sevgi, dostluk, kardeşlik duygularını yaymaya devam edecek.

YEREL BİR TARİHİ KAYNAK OLARAK DİYARBEKİR VİLAYET GAZETESİ VE ERMENİLER

Talip Atalay*

Türk-Ermeni ilişkilerinin dünü ve bugünü bütün yönleriyle tartışmaya açılmış durumdadır. Ancak konu daha çok spesifik bir tarihsel dönem dilimi etrafında, karşılıklı tezler ve bu tezleri destekleyen verilerle sürekli bir çatışma ve haklı çıkma savaşı bağlamında ele alınmaktadır. Oysa Ermenilerle Türkler ve genel olarak Müslümanlar arasında, sıcak çatışma dönemlerine kadar toplumsal ve ekonomik hayatı önemli ölçüde sarmalayan çok köklü bir ilişkiler süreci söz konusudur. Genellemeci bir yaklaşımla, biri diğeriyle ilişkiyi tamamen kesmiş, her şekilde ayırmış homojen birer Ermeni ve Türk/Müslüman toplumsal varlığından söz etmek, anlaşmazlıkların derinleştiği dönemde bile, özellikle şehirlerde, coğrafi olarak birbirinden ayrı yerleşim birimlerinde, -kendi içinde nüfus olarak homojen köyler ve kasabalar dışında- gerçekçi değildir.

Osmanlı coğrafyasının belli bölgelerindeki Ermenilerle Müslümanlar ise daha bir iç içedirler. Diyarbekir de iki toplumun iç içe yaşadığı Osmanlı vilayetlerinden birisidir.¹ Diyarbekir Vilayet Gazetesi'nde bir arada yaşama durumu "Rumeli'nin her yerinde ve Anadolu'nun bazı şehir ve kasabalarında İslam ve Hıristiyan mahalleri başka başkaysa da Diyarbekir şehrinde eskiden beri İslam ve Hıristiyan haneleri çoğu mahallerde karışık, öteden beri aralarında muhabbet ve dostluk vardır"² ifadeleriyle dile getirilir.

Osmanlı basını, özelde Ermenilerin, genelde gayrimüslimlerin Osmanlı toplumsal, dini, kültürel ve ekonomik hayatı içindeki yerlerini, Tanzimat sonrası yoğunlaşan Osmanlı modernleşme sürecinin bu gruplara ve bu grupların Müslümanlarla geleneksel ilişkilerine etkilerini izleyebilmek ve anlayabilmek açısından yararlanılmakta olan önemli bir kaynaktır. Fakat mevcut koşullarda, Ermeniler, tanımlanmış bir "mesele" olarak belirli coğrafi alanlar ve kilit olaylarla anılmakta, Osmanlı basını ise daha çok İstanbul basınıyla sınırlı kalmaktadır. Bu algı, Ermeni-Türk/Müslüman ilişkilerinin geniş Osmanlı ülkesinin farklı yerleşim birimlerinde, özgün tarihsel ve toplumsal süreçlerden geçtiği/geçebileceği ihtimalinin, sınırlı kırılma noktaları yaşanan yerler dışında, göz ardı edilmesine neden olmaktadır. Oysa Ermeniler söz konusu olduğunda, İstanbul ve İzmir gibi merkezlerde yaşayanlarla doğu illerinde yaşayan Ermenilerin aynı sosyal katmanlarda olmadıkları gibi, yaşam biçimleri ve siyasal eğilimlerinin de birbirle-

* Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Felsefe ve Din Bilimleri Bölümü, Din Eğitimi Anabilim Dalı.

1 Müslümanlarla gayrimüslimlerin Diyarbekir merkezinde bulunan birçok mahallede iç içe yaşadıkları Şerhiye Sicilleri kayıtlarında da görülmektedir. Bu kayıtlara göre, Diyarbekir merkezde Müslim ve gayrimüslimlerin birlikte yaşadıkları 42 mahalle vardır. Bu mahallelerin adı ve adlarının geçtiği Şerhiye Sicilleri için bkz. İbrahim Yılmazçelik, *XIX. Yüzyılın İlk Yarısında Diyarbakır* (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1995), 48-50.

2 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 13 Ocak 1871, No. 76.

rinden oldukça farklı olduğu bilinmektedir.³ Bundan dolayı Ermeni/Müslüman ilişkilerinin olabildiğince kendi tikel coğrafi-tarihi-toplumsal şartlarına inilerek ele alınabilmesi imkânının araştırılması, mekân-insan ve insan-insan ilişkileri unsurlarının öne çıkmasına ve tartışmaların daha insani olana doğru çekilmesini sağlayacak yaklaşımlar geliştirilebilmesine katkıda bulunacaktır. Bu amaçla her iki tarafın ve hatta onların dışındaki kimse ve/veya kurumların bakış açılarını ortaya koyan, yereli işleyen kaynaklarla çalışmanın önemi büyüktür. Seyahatnameler, hatıratlar, çeşitli resmi ve sivil kurumların arşivlerindeki raporların yanında, güncel ve sürekli olmaları ve kamuoyuna sunulmalarından dolayı yerel süreli yayınların en yaygınları olan vilayet gazetelerinin bu kaynaklar arasında ayrı bir yeri vardır. Vilayetin resmi yayın organları olmakla birlikte, bütün vatandaşlara hitap etmelerinden ötürü kamuoyunun duyarlılıklarını gözetmek zorunda olmaları, ayrıca Osmanlı dönemi boyunca görece düzenli ve daha uzun soluklu çıkarılmaları gibi nedenler vilayet gazetelerini ayrıcalıklı hale getirmektedir.

İşte bu makalede, başka birçok konunun yanı sıra, sınırları içinde yaşayan gayrimüslim gruplarla ve bilhassa Ermenilerle ilgili çeşitli güncel haber ve bilgilerin yer aldığı önemli bir kaynak olan vilayetin resmi yayın organı Diyarbekir Vilayet Gazetesi ve gazetenin Ermenilerle ilgili tarih çalışmalarında kaynaklık niteliği ortaya konulmaya çalışılacaktır. Yazıda Ermeni meselesi olarak adlandırılan konunun gazete üzerinden dönemsel bir kritiğini yapma amacı güdülmektedir. Bunun yerine Ermenilerin gazetede ne şekilde yer aldığı ortaya konularak, farklı konularda ve farklı amaçlarla yapılacak Ermenilerle ilgili çalışmalar için gazetenin kaynak olarak değerini ortaya koyma amacı güdülmüştür.

Makalenin yazımında ana kaynak olarak Diyarbekir Vilayet Gazetesi kullanılmıştır. Gazetenin Osmanlı döneminin farklı yıllarında yayımlanmış yedi yüz civarında sayısı elde edilmiştir. Bunlardan sondajlama yoluyla seçilmiş iki yüzü aşkın gazete taranmış ve makalede, bu sayılarda Ermenileri konu edinen haberlerden seçilenler kullanılmıştır.⁴

GAZETENİN ÇIKARILDIĞI DÖNEM VE DİYARBEKİR VİLAYETİ

Gazetenin çıkarıldığı yıllar, Islahat Fermanı sonrasında, geleneksel Osmanlı millet sisteminin terk edilerek devlet-teba ilişkisinde dini aidiyetin belirleyiciliğinin kaldırılmasında önemli me-

3 Feroz Ahmad, "İttihatçıların, Osmanlı İmparatorluğundaki Rum, Ermeni ve Yahudi Cemaatleriyle Olan İlişkileri, 1908-1914", *1856-1823 Emperyalizm Kıskaçında Türkler, Ermeniler, Kürtler*, der. Ersal Yavi içinde (İzmir: Yazıcı Yayınevi, 2001), 89-91.

4 Hem *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*'nin edinilmesinde hem de fikrin olgunlaşış şekillenmesinde ve hayat bulmasındaki süreklilikten dolayı öncelikle Sn. Dr. Ulrike Dufner ve Sn. Osman Kavala'ya ve şahıslarında Heinrich Böll Stiftung Derneği ve Anadolu Kültür A.Ş.'ye teşekkür borçluyum. Yine fikrin destek bulabileceği konusundaki cesaretlendirmesi ve yönlendirmesinden dolayı Sn. Nurhayat Kızılkıran'a, işlerin yürütülmesinde emek veren Sn. Aylin Örnek ve Sn. Saynur Gürçay'a teşekkür borçluyum. Ayrıca eleştirileriyle katkıda bulunan çalışma arkadaşlarım Sn. Dr. Ahmet Taşğın ve Sn. Dr. Eyyup Tanrıverdi'yi de zikretmem gerekir. Süreçte desteklerini esirgemeyen Sn. Mehmet Yüksektepe, Sn. A. Ramazan Altınok'a, araştırma süresince yakın ilgilerinden ve desteklerinden dolayı Sn. Dr. Ali Mazak ve Sn. Nurullah Kasap ve Şefik Korkusuz başta olmak üzere Taksim Atatürk Kütüphanesi çalışanlarına, Milli Kütüphane'den Sn. Mahir Koçyiğit'e, Süleymaniye Kütüphanesi'nden Sn. Nevzat Kaya ve Sn. Emir Eş'e, Milli Kütüphane'den Dr. Ahmet Yıldız'a, İstanbul Arkeoloji Müzesi'nden Sn. Havva Koç'a ve burada ismini zikredemediğim daha birçok kişiye şükranlarımı iletıyorum.

safelerin alındığı ve bu yönde yapılan düzenlemelerin Diyarbakır'ı de içine alan Osmanlı'nın doğu vilayetlerinde uygulamaya konulduğu döneme denk gelmektedir. "Osmanlı tabiiyetinde olan herkes hangi din ve mezhepten olursa olsun istisnasız Osmanlı tabir olunur" (8. Madde) hükmünün yer aldığı ve bu hüküm gereğince "bütün Osmanlıların ülkenin hak ve görevlerinde yasa karşısında eşit olduğunun"⁵ (17. madde) yine yasa olarak konulmasıyla geleneksel din temelli Osmanlı millet sisteminin tamamen tarihe karıştığı 1876 Anayasası ve bilhassa Osmanlı-Ermeni ilişkilerinde kritik eşikler olan Ayastefanos ve Berlin Anlaşmaları yine gazetesinin çıkarıldığı yıllardaki önemli dönüm noktalarıdır.

Osmanlı'da Tanzimat sonrası düzenlemeler kapsamında 7 Kasım 1864 yılında çıkarılan Vilayet Nizamnamesi'yle yapılan idari değişiklikle "eyalet" sisteminden, "vilayet, liva, kaza, nahiy ve köy" düzeylerinde yapılandırılan "vilayet" sistemine geçiş yapılmıştır.⁶ Bu düzenleme doğrultusunda 1867 yılında kurulan Diyarbakır Vilayeti, idari bakımdan Van, Erzurum, Sivas, Rakka ve Musul Vilayetlerinin çevirdiği geniş bir coğrafyayı kapsayan Amid, Siirt, Mardin, Malatya ve Mamuratülaziz sancaklarından oluşmaktaydı.⁷ 1883 yılında vilayet olmasıyla Mamuratülaziz ve Malatya sancaklarının ayrılması, ardından 1885'te Siirt sancağının başka bir vilayete bağlanması sonucu Diyarbakır Vilayeti'nin sınırlarında ve nüfusunda önemli oranda değişimler yaşanmıştır.⁸ 1901 yılına gelindiğinde Diyarbakır Vilayeti'nin sınırlarında, yalnızca Amid, Ergani ve Mardin sancakları kalmıştır.⁹

VİLAYET GAZETELERİ VE DİYARBEKİR VİLAYET GAZETESİ

Yerel yönetimlerdeki yeni yapılanma çerçevesinde her bir vilayette öncelikle valiliklerin ihtiyaçlarını karşılamak üzere birer matbaa kurulması, bu matbaalarda resmi nitelikli salnameler (yıllıklar), takvimler ve çeşitli konularda kitapların yanında resmi bir gazetesinin de çıkarılması kararlaştırılmıştır. Vilayet gazeteleri genellikle iki dilli olmuş, Türkçe dışında, vilayette yoğun kullanılan ikinci bir dilde çıkarılmışlardır.¹⁰ Osmanlı'da vilayet gazetelerinin çok dilli olarak çıkarılması uygulaması Tanzimat'ın ruhuna uygun olarak, devletin icraatından halkın haber-

5 *Osmanlı Ansiklopedisi*, 1. bsk., "Osmanlılarda Millet Sistemi" m.a.

6 *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, "Tanzimat ve Meşrutiyet Dönemlerinde Yerel Yönetimler," "Osmanlı-Batı Diyaloğu" m.a.

"Osmanlı, reform girişimlerine her zaman merkezden kopma eğilimleri daha güçlü olan bölgelerden başlamıştır. Nitekim ilk vilâyet (il) örgütlenmesi, Balkanlar'daki "Tuna Vilâyeti"nde gerçekleştirilmişti. Bu vilâyete vali olarak atanan Mithat Paşa, İstanbul dışındaki ilk resmi basimevini burada kurmuştur. 1865'e gelindiğinde, Tuna'dan başka Bosna, Halep ve Erzurum illeri de kurulmuş bulunuyordu. Kuruluşu tamamlanan bu illerde, devlet eliyle hemen, birer de "vilâyet matbaası" açılıyordu. Bu süreç içinde, ilkin 1866'da uzak il Erzurum'da, iki yıl sonra da (1868 sonları) Bursa'da ilk baskı makineleri çalışmaya başladı. Yani İstanbul'da ilk resmi devlet basimevinin kuruluşundan tam 141 yıl sonra."

Bkz. Bursa Gazeteciler Cemiyeti, "Basın Tarihi ve Bursa'da Basın", http://www.bgc.org.tr/b_text.htm (erişim: 16.10.2005).

7 Besim Darkot, "DİYARBEKİR", *İslam Ansiklopedisi*, C. 3, Birinci Basılış, 1997, MEB Yay., s. 604.

8 *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, 8 Şubat 1883, No. 627; *Diyarbakır Salnameleri*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi, haz. A. Zeki İzgöer, Cilt III, 1885, 314.

9 *Diyarbakır Salnameleri*, Cilt V, 190.

10 Geniş bilgi için bkz. *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, "Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri," "Osmanlı'dan Günümüze Türkiye'de Basın" m.a.

dar edilmesini hedeflemiştir. Devletin parasıyla her vilayette bir basimevinin kurulması, burada vilayet gazetesinin yanı sıra özel yayınların basımına da izin verilmesi, geçmiş yüzyılın kapalı toplumundan farklı, yeni bir toplum oluşturma projesinde Babiali'nin kararlılığını göstermektedir.¹¹

Diyarbakır Vilayet Gazetesi yeni düzenlemeler çerçevesinde, 25 Nisan 1868 yılında Diyarbakır Valiliği'ne getirilen Hatunoğlu Kurt İsmail Paşa tarafından 1869 yılında kurulan matbaada,¹² 3 Ağustos 1869¹³ tarihinde, Vilayet Mektubi Kalemi (Yazı İşleri Müdürlüğü) tarafından çıkarılmaya başlanmıştır. Gazete zaman zaman kesintiye uğramakla birlikte, 1869'dan 1931 yılına kadar resmi vilayet gazetesi olarak yayımlanmış, 1931'de matbaayla birlikte özel şahıslara devredilmiştir.¹⁴

Diyarbakır Vilayet Gazetesi, "haberlerin çok olduğu haftalarda sekiz sahife çıkarılacağı"¹⁵ kararlaştırılsa da, birkaç sayı dışında, Osmanlı dönemi boyunca başlangıçta iki sütun üzere, 26. yıl sonrası ise üç sütun üzere 4 sayfa olarak yayımlanmıştır.¹⁶ Gazetenin mevcut sayıları yalnızca Türkçedir. Ancak 21. sayıda yer alan, "Şimdiye kadar gazetemizin iki sayfası Türkçe ve diğer iki sayfası da Ermeni harfleriyle Türkçe çıkarılmakta ise de, vilayet dahilinde dört beş yüz kadar ancak Ermenice sarfiyat olabilir, Mardin ve Siirt sancakları ahalesinin çoğunluğu ise Arapça konuşuyor olduklarından, birkaç yüz nüsha gazetenin de Arap dilinde çıkarılmasına kuvvetli bir ihtiyaç görülmüş, ancak üç lisanın bir gazeteye yerleştirilmesi, sütuna taktime uygun olmadığından, vilayetdeki olayların fazlalaşmasıyla birlikte düzenlemelerin de gazetede yer alması sonucunda, içeriğin zayıflamasına neden olacağından, hem bu duruma meydan vermemek, hem de gazetenin ciltlenmesinde kolaylık olması bakımından içeriği birbirine uygun üç lisan üzerine ayrı ayrı üç gazete çıkarılması ve miktarının da her dildeki sarfiyata göre ayarlanması uygun görülmüş, mütercim tedariki için Arapça nüshaların çıkarılması bayramdan sonraya bırakılmıştır. O zamana kadar vilayet matbaasında haftada 1500 nüsha Türkçe ve 500 adet Ermenice gazete çıkarılacaktır"¹⁷ ifadelerinden gazetenin, başından itibaren iki dilli yayımlandığı, vilayet sakinlerinin ihtiyaçları doğrultusunda üç dilde çıkarılmasının

11 *Osmanlı Ansiklopedisi*, "Osmanlılarda Basın ve Kamuoyu" m.a.

12 Şevket Beysanoğlu, *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi - Akkoyunlulardan Cumhuriyete Kadar-II*, (Ankara: Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, 2003), 696; *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, 25 Temmuz 1872, No. 153.

13 *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, 3 Ağustos 1869, No. 1; Şevket Beysanoğlu, *Basın ve Yayın Dünyamızda Diyarbakır*, (Ankara, 1970), 5-12.

14 Gazeteyi yayına hazırlayan kişi, o günün mektupçusu şair Süleyman Nazif'in babası Said Paşa'dır. Said Paşa'dan sonra 1872-1884 yılları arasında Ziya Gökalp'in babası Mehmet Tefik Efendi ve sonraki yıllarda yine Said Paşa'nın oğlu şair Süleyman Nazif de gazeteyi çıkaran mektupçulardandır. 1931 yılındaki son mektupçu ise önemli tarihçilerden Diyarbakır Tarihi'nin yazarı Basri Konyar'dır. Geniş bilgi için bkz. Şevket Beysanoğlu, *Diyarbakırlı Fikir ve Sanat Adamları-II*, (Ankara: San Matbaası, 1997), 15-23; Beysanoğlu, *Basın ve Yayın*, 7; Osman Eti, *Diyarbakır'da Gazete ve Diyarbakır Neşriyat Tarihi*, (Diyarbakır: Diyarbakır Basimevi, 1940), 5-6.

15 *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, 24 Aralık 1869, No. 21.

16 Gazetenin ilk 15 yılda sayfa yapısı ve başlıklarında ciddi bir değişim gözlenmemektedir. 15 yıl sonrasında ulaşılan en eski sayılar 26. yıla aittir. 26. yıl sonrası sayılar ilk yıllara göre hem sayfa yapısı hem başlıklar hem de haberlerin içeriği açısından önemli farklılıklar içermektedir.

17 *Diyarbakır Vilayet Gazetesi*, 24 Aralık 1869, No. 21.

kararlaştırıldığı anlaşılmaktadır.¹⁸ Diyarbekir’de Arapça vilayet gazetesi çıkarılıp çıkarılmadığına dair bir kayıt bulunmamaktadır. Buna karşın Ermeni harfli nüşanın (muhtemelen 21. sayıdan itibaren tamamen Ermenice olarak basılan ayrı bir nüşanın) üç yıl boyunca çıkarıldığı, bu nüşanın yayınına son verilmesinin nedenleriyle birlikte ele alındığı, gazetenin 150. sayısında geöen haberden anlaşılmaktadır. Söz konusu haberde özetle “şimdiye kadar matbaamızda biri Türköe ve diğer Ermenice haftada iki gazete çıkarılmakta ise de, Ermenice çıkarılan gazetenin sürümü olmadığından, bu yolda harcanan masraf boşa gitmekte, ayrıca Hıristiyanlar da Türköesini okuyup Ermenice gazete almadıklarından, tasarruf maksadıyla Ermenice gazeteye ayrılan bütöenin kaldırılmasına, Ermeni lisanı üzere kitap vesair bastıran ettiren olur diye gerekli baskı malzemeleri ile bu işi yapacak bir dizgici dışında matbaa memurlarının sayısının azaltılmasına ve Ermenice çıkarılmakta olan gazetenin bundan böyle ilga olunduğuna karar verildi” denilmektedir.¹⁹

Diyarbekir Vilayet Gazetesi genel özellikleri aöısından ÷lke genelinde çıkarılan vilayet gazetelerine benzemektedir.²⁰ İstanbul’dan gönderilen ve vilayette yaşayan bütün vatandaşları ilgilendiren resmi duyurular dışında vilayet iöi, yurtiöi ve yurtdışı olaylara ilişkin başlıklar altında haberler ve ilanlar gazetenin ana konularıdır. Bu haberler ve ilanlarda Ermenilerle ilgili öeşitli konularda dolaylı ve doğrudan pek öok haber de yer almaktadır.

DİYARBEKİR VİLAYETİ’NDE ERMENİLER

Diyarbekir Vilayet Gazetesi’nin öıktığı yıllara en yakın resmi nüfus bilgisi kayıtlara göre 1871 yılında vilayetteki toplam erkek nüfusu 393.000’dir. Bunlardan 87.635 kişi gayrimüslimdir.²¹ Gayrimüslim nüfus, öoğunluğu Ermeniler olmak üzere, Ermeni, Süryani, Rum ve Yahudilerden oluşmaktadır. Ermenilerin diğer gayrimüslimlere oranı konusunda, sayımın dini-etnik aidiyet esasına göre yapıldığı 1894-1895 salnamesindeki rakamlar bir fikir verebilir. Bu kayıtlara göre o dönemde Diyarbekir Vilayeti’nin toplam erkek nüfusu 217.976’dır. Bu nüfustaki toplam gayrimüslim erkek sayısı 45.121’dir. Bu sayının iöinde 24.636 Ermeni, 3.333 Ermeni Katoliği ve 2.337 Protestan vardır.²² Her ne kadar kendilerini o dönemde etnik aidiyetlerine göre tanımlamasalar da Protestanların öoğunluğu da Ermeni kökenlidir. Bu rakamlar Diyarbekir Vilayeti genelinde yaşayan gayrimüslimlerin üçte ikisinden fazlasını Ermenilerin oluşturduğunu göstermektedir.

---

18 Haberdeki ifadeden Ermenice harflerle çıkarılan nüşanın günümüze intikal eden Türköe nüşadan ayrı olarak, iki sayfası Türköe, iki sayfası Ermenice harflerle çıkarılan ayrı bir basım olduğu anlaşılmaktadır. Öünkü gazetenin ilk yüz sayısının asıllarından oluşan iki ayrı orijinal koleksiyon günümüze ulaşmıştır. Bu iki koleksiyonda bulunan nüşaların tamamı, ilk sayısından itibaren 4 sayfadan oluşmaktadır ve dili Osmanlı Türköesidir.

19 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 5 Temmuz 1872, No. 150.

20 *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, “Yerel Basının Öncüsü: Vilayet Gazeteleri,” m.a.

21 *Diyarbekir Salnameleri*, Cilt I, 218, 223.

22 *Diyarbekir Salnameleri*, Cilt IV, 1894-1895, 166.

DIYARBEKİR VİLAYET GAZETESİ'NDE ERMENİLERLE İLGİLİ HABERLER

Diyarbakir Vilayet Gazetesi'nin gözden geçirilen ilk 15 yıla ait sayılarında Ermenilerle ilgili haber ve yorumların çeşit ve içerik açısından oldukça zengin olduğu söylenebilir. Gazetede Ermeniler etkin oldukları ticaret ve çeşitli sanat dalları yanında, mahkeme azalığı, belediye ta-bipliği, öğretmenlik gibi resmi/yarı resmi görevleri; kiliseleri, okulları, askeriye, okul, hastane gibi kurumlara yaptıkları yardımlar; yangın, doğal afetler, hırsızlık, cinayet gibi bir şekilde içinde yer aldıkları olaylarla haberlere konu olmuşlardır. Bunların dışında çeşitli cemaatlere bölünmüş olan Ermenilerin kendi iç problemleri, yerel yönetimlerin uygulamaları ve Müslüman gruplara yönelik şikâyetleriyle ilgili haberler günümüz tartışmalarına katkıda bulunabilecek niteliktedir.

Ancak Diyarbakir Vilayeti'ni içine alan çeşitli isyanların çıktığı ve Ermeni sorununun iyice tırmandığı döneme karşılık gelen 1895²³ ve sonrasında çıkan sayıların gözden geçirilenlerinde gazetenin şekille birlikte haber içerikleri konusunda da önemli ölçüde değişime uğradığı izlenimi edinilmiştir. Bu yıllarla ilgili eldeki gazete sayısının azlığı nedeniyle kesin ifadelerden kaçınmakla birlikte, basın konusunda getirilen ve o yılları da kapsayan sansürlerin, özellikle etnik ve dini gruplarla ilgili sorunların Ermenilerin gazetede haber olarak yer alış biçimini etkilediği izlenimi edinilmektedir.²⁴ Çünkü o yıllarda gazetede yer alan Ermenilerle ilgili haberler önceki yıllardan farklı olarak, neredeyse polis jurnalleri ve mahkeme kararlarıyla sınırlıdır. Bunlar da genellikle Ermenilerin taraf olduğu kavga, cinayet, hırsızlık gibi olaylar, yangın gibi çeşitli afet ve kazalar sonucu gerçekleşen ölüm ve yaralanma haberlerinden oluşmaktadır.

Gazetede kullanılan dile bakıldığında, genel olarak habere konu olan Müslüman-gayrimüslim herkes için ortak bir üslup kullanıldığı, üsluptaki saygı düzeyinin kişilerin mensup oldukları etnik ya da dini gruplarına bakılmaksızın konularıyla ve haber oldukları konuyla bağlı olarak değiştiği görülmektedir. Habere konu olan kişinin ismi ve hangi millete mensup olduğu bilinmeden, gazetede kullanılan dilden onun Ermeni mi, yoksa Müslüman mı olduğunu anlama imkânı yoktur.

Diyarbakir Vilayet Gazetesi'nde Ermenilerin nüfus ve cemaat özelliklerine ilişkin resmi veriler de yer almaktadır. Bunlar vilayet genelini gösteren toplu nüfus istatistikleri biçiminde değildir. Bu veriler daha çok vilayete bağlı sancak ve kazalardan gelen, nüfusu da içeren, genel varlık sayımları olarak tanımlanabilecek tahrirlerdir. Bu verilerde sayım yapılan sancak ve kazalardaki Ermeni nüfusunun yanında, çoğu zaman oradaki Ermenilerin ne kadarının hangi mezhepten olduklarını, bu mezhep mensuplarının sahip oldukları okul, kilise ve mezarlıkların sayısını içeren bilgiler yer almaktadır. Ancak bu tür verilerin standart bir biçimi olmadığı, sayım yapılan yerdeki yetkililerin tutumuna bağlı olarak verilerin zaman zaman sadece Müslüman-gayrimüslim başlıkları altında toplandığı da görülmektedir. Ayrıca gazetede aynı yerleşim birimlerinde sonraki yıllarda yenilenen sayımların sonuçlarının da gazetede yayımlanması, sürekli karşılaştırma yapma imkânı vermesi açısından ayrıca önemlidir.

23 Gazetenin 1885-1895 yılları arasındaki sayılarına ulaşamamıştır.

24 İlber Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, (İstanbul: Hil Yayınları, 1987), 153; Orhan Koloğlu, *Ne Kızıl Sultan, Ne Ulu Hakan. Abdulhamit Gerçeği*, (İstanbul: Gün Yayınları, 1987), 403-414.

Gazetede verilen ilk sayım bilgileri 34. sayıda yer alan Diyarbekir merkez sancağı tahriridir. Bu sayımlara göre Diyarbekir merkezde 2 patrikhane, 1 ıslahane, 3 Ermeni ve 1 Protestan mektebi, 4 Hıristiyan mektebi (kime ait olduğu kaydedilmemiş), 3.577 erkek, 3.276 kadın Ermeni, 428 erkek-403 kadın Ermeni Katoliği, 318 erkek-332 kadın Protestan olduğu görülmektedir.²⁵ İlk sayımda Diyarbekir'deki Ermenilerin genel durumlarına ilişkin bilgilenme imkânı sağlayan verilere karşın, çok sonraları yapılan Siirt sayımında Ermenilerle ilgili nüfus kaydı geçmemekte, cemaat nüfusları ve kabristanlar toplu olarak Hıristiyan tanımlamasıyla birlikte verilmekte, sadece bir kilise için Ermeni kilisesi kaydı düşülmektedir.²⁶

Sancaklara bağlı kazalardan ilk olarak 64. sayıda Siverek'in sayımı yayınlanmıştır. Bu verilere göre kasabada, 1 Ermeni kilisesi, 1 Ermeni mektebi, 697 Ermeni erkek, 652 Ermeni kadın, 102 Protestan erkek, 112 Protestan kadın bulunmaktadır.²⁷ Çermik kasabasında 3 kilise, 1 Ermeni, 1 Protestan mezarlığı, 535 Ermeni erkeği, 59 Protestan erkeği bulunduğu kaydı yer almakta, Ermeniler dışında sadece Yahudiler bulunmakta olduğundan, buradaki Protestanların tamamının Ermeni asıllı oldukları anlaşılmaktadır.²⁸ Ergani Madeni kasabasında 2 kilise, 3 Hıristiyan kabristanı, 414 Ermeni, 6 Protestan erkek bulunmakta,²⁹ Mamuratülaziz'in Pertek kasabasında 1 kilise, 1 Ermeni mektebi, 2 gayrimüslim kabristanı, 180 erkek Ermeni,³⁰ Müslümanlar dışında yalnızca Ermenilerin sayıldığı Mamuratülaziz sancağı Ekin kazasında ise 2 kilise, 2 Ermeni mektebi, 3 Ermeni kabristanı ve 2.712 Hıristiyan erkeğinin bulunduğu kaydedilmektedir.³¹

Ermeni araştırmaları açısından söz konusu sayımları içermesi gazeteyi başvuru kaynağı olarak öne çıkarır. Ancak bu verilerin önemli bir kısmına başta Diyarbekir Salnameleri olmak üzere, vilayetten İstanbul'da çeşitli kurumlara gönderilen raporların yer aldığı diğer arşiv kayıtlarından erişmek mümkündür. Bundan dolayı gazetede yer alan özellikle küçük yerleşim birimleri ve yaşayanlarının çeşitli nitelikleri hakkında bilgiler veren haberler hem yerel tarih çalışmaları, hem de özelde Ermeni çalışmaları açısından son derece değerlidirler. Bu haberler ilgili olduğu yerleşim birimi ve sakinlerinin nüfusları, uğraş alanları, eğitim düzeyleri, üretim ve tüketim biçimleri, gelişmişlik düzeyleri gibi konuların yanında, taşra ve kırsaldaki Ermenilerle yerel idarelerin ilişkileri hakkında çeşitli ip uçları vermektedir.

Siirt Sancağına bağlı Erüh Kazası'nın Deh (Dah) Köyü bu konuda iyi bir örnektir. Deh bütün sakinleri gayrimüslim/Ermeni olan 200 haneyi aşkın bir köydür.³² Gazetede geçen habere göre, köylüler oraya gönderilen gazetenin değişik sayılarında Rüşdiye Mektebi yapılabilmesi konusunda padişahın iznini ve teşvik edici emirleri okumuşlar, bunun üzerine "medeniyetin gere-

25 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 1 Şubat 1871, No. 34.

26 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 28 Ağustos 1873, No. 208.

27 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 21 Ekim 1870, No. 64.

28 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 21 Ocak 1872, No. 128.

29 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 18 Kasım 1876, No. 165.

30 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 1 Ağustos 1873, No. 204.

31 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 21 Ağustos 1873, No. 207.

32 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 7 Kasım 1876, No. 168.

ği olacak böyle bir şeref ve nimetten mahrum kalmamak, çocuklarını kendi geleneklerine uygun olarak eğiterek cehaletten kurtarmak amacıyla masrafları kendileri karşılamak üzere" mahalli hükümetten bir okul yapım izni istemişlerdir. Dilekçelerine cevaben köylerinde bulunan Meryem Ana Kilisesi'nin bitişiğinde yapılmak üzere okul inşaatına izin verilmiş, hatta inşaat bitene kadar kaymakamlık tarafından bir zaptiye inşaatı kollamak üzere görevlendirilmiştir.³³ Haber verilirken köyün ahalisinin duyarlılığı, çabalarının takdir edildiği, bir çeşit örnek davranış olarak gösterildiği anlaşılmaktadır.

Diyarbakir Vilayet Gazetesi'nde, Ermeni grupların kendi aralarındaki problemlerini, yerel yönetimlerle ve Müslüman gruplarla ilişkilerini konu edinen haberlerin önemine dikkat çekilmişti. Bu haberler arasında özellikle Diyarbakir sınırları içindeki problemlerden diğer basına yansıyanlarının doğruluğunun araştırılmasına yönelik valilik emriyle yapılan resmi soruşturmalara konu olanlar değerli veriler içermektedir. Çünkü bu tür haberler hem Ermeni grupların o günlerde dillendirdikleri cemaat problemlerini, potansiyel çatışma alanlarını ve sorunlara dikkat çekmede izledikleri yöntemleri, hem de yerel yöneticilerin sorunlara yaklaşımlarını, gösterdikleri hassasiyet ve ürettikleri çözümlerin neler olduğunu göstermektedir. Gazete resmi kimliğinden ötürü doğal olarak yerel yöneticilerin Ermenilerle ilgili bu tür konulara yaklaşımını ve özellikle Diyarbakir yönetim organlarının yaklaşım ve uygulamaları üzerinden devletin tutumu ve tutum değişikliklerini gözlemek açısından katkıda bulunabilecek son derece değerli veriler sunmaktadır.

Gazetede bu tür haberler incelendiğinde, problemlerin özellikle Diyarbakir dışında, İstanbul basınında haber olmasından sonra ciddiyetle ele alındığı görülmektedir. Şikâyet konularının valilik ve diğer yerel yönetim birimleri tarafından, zaman zaman gayrimüslim temsilcilerin de yer aldığı komisyonlarca yerinde incelendiği anlaşılmaktadır. Bu konudaki uygulamalar hem basının gücünü, hem de yöneticilerce genelde gayrimüslimler, özeld Ermenilerle ilgili basına yansıyan şikâyetlerde duyarlı olunmaya çalışıldığını göstermektedir.

"Harput'tan Mektup" başlığıyla *Levant Herald* gazetesinde³⁴ görülen ve "Hıristiyanların bazı konularda layık olmadıkları kimi davranışlara maruz kaldıklarının iddia edildiği" haberle ilgili gelişmeler, Diyarbakir Vilayet Gazetesi'nde bu konularda yer alan haberlerin kaynak değerini gösterecek niteliktedir. Söz konusu şikâyetin dile getirildiği mektup, önce Türkçeye tercüme edilmiş ve iddiaların resmen soruşturulması için Diyarbakir ve Mamuratülaziz Mutasarrıflıklarına gönderilmiştir.³⁵ Mektuptaki iddialardan birisi Diyarbakir merkezde İngilizlerce bir süre konsolosluk olarak kullanılan bir binanın Protestan kilisesine çevrilmek istenmesi ve inşaat başlanması sırasında, kilise inşaatının bitişikteki eski bir mescidin bahçesini de içine alacak şekilde genişletildiğinin fark edilmesi sonrasında, yapılan şikâyetler üzerine inşaatın dur-

33 *Diyarbakir Vilayet Gazetesi*, 7 Ocak 1870, No. 23.

34 "Levant Herald gazetesini (1856-1914) İngilizce ve Fransızca olarak The Times gazetesini İstanbul Muhabirliğini de yapan Edgar Whittaker tarafından yayımlanmıştır. Saraydan aldığı ödeneğin artırılması için şantaj yollarına da başvurmaktan çekinmeyen Whittaker'in gazetesi sık sık kapatılmıştır." *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Milliyet Yayınları, Birinci Basım, C. 14, İstanbul, s. 7451.

35 *Diyarbakir Vilayet Gazetesi*, 16 Aralık 1870, No. 72.

durulması konusundadır.³⁶ Diğer bir şikâyet konusu mahkemelerde Hıristiyanların hâlâ Müslümanlara karşı şahitliklerinin kabul edilmediği iddiasıdır. Bir başka iddia Hıristiyan mekteplerinin veyahut ibadetgâhlarının yapılmasına hem Müslümanların, hem de mahalli hükümetlerin zorluklar çıkardığı şeklindedir. Altı veyahut sekiz sene önce Ağın'da, okul ve kilise olarak kullanılmak üzere bir bina inşaatına civarda birkaç Müslüman mezarı var diye Müslümanlarca izin verilmediği, yakınında bir cami ya da Müslüman mezarlığının bulunmasının binaların yapımına engel için yeterli gerekçe olarak görüldüğü de bir başka iddiadır.³⁷

Söz konusu iddialarla ilgili ilki Diyarbekir'de, diğerleri Mamuratülaziz'de yapılan soruşturma tutanakları gazetede yayımlanmıştır. Diyarbekir'de hazırlanan raporda şikâyet konusu etrafında Ermeniler ve Müslümanların ilişkilerinin geçmişi ve içeriğiyle ilgili bilgiler verilmekte, Diyarbekir'de Ermeniler ve Müslümanların yakınlıklarının nedenleri ve derecesi üzerinde durulmaktadır. Yakınlığın derecesinden ve kadim geçmişinden dolayı iddianın söylendiği gibi olmayacağına vurgu yapılmakta, yakınlığın dini temelini de Hıristiyanların ehli kitap olmalarından ileri geldiği ifade edilmektedir. Müslümanlar açısından, şikâyette söylendiği gibi, Hıristiyanlarla birlikte olmaları, ibadethanelerinin de Müslüman ibadethanelerine yakın olmasının herhangi bir sakıncasının olmayacağı akıcı bir dille anlatılmaktadır. Dolayısıyla binanın yapımına izin verilmemesinin tamamen meşit arsasının işgal edilmesiyle ilgili olduğu, zaten Protestan cemaatin de durumu kabullenip gösterilen başka bir araziyi satın alarak kiliselerini yaptıkları ifade edilmektedir.

Elazığ'daki iddialarla ilgili olarak tutulan mazbatada Hıristiyanların ihbarlarının ve şahitliklerinin iddia edilen aksine mahkemelerde kabul edildiği, bunun mahkeme tutanaklarından anlaşılacağı gibi, mahkemelerde görev yapmakta olan gayrimüslim hakimlerin de uygulamanın iddianın tersine olduğu yönünde görüşlerinin alındığı belirtilerek iddia reddedilmiştir.

Farklı mezheplerden cemaatlerin okul ve ibadetgâh yapmaları konusunda zorluklar çıkarıldığı iddiasına verilen cevapta, gayrimüslim grupların misyon faaliyetleri sonrasında farklı dini gruplara bölünmesinden sonra yaşanan sorunlara dikkat çekilmektedir. Bu sorunların en ciddi nedeni olan yeni grupların devlet tarafından resmi olarak tanınması sonucu meşruyet problemlerinin çözümlenmesinden sonra dine ve eğitime dönük kurumsallaşma taleplerinin resmi olarak en azından "15 yıldır" olumlu karşılandığı ifade edilmektedir. Bu yöndeki taleplere olumsuz cevap verilmesinin ve başlamış inşaatın durdurulmasının, ancak o binanın yapımından zarar görececek kimselerin yazılı şikâyetlerinin olması durumunda, şikâyetin haklılığı araştırıldıktan sonra söz konusu olabileceği, bunun da nadiren gerçekleştiği dile getirilmektedir. Ağın'da yapımına izin verilmeyen binayla ilgili durdurma kararının da bu tür şikâyetler sonucu alındığı belirtilmektedir. Yazıda hikâye edildiğine göre, Protestan mezhebine girenler, 8 yıl önce, hepsi başka bir mahallede oturdukları halde, okul binalarını kendi mahallelerinde yapmak yerine, Ermenilerin mahallesinde, üstelik onların kiliselerinin bitişiğinde yapmaya kalkışmış, bu durum iki cemaat arasında gerginlik nedeni olmuş ve çatışma riski doğmuştur. Ayrıca yakında bir Müslüman mezarlığının da bulunması nedeniyle, Müslümanlar da Ermenilerle bir-

36 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 3 Ocak 1871, No. 76.

37 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 3 Şubat 1871, No. 79.

likte inşaatın yapımına karşı dilekçeler vermişlerdir. Sonuçta olabilecek bir çatışmayı engellemek amacıyla söz konusu şikâyetler üzerine inşaat durdurulur ve orada yapılmasına izin verilmez. Haberde, konunun bir süre sürüncemede kalmasının ardından, Protestan cemaatinin okul binalarını başka bir yerde yaptıkları bildirilmektedir. Yine bu köyün Ermenilerinin ellerinde kilise yapabileceklerine ilişkin bir ferman olmasına karşın hâlâ kiliselerinin olmaması; köylülerin resmi bir başvuruda bulunmamalarına bağlanmaktadır. Köylülerin kilise yapımına başlayabilmeleri için bir dilekçe vermelerinin yeterli olacağı, fakat soruşturmanın yapıldığı güne kadar bu yönde bir müracaatları söz konusu olmadığı gibi kilise yapmaya dönük bir taleplerinin olduğuna ilişkin herhangi bir duyum da alınmadığı yazılmaktadır.

Ayrıca gazetede, *Levant Herald* gazetesinde yayımlanan mektubun, aldığı duyumlara istinaden Protestan milleti vaizlerinden birisi tarafından yazıldığıının anlaşıldığı bildirilmektedir. Soruşturma esnasında görüşülen vaizin yalnızca duyumlara dayanarak bu tür önemli iddialar içeren bir mektup yazmasının yanlışlığını kabul ettiği ve bir düzeltme yazısı hazırlayıp *Levant Herald*'da yayımlatarak hatasını düzelineceğini söylediği de belirtilmektedir. Ayrıca haberde, vaizin söz konusu mektubunda yer alan iddialarının doğru olmadığını ortaya çıkmasından sonra yaptığı meslekle bu fiilin uyummadığı değerlendirilmesi yapılmakta ve durumun yadırgandığı ifade edilmektedir.

Gazetede geçen, yol çalışmalarına katılan Müslüman ve Hıristiyan köylülerin zorunlu çalışma süreleri olan 4 gün yerine 7 gün tutulmaları haberi üzerine, yine *Levant Herald*'a yazılan bir mektupla olay ülke kamuoyuna mal olmuş ve bir önceki örnek haberde olduğu gibi benzeri bir soruşturmaya sonuçlanmıştır. Haberde Hıristiyan köylülerin pazar günü bile çalıştırıldıkları, kötü muamele gördükleri, valinin titiz davranılmasını istemesine karşın, köylülerin şikâyetlerinin görevlilerce yeterince değerlendirilmediği ve hatta göz ardı edildiği iddiaları yer almaktadır.³⁸ Söz konusu mektubun yayımlanmasından hemen sonra *Manzume-i Efkar* gazetesinde benzer içerikte bir başka mektubun daha yayımlandığı, bu mektuptan sonra işin Ermenilerden bir grup ile mektubu yazan Ermeni Milleti Murahhas Vekili Bedros arasında karşılıklı hakaretlere varan atışmalar ve itibar kavgasına taşındığı anlaşılmaktadır. Diyarbekir Vilayet Gazetesi'ne "Harput Hıristiyanlarından 33 muteber kişi" imzasıyla yayımlanan cevabi yazıda yol yapımı gibi memleketin gelişmesine son derece olumlu katkıları olacak türden bir çalışmada özveri göstermek, üstelik ahaliye çalışmalar esnasında kötü davranıldığı gibi asılsız şikâyetlerle Babiali ve Patrikhane'yi yanlış yönlendirmek ve bu amaçla basını kullanmakla suçlanan Murahhas Bedros küçümsemekte, iyi niyetli olmamakla ve beyinsizlikle nitelenerek iddiaları yalanlanmaktadır.³⁹ Hakkındaki bu sert telgrafa aynı sertlikte bir cevap yazan Bedros'un mektubu da iki hafta sonraki sayıda yayımlanmıştır. Bedros da mektubunda, söz konusu kişileri yalancılıkla suçlamakta, onların Ermeni milleti nezdindeki itibarlarını sorgulayan ve onlara meydan okuyan küçümseyici ifadeler kullanmaktadır. Bedros'un Harput Hıristiyanlarından 33 muteber kişi hakkındaki iddiaları ve itibarlarını sorgulayan ifadeleri, gazeteyi çıkaranları

38 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 2 Şubat 1872, No. 129; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 9 Şubat 1872, No. 130.

39 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 2 Mart 1872, No. 132.

“adları kendilerinde saklı olan telgraf sahiplerinin” gerçekten de Mamuratülaziz’in muteber kişilerinden olduğunu vurgulamaya zorlamıştır.⁴⁰

Görüldüğü gibi bu tür haberler, hem Diyarbekir Vilayeti’ndeki farklı yerleşim birimlerinde Ermenilerin parçası oldukları potansiyel sorun alanlarını, sorunların yoğunlaştığı yerleşim birimlerini, kendi aralarındaki çekişmelerde mensup oldukları mezheplerin belirleyiciliğini hem de bu grupların yerel yönetimlerle ilişkilerini ve çeşitli konulardaki yaklaşım farklılıklarını gösterir niteliktedir. Çekişme konuları ve karşılıklı üstün gelme çabalarında Babıali ve Patrikhane’nin, hatta yabancı elçiliklerin dikkatini çekmek amacıyla *Levant Herald* gibi sahibi İngiliz olan ve İngilizce/Fransızca çıkan bir gazetenin kullanılması, şikâyetlerde Protestanların öne çıkması gibi olgular konunun farklı boyutlarına işaret etmektedir. Osmanlı Ermenilerine yönelik Rusya, Fransa ve İngiltere ile ABD’nin yoğun ilgisi ve faaliyetleri hakkında ciddi bir literatür vardır. Bu devletlerin Ermenileri kendi taraflarına çekme ve Ermeniler başta olmak üzere Osmanlı devleti içinde belli unsurlar üzerinde nüfuz oluşturarak kendi aralarındaki rekabette öne çıkma çabaları bilinmektedir. Batılı devletler tarafından desteklenen çeşitli misyoner gruplar, kendi misyonlarına dahil ettikleri Ermenilerle ilişkili oldukları devlet arasında doğal bir aidiyet duygusu ve paydaşlık oluşturmaktaydılar. Bu faaliyetler hem Ermenilerin kendi içlerinde, hem de Müslümanlar ve devletle ilişkilerinde yeni problem alanlarının oluşmasına da zemin hazırlamaktaydı. Misyoner faaliyetleri sonucu yeni “milletlere” bölünen Ermeniler arasında sert rekabet ortamları oluşmuş, Ermeniler arasındaki gerçekleşen dini parçalanma ve yeni cemaat oluşumları güçlü olanın ötekini her şekilde susturma, sınırlama hatta sürgün etme teşebbüslerine, başka bir gerekçe olmaksızın mezhep farkı bahanesiyle evliliklerin zorla sonlandırılmasına kadar varan dramatik olayların yaşanmasına neden olmuştur.⁴¹

Ayrıca yeni dini gruplar Ermeni Patrikhanesi’nden ayrı, bağımsız milletler olarak devlet tarafından tescil edilmek için ciddi uğraşlar vermişlerdir.⁴² Gazetede, misyoner grupların faaliyetleriyle ilgili haberler yer almaktadır. Bu haberler daha çok farklı milletlere bölünmüş Ermeniler veya çoğunluğunu Ermenilerin oluşturduğu Protestan ve Katolik gruplar tarafından açılmış okullar konusunda yoğunlaşmaktadır. Osmanlı gayrimüslimlerine yönelik Hıristiyan devletlerin ilgilerinin çoğu zaman inanç paydaşlığıyla da pekiştirildiği görülmektedir. Bu açıdan bir genelleme yapılacak olursa Rusya geleneksel Ortodoks grupları, Fransa ve İtalya Katolikleri, İngiltere ve ABD ise Protestanları himaye etmekteydiler. Özellikle Ayastefanos sonrası yapılan Berlin Anlaşması bilhassa Ermeniler konusunu Osmanlı’nın iç işleri olmaktan çıkarılmış, İngiltere, Rusya ve Fransa gibi batılı devletlerin müdahalesine açmıştır. Gazetede bu durumu destekleyecek çeşitli haberler de yer almaktadır.

Diyarbekir Vilayet Gazetesi, Ermenilerin devletle ilişkileri, görev aldıkları idari ve toplumsal görevler ve meşgul oldukları meslekleri doğrudan ya da dolaylı olarak gösteren çok sayıda ha-

40 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 15 Mart 1872, No. 134.

41 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 12 Temmuz 1872, Nr. 151; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 13 Mart 1874, Nr. 234.

42 Ermeniler arasındaki farklı mezheplerden Gregoryan, Protestan ve Katolikler arasındaki meşruiyet ve temsil çekişmeleri konusunda bkz. Gülnihal Bozkurt, *Alman ve İngiliz Belgeleri İşığı Altında Gayrimüslim Osmanlı Vatandaşlarının Hukuki Durumu (1839-1914)*, (Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1996), 178-184.

ber de içermektedir.⁴³ Bu tür haberler çoğunlukla atama ve nişan haberleri⁴⁴ ve yardım edenlerin konum ve meslekleriyle ilan edildikleri çeşitli konulardaki bağış listelerinden oluşmaktadır.⁴⁵ Bu haberler, Ermenilerin Diyarbekir Vilayeti'nde meclis-i dava mümeyyizliği, sandık emniyeti, muhtarlık, meclis idare azalığı ve çeşitli mahkemelerde azalık gibi resmi görevler üstlendiklerini göstermektedir. Yine Diyarbekir'de açılan Hamidiye Sanayi Mektebi'nde olduğu gibi, devlete ait okullarda da görev aldıkları ilgili haberlerden anlaşılmaktadır. Nitekim Sanayi Mektebi'nin idarecilerden birisi ve mensucat, ciltçilik, terzilik, kunduracılık öğretmenleriyle bazı çalışanları Ermenidirler.⁴⁶ Fakat Ermenilerin Osmanlı İmparatorluğu'nda, bilhassa şehirlerde çoğunlukla sarraflık, ustalık ve farklı alanlarda esnaflıkla uğraştıkları bilinmektedir.⁴⁷ Diyarbekir'de de yaygın olan boyacılık, kazancılık, demircilik gibi birçok mesleğin yanında, ticaret ve sarraflıkta da Ermenilerin öne çıktığı, bilhassa bağış listelerinden ve ekonomiye ilişkin haberlerden anlaşılmaktadır. Ermeniler Diyarbekir Vilayeti'nde güçlü bir konuma ve itibara sahiptiler. Bu itibarlarını, özellikle büyük yerleşim birimlerinde üretim alanlarındaki etkinlikleri, büyük ölçüde parayı kontrol edebilmeleri ve diğer gruplarla kıyaslandığında görece daha eğitilmiş olmalarıyla açıklamak mümkündür.⁴⁸

Diyarbekir Vilayet Gazetesi'nde resmi niteliğinin gereği olarak okul, hastane, köprü, su yolu yapımı, afet ve savaş zamanlarında doğan çeşitli ihtiyaçların giderilmesi ve hatta 1878-1889'da savaş sonrası yaşanan korkunç ekonomik kriz sırasında olduğu gibi, devletin finanse edilmesi amacıyla açılan ve valilikçe de desteklenen bağış kampanyaları sık sık haber yapılmıştır. Halkın bu kampanyalara katılımını teşvik etmek amacıyla bağış yapanların isimleri veya cemaatleri yaptıkları bağışın çeşidi ve miktarıyla birlikte bu haberlerde ilan edilmişlerdir. Bağış listeleri incelendiğinde, Ermenilerin hemen her kampanyada yer aldıkları ve önemli yardımlar yaptıkları anlaşılmaktadır. Hatta 1877-1878 Rus harbinde Osmanlı askerinin giyimkuşam ihtiyaçlarının karşılanması için açılan bağış kampanyasında⁴⁹ ve aynı savaş sırasında yaralanan askerler için toplanan nakit bağış listelerinde Ermenilerden de çeşitli yardımların geldiğini görülmektedir. Bu durum günümüz tartışmaları ve taraflarının karşılıklı söylemleri dikkate alınarak değerlendirildiğinde, bazı kesimler için anlaşılması zor, fakat mutlaka üzerinde düşünülmesi gereken tarihi bir gerçekliktir.⁵⁰

Ancak gazetede dikkati çeken en değerli haber gruplarından birisi, belki de en önemlisi çeşitli insan hikâyelerine yer verenlerdir. Bu tür haberlerde geçen hikâyeler çoğu zaman çeşitli

---

43 Gazetenin gözden geçirilen sayılarının çoğunda bu tür haberler vardır.

44 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 15 Mart 1875, No. 285.

45 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 5 Mart 1875, No. 283; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 31 Aralık 1875, No. 326.

46 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 18 Eylül 1900, No. 1198.

47 Stefanos Yerasimos, "18.-19. Yüzyıl Osmanlı İmparatorluğunda Azınlıkların Rolü ve Genel Evrim", *Emperyalizm Kışkacında*, der. Yavi içinde, 15, 51- 53.

48 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 29 Ekim 1871, Nr.117; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 28 Aralık 1871, Nr. 124; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 16 Eylül 1875, Nr. 311; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 1 Şubat 1883, Nr. 626.o. 132.

49 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 12 Temmuz 1877, No. 402.

50 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 13 Şubat 1878, No. 430.

dramlarla iç içedir. Malatya'da, evlendikten birkaç yıl sonra, farklı mezhebe mensup olduğu için ailesi tarafından zorla kocasından ayrılmaya çalışılan kadının hikâyesi gibi. Çok ciddi tartışmalara ve Ermeniler arasında ciddi problemlere neden olan, Patrikhane'ye kadar intikal eden bu ve benzeri hikâyeler, yaşayanların dramını gözler önüne sermesinin yanında, Ermeniler arasındaki misyon faaliyetlerinin ulaştığı sonuçları göstermesi açısından da ilgi çekicidirler.⁵¹ Bu tür haberlerden örneğin Arapkir'de karısının ölümü üzerine acısına dayanamayarak kendisini asan Ohannes'inki⁵² katıksız bir sevgi hikâyesidir. Bir Ermeni keşişin hamile karısının doğumuna kimseyi almaması ve karısını bir odaya kapatmasından sonra, kadının odadan kurtularak, çektiği sancuların etkisiyle bahçedeki kuyuya atlayıp intihara kalkışması, karısının ardından adamın da kuyuya atlaması sonucunda keşişin, üstüne düştüğü karısının ve babasının annesinin üzerine düşmesinin etkisiyle doğduğu anlaşılan çocuğun ölümleriyle⁵³ ilgili haber ise; kıskançlık, inanç, gelenek ve bunların ortasında geleneksel Ermeni toplumunda kadının yeri konularında çok yönlü değerlendirilebilecek türden hikâyelere iyi bir örnektir.

Ermenilerin diğer gayrimüslim gruplarla ilişkilerinin görülebileceği haberler, daha çok gazetede yayımlanan polis jurnalleri ve mahkeme kararlarında geçen kavga, yaralama, hırsızlık ve cinayet hikâyeleridir. Özellikle 26. yıl sonrası sayılarda, polis jurnalleri ve mahkeme kayıtlarından yapılan haberlerde, genellikle diğer Hıristiyan cemaat mensuplarıyla, çoğu kez içkili eğlenceler sırasında veya sonrasında gerçekleşen, kimi zaman 15-20 kişinin yaralandığı ciddi çatışmalara dönüşen olayların sık sık yer aldığı görülmektedir.⁵⁴

Sonuç olarak, Ermeniler, Diyarbekir Vilayeti'nde önemli bir nüfusa sahiptiler. Özellikle çeşitli mesleklerdeki maharetleri ve belli konulardaki geleneksel üstünlükleriyle nüfuslarına oranla oldukça etkiliydiler. İşte Diyarbekir Vilayet Gazetesi, geçmişte toplumun her katmanında var olmuş, bugün yalnızca çatışmalar üzerinden tartışılan, artık yaşamadıkları coğrafyalardaki geçmişleriyle, hâlâ ülkenin en önemli sorunlarından birisi olmaya devam eden Ermenileri, bir Osmanlı vatandaşı, Diyarbekirli bir terzi, dokumacı, demirci, kuyumcu, tüccâr, hekim, eczacı, mahkeme başkanı, din adamı, sıradan bir köylü ya da bir tefeci veya hırsızlık çetesinin başı olarak, ama yaşanmış hikâyeleriyle daha iyi tanıyabilme fırsatı sunabilecek resmi nitelikli bir belgedir. Gazete, yayımlandığı tarihin 19. yüzyılın ikinci yarısı ve sonrasını kapsamı, yayım dilinin Türkçe yanında Ermenice olması gibi temel niteliklerinden ötürü günümüz genel ve yerel tarih çalışmalarına ve Ermeni araştırmalarına hem yöresel planda hem de Diyarbekir Vilayeti ve Babialı ilişkileri bağlamında boyut kazandırabilecek veriler içeren önemli bir kaynak olarak öne çıkmaktadır. Ayrıca bir Osmanlı vilayeti olan Diyarbekir'de yaşananların tarihsel arka planının bilinmesinin günümüzde karşı karşıya bulunulan güncel ülke sorunlarının anlaşılmasına da değerli katkıları olacağı şüphe götürmez.

51 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 13 Mart 1874, No. 234; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 20 Mart 1874, No. 235.

52 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 5 Şubat 1874, No. 229.

53 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 6 Ekim 1871, No. 113.

54 *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 17 Temmuz 1900, No. 1188; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 2 Ekim 1900, No. 1200; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 4 Eylül 1900, No. 1197; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 16 Mart 1911, No. 1298; *Diyarbekir Vilayet Gazetesi*, 24 Mart 1902, No. 1276.

